

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**VÁRNEVEK A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON**

HAVASINÉ KOVÁCS HELGA

DEBRECENI EGYETEM
BTK
2019

VÁRNEVEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a nyelvtudományok tudományágban

Írta: Havasiné Kovács Helga okleveles magyar nyelv és irodalom szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskolája
(Magyar és Finnugor Nyelvészeti Doktori Program) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20... .

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20... .

Én, Havasiné Kovács Helga, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Havasiné Kovács Helga

Tartalom

Bevezetés	5
I. Tudománytörténeti áttekintés	8
1. Várnevek a magyar névtani szakmunkákban	8
2. Várnevek a nemzetközi névtani szakirodalomban	13
3. A történeti szakirodalom a várak nevééről és említéséről	16
II. A várnév mint helynévfajta	18
1. A vár mint objektumfajta	18
2. Az adatok értékelésének problémája	28
III. A várnevek névrendszertani vizsgálata	34
1. A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata	36
1. Személyhez való viszonyra utaló (vagy annak tartott) várnevek	38
2. Lokális viszonyra utaló várnevek	60
3. Átvett várnevek	75
4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek	81
5. Fajtajelölő funkciójú névrészek	85
Összegzés	86
2. Az új típusú várak neveinek névtani vizsgálata	90
1. Lokális viszonyra utaló várnevek	90
2. Személyhez való viszonyra utaló várnevek	104
3. Átvett várnevek	108
4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek	113
5. Fajtajelölő funkciójú névrészek	119
Összegzés	136
3. A középkori várnevek névrendszertani sajátosságainak áttekintése	139
Irodalom	145
Melléklet	170
1. Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója	171
2. Az értekezés angol nyelvű összefoglalója	173
3. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk	175
4. Egyéb publikációk	176

Bevezetés

1. A helynevek sajátos csoportját alkotják a várak, erősségek megjelölései. Az általuk jelölt erődítmények különösen fontos szerepet töltöttek be mind az európai, mind ezen belül a magyar történelemben. A várnevek vizsgálata révén pedig nem csupán a középkori névadási gyakorlatról kaphatunk pontosabb képet, a nevek esetenként maguknak a váraknak a történetéről is vallanak.

A várneveket a műveltségi nevek, azaz az ember alkotta helyek megjelöléseinek egyik csoportjaként tartják számon szemben a természetes helyeket (hegyeket, folyóvizeket stb.) megjelölő természeti nevekkal. A két nagy névkategória különböző névfajtái közül jónéhány átfogó feldolgozása elkészült már. A természeti nevek közül a víznevekről GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), a hegynevekről RESZEGI KATALIN készített monográfiát (2011) történeti névanyag alapján. A műveltségi nevek köréből hasonló feldolgozást kaptak a patrocíniumi településnevek (MEZŐ 1996, európai viszonylatban nézve TÓTH V. szerk. 2011), a népnévi településnevek (RÁCZ 2016), valamint a *falu* utótagú településnevek (KÁZMÉR 1970). Éppen ezért különösen szembeötlő, hogy a műveltségi nevek másik jelentős névfajtája, a várnevek — noha a névtan mellett a történettudomány szempontjából is igen jelentősnek tekintett névfajtaról van szó — ezidáig nem részesültek átfogó feldolgozásban. Ebből adódik, hogy ha a kor műveltségi neveit említik, akkor általában elsősorban — feldolgozottságuk miatt, illetve már csak nagy számuknál fogva is — a településnevekre gondolnak, s azok alapján vonnak le általános érvényű következtetéseket e kategóriára vonatkozóan, noha feltehető, hogy a szintén a műveltségi nevek körébe tartozó várnevek figyelembevételével esetleg némiképpen módosulnak a kategóriára vonatkozó ismereteink (HOFFMANN ISTVÁN akadémiai doktori értekezésében például kizárólag a településnevek sajátosságai alapján jellemzi a műveltségi nevek csoportját, 2007: 108–117). Munkám célja e hiányt látva a középkori helynevek e speciális körének, a középkori várnevek csoportjának körüljárása, nyelvi és névtani szempontú értékelése a történészi vélekedések figyelembevételével. Ennek alapján a műveltségi nevekről eddig meglévő kép is árnyalható.

2. A vizsgálat alapjául szolgáló névkorpuszom az ómagyar korra vonatkozóan, azaz az Árpád-kortól 1526-ig terjedően tartalmazza a Kárpát-medence várneveit. Az Árpád-kori régi típusú várak névanyagának összeállításához egyrészt KRISTÓ GYULA *A vármegyék kialakulása Magyarországon* című (1988) munkáját használtam fel, melynek második nagyobb egységében az egyes vármegyék létrejötte kapcsán négy nagyobb térség (a Dunántúl és a Dráva–Száva-vidék, Észak-Magyarország, a Duna–Tisza és a Duna–Száva köze, valamint

Kelet-Magyarország) vármegyéit, várispánságait, illetve a központjukként szolgáló váraikat taglalja a szerző a 11. századtól kezdődően. Ez a vármegye-monográfia alapvetően történészek számára készült, így a névtani szempontból jelentős nyelvi adatokat nem tartalmazza, csupán az egyes várak keletkezéséről, első említéseiről nyerhetünk információt ezekre a térségekre vonatkozóan. Az új típusú várak első, illetve második korszakának váairól a szintén történész FÜGEDI ERIK közöl a várak építésére, stratégiai jelentőségére vonatkozó ismereteket, várnagyaik említésével *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* című (1977) értekezésének adattárában. E munkában szintén a történettudomány szempontjából lényeges információk kerülnek előtérbe, de több vár esetében első említéseket is közöl a szerző. Az ilyen típusú szakmunkák jó kiindulási alapként szolgáltak adattáram összeállításához, azonban figyelembe kell venni, hogy ezek az írárok megjelenésüket tekintve viszonylag régebbiek, így a később megjelenő forráskiadványok és az újabb régészeti feltárások eredményeit nem tartalmazzák. Ezért az Árpád-kor vonatkozásában KRISTÓ munkája mellett a vizsgált időszak legújabb összefoglalásaként ZSOLDOS ATTILA *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* című munkájára (2011b) is nagyban támaszkodtam. A 14. század elejétől pedig ENGEL PÁL teljességre törekvő *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című (1996) munkájának adattárát is felhasználnom, mely megközelítőleg 460 vár nevét tartalmazza, továbbá Belső-Erdély területéről 35, Szlavónia területéről pedig további 100 vár adatát. ZSOLDOS és ENGEL munkája ugyancsak történészeknek készült, ennek megfelelően pontos információkat közöl a várak típusáról, birtokosairól, várnagyairól. A nyelvészeti kutatásokhoz szorosabban kötődő ismereteket azonban csupán elvétve taglalja: esetenként ugyan megadja a várak nevének korabeli adatait, de nem magyarázza a neveket. A történészek által készített forrásmunkák nyelvészeti felhasználását az is nehezíti, hogy a címszökeént felvett formák nem is feltétlenül a korabeli névhasználatot tükrözik, inkább a történettudományban napjainkban használatos említő formákról van szó: a nógrádi *Cső* várnévre például a szakirodalmak gyakorta *Csővár* formában utalnak (lásd pl. Cs. 1: 89, FELD 1978, ENGEL 1996: 297), holott a név a vizsgált korban csupán egyrészesként adatolható. A *vár* utótaggal való említésre talán hatással lehetett, hogy nevét korábban tévesen egy 1319-es *Cheewar* adattal hozták kapcsolatba, mely — mint utóbb kiderült — az erdélyi, Közép-Szolnok megyei *Csehvár*-ra vonatkozik (FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979: 56).

Amint látható, az említett munkák jól használhatók a várak körének meghatározásához, a várak korabeli névadatainak összegyűjtéséhez azonban más típusú, a korabeli névanyagot közreadó forráskiadványokra van szükség, így az Árpád-korra vonatkozóan elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzát (Gy.), a *Korai magyar helynévszótár*-t (KMHsz.) és az *Árpád-kori új okmánytár*-at (ÁÚO.), a későbbi korokhoz kapcsolódóan pedig az *Anjou-kori*

oklevéltár-at (AOkl.) és az *Anjoukori okmánytár*-at (A.), továbbá a *Zsigmondkori oklevéltár*-at (Zs.) és a Hunyadiak korából CSÁNKI DEZSŐ és FEKETE NAGY ANTAL köteteit (Cs., FEKETE NAGY) használtam fel. Ezek mellett azonban még számos további forráskiadvány névanyagát is áttekintettem a lehetőség szerinti teljes korpusz összeállításához. A forráskiadványok adatait igyekeztem az eredeti oklevelek fényképmásolataiban is ellenőrizni, pontosítani. Az egyes várnevek etimológiájának feltárásához, illetve továbbélésének vizsgálatához pedig KISS LAJOS etimológiai szótárát (FNESz.) is segítségül hívtam.

Adattáram közel 780 várnevet tartalmaz az Árpád-kortól II. Lajos uralkodásának végéig. Ezek között nagyobb számmal szerepelnek várnevek a szlavón és horvát területekről, s nem vagy csak elvétve van jelen a szerb, illetve bosnyák részéről adatolható várnevek csoportja, melyeknek magyar vonatkozásai vannak.¹

3. Munkám három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a várnevek kapcsán eddig megfogalmazódott tudományos eredményeket tekintem át. Elsőként a vonatkozó magyar és nemzetközi nyelvtudományi, illetve névtani szakmunkákat ismertetem, majd a történettudománynak és a régészetnek a várakról feltárt azon eredményeit foglalom össze, amelyek a várnevek szempontjából is meghatározók.

A második fejezet elméleti jellegű: a várnévnek mint helynévfajtának a kategóriáját igyekszem körülhatárolni, a kérdés körüljárása ugyanis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy meghatározható legyen a vizsgálatba bevonandó nevek köre. Ennek részeként szót ejtek a vár mint objektumfajta sokféleségéről, s arra is kitérek, hogy az adatolás értékelése során milyen nehézségek adódnak a várnevek kapcsán.

A dolgozat legnagyobb részét kitevő harmadik egységben a várnevek névrendszertani elemzését végzem el. Elsőként behatóan tárgyalom az államalapítástól a 13. század közepéig meghatározó várispánsági rendszerbe illeszkedő várak neveit, kritikai vizsgálat alá vonva az egész névcsoporthoz, illetve az egyes nevekhez kapcsolódó nyelvészeti és történettudományi vélekedéseket. Majd a 13. század közepétől dominánssá váló új típusú várak névanyagát elemzem névrendszertani szempontból. S ennek lezárásaként a két korszak, illetve a két vártípus névadási gyakorlatában feltárt különbségeket is áttekintem.

¹ A teljességre törekvés jegyében a más országrészekről adatolható várneveket is beemeltem a névkorpuszba, követve ENGEL PÁL *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című kötet adattárának eljárását, miszerint azok a horvátországi és külföldi (boszniai és szerbiai) erődtítmények is a magyarországi várak közé sorolódnak, „amelyek történetében akadt magyar vonatkozás” (1996: 261), igen valószínű ugyanis, hogy ez esetben magyar névhasználattal is számolnunk kell.

I. Tudománytörténeti áttekintés

1. Várnevek a magyar névtani szakmunkákban

A várak több tudományterület képviselői számára is fontos kutatási témát szolgáltatnak. A várnevek sem pusztán a nyelvészek, illetve a névtannal foglalkozó szakemberek figyelmét kelthetik fel, fontos szerepet kapnak a történettudományi kutatásokban is. E névcsoport átfogó nyelvi-névtani feldolgozása azonban — mely pedig nyilvánvalóan a történettudomány szempontjából is hasznos lehet — egyelőre hiányzik a magyar névkutatásban. A nyelvészeti-névtani szakmunkákban az eddigiekben csupán érintőlegesen, illetve egy-egy konkrét probléma tárgyalása kapcsán került elő a vármegnevezések problémaköre.

1.1. KÁLMÁN BÉLA *A nevek világa* című munkájában (1989) az építményt jelentő helységneveket tárgyalva röviden áttekinti a várnevek jellegzetes lexikai-szemantikai kategóriáit is, néhány példával is szemléltetve az adott típusokat. Eszerint a szlávoktól átvett nevek (*Csongrád* < 'fekete vár', *Nógrád* < 'új vár', *Visegrád* < 'magas vár', *Zemplén* < 'földvár') mellett találunk a magyar nyelvterületen színéről (az Erdélyi Fehér, a Fejér, illetve a Szerém megyéből is adatolható *Fehérvár*, téglából épülhetett: *Pilisvörösvár*, *Vasvörösvár*), anyagáról (*Dunaföldvár*, *Tisza-földvár*), funkciójáról (*Vasvár*: királyi vas-elosztó telep), folyóról (*Kaposvár*, *Zalavár*), földrajzi helyzetéről (*Dombóvár* < szl. 'tölgyes', *Szegvár*: a Kurca és Kórógy-ér „szeg”-ében, összefolyásánál, *Kapuvár*: a régi védelmi rendszer, a gyeplő egyik kapujában épült, *Sárvár*, *Szigetvár*), koráról (*Óvár*, *Abaujvár*, *Liptóújvár*, *Érsekújvár*, *Szamosújvár*, *Marosújvár*), nagyságáról (*Nagyvárad*, *Kisvárad*, *Kisvárd*) elnevezett várakat (145–146). A várak egy részét az első ispánról nevezték el, az ide tartozó nevekről azonban példát nem közöl.

KISS LAJOS a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) című munkájában több mint 150 várnév névmagyarázatát közli, melyek jó része visszavezethető az Árpád-korra, de akadnak köztük későbbi, esetenként csak a 18–19. századtól adatolható nevek is, s bár jó részük a magyar nyelvterülethez köthető, találunk példát néhány külföldi név magyarázatára is (pl. *Alhambra*, *Angyalvár*, *Wartburg* stb.). A várnevek jó része címszóként szerepel a szótárban (pl. *Márévár*, *Medvevár*, *Szádvár*), máskor viszont csupán a szócikk etimológiai részében találunk rájuk utalást (pl. *Baranya*, *Himesudvar*, *Zemplén*). A magyar nyelvterületről közölt várnevek jobbára kétrészesek, de előfordulnak egyrészes névalakok is (pl. *Bolondóc*, *Temetvény*, *Csongrád*, *Visegrád*). A névmagyarázatok alapján a várnevekben a leggyakrabban

megjelenő névadási motiváció a valamely személyhez való viszony kifejezése (pl. *Csanád, Hont, Szabolcs, Amadévár, Csicsóvár, Hédervár, Miklósvár, Adorjánvára, Csáktornya, Salamonvára*, az utóbbit lásd FNESz. *Salomvár*), de szintén szép számban találunk a vár valamely más helyhez való viszonyára utaló neveket is (*Szomszédvár, Szegvár*, az utóbbi erődítmény a Zala folyó szegletében épült, vö. FNESz. *Zalaszegvár*). Ez utóbbi kategórián belül nagyobb számban fordulnak elő a szótár névanyagában folyóvízre utaló várnévi példák (pl. *Küküllővár, Sebesvár, Temesvár*), illetve az adott hegyről való elnevezések, amelyen az erősség állt (pl. *Detrekő* hegynév > *Detrekő* várnév, *Ágashalom* > *Ágasvár*, a *Segesvár* és *Esegvár* nevek előtagjában pedig a m. *seg* ~ *ség* 'domb, hegy, magaslat' hegyrajzi köznév jelenik meg). Gyakoriak ezek mellett a vár viszonyított korára utaló megnevezések is (*Abaujvár, Újvár, Óvár*, vö. FNESz. *Abaujvár, Németújvár, Kisóvár, Óvár, Pinkaóvár*). Utalhat még az előtag többek között a vár valamely külső tulajdonságára (*Vörösvár, Fehérvár*, vö. FNESz. *Barsvörösvár, Vasvörösvár, Székesfehérvár*), környezetének jellegzetességére (*Sóvár, Vasvár*, vö. FNESz. *Nyírvasvári*), s esetenként az ott élő növény-, illetve állatvilágra is (*Somogyvár, Sásvár; Sólyomkő, Saskő*, vö. FNESz. *Saskőváralja*).

BAUKO JÁNOS tanulmányában (2006) egy szűkebb terület, a komáromi erődrendszer történeti névanyagát vizsgálja a névadás motivációja szempontjából. Az építménynevek körébe tartozó nevek elemzéséből kitűnik, hogy leggyakoribb a személyre utaló emlékeztető nevek csoportja (pl. *Lipót-kapu*), emellett a megnevezések utalhatnak víz névre (pl. *Vág-hídfő*), helységnévre (pl. *Igmándi erőd*), az építmény alakjára (pl. *Duna-hídfő*), a vár korára, idejére (pl. *Öregvár, Újvár*), illetve néhány bástyát számokkal azonosítanak (pl. *I–XI. bástya*).

1.2. ZELLIGER ERZSÉBET A magyar nyelv történeti nyelvtanában a kétrészes földrajzi nevekről szólva a kétrészes várnevek szerkezeti felépítésére is utal. Tanulmányában rávilágít arra, hogy a várak neveiben igen gyakran tekinthetők a jelzős összetételek, melyek közül a minőségjelzős kapcsolatok többségükben egy közszoói bővítményből és a szintén közszoói vár utótagból állnak. Az előtag ezen belül lehet melléknév, mely a vár valamely tulajdonságára vagy más várhoz fűződő viszonyára utalhat (pl. *Újvár, Hosszúvár*), de állhat az előtagban főnévi jelző is, például anyagnév (*Sövényvár, Kővár*), állatnév (*Medvevár, Sasvár, Szamárvár*, 1991: 545–546).² A birtokos jelzős szerkezettel álló várnevek előtagjai pedig a vár építtetőjére, tulajdonosára, azok foglalkozására utalnak jelölt vagy jelöletlen formában (*Csákvára, Tibavára, Tolvajvár*, 1991: 550).

1.3. BENKŐ LORÁND számos — jórészt Anonymus gesztáját tárgyaló — tanulmányában érinti a névcsoportot. A vár a 13. században is az erő, hatalom, uralom, tekintély szimbóluma

² Ez utóbbi a szerző megítélése szerint feltehetően rablóvárak megnevezésében lehetett jellemző (1991: 545–546).

volt (2003a: 66), ezzel magyarázható, hogy Anonymus gesztájában közel félszáz várat említ meg. Írásaiban BENKŐ jobbra egy-egy várnév, illetve jellemző várnévcsoporthoz eredetmagyarázatához kíván hozzászólni, ám az egyes nevek etimológiai vonatkozásain túl általánosabb jellegű megállapításokat is tesz.

A *Csák vára* és *Szabolcs vára* neveket magyarázó tanulmányában (2003a) például utal az azonos nevet viselő várak és települések kronológiai viszonyának problematikájára, illetve arra, hogy általában a két megjelölést nem szokás különválasztani, ennek hátterében a vár és a terület, helység stb. egysége áll. Az említett *Csák vára* kapcsán a birtokos jelzős várnevek csoportjának bizonyos sajátosságaira is kitér BENKŐ: egyrészt úgy véli, hogy nagyobb számban találunk ugyan pusztán személynévi várneveket, s ezekhez képest másodlagosnak tekinthetők a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névalakulatok, ám ezek is viszonylag régiek lehetnek, esetükben a jelölt struktúrát pedig jórészt csak a 18. században váltotta fel a jelöletlen szerkezet; ugyanakkor az esetek jelentős részében a népnyelvi használatban máig fennmaradt a jelölt forma. A jelölt forma kapcsán hangsúlyozza azt is, hogy ez erőteljesebben jelzi a névnek valamely személyhez köthető voltát. S végezetül kitér arra is, hogy a *Csákvára* szerkezetű várnevek több esetben is vármaradványok, illetve romok megnevezésére jöttek létre (2003a: 48). A névszerkezeti típus kapcsán egy másik tanulmányában arra utal, hogy míg a személynévi előtagú jelölt adatok viszonylag koraiak, s a későbbiekben nagymértékben megszaporodtak (*Csákvára* 1231: *Chakwara!*, Gy. 2: 355; *Miklósvára* 1332–1337: *Myclosuara*, FNEsz. *Miklósvár*; *Salamonvára* 1352: *Salamonvara*, ZO. 1: 517), addig a feltehetően ezek mintájára létrejött nem személynévi vagy személynévként már nem transzparens előtagú nevek legkorábbi adatai jelöletlenek (*Kolozsvár* [1257–1272]: *Kulusuar*, Gy. 3: 356, *Egervár* 1281: *Eguruar*, FNEsz.), e típus jelölt formái igen szórványosak és későbbi adatolásúak (*Cserépvára* 1459: *Cserepwara*, FNEsz. *Cserépváralja*, *Egervára* 1554: *Egor vara*, 1998d: 89–90 stb.). A *Szabolcs vára* név esetében felmerül az ispáni névből való alakulás lehetősége is. Az általánosnak tekintett *ispánnév > várnév* változás problematikája kapcsán ugyanakkor BENKŐ arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a feltételezett névadási minta „filológiai alátámasztható személynévanyag hiányában az úgynevezett ispáni várak névmagyarázatának terméketlen sablonjává válhat” (2003a: 65–66).

Anonymus-tanulmányaiban hangsúlyozza továbbá, hogy P mester gesztájában nem a 10. századi viszonyokat rekonstruálja, hanem valójában saját korának birtokviszonyait vetíti vissza a honfoglalás idejére. Jól szemlélteti ezt a *Castrum Borssed Zouolvn* névalak, amely a zólyomi vár megjelölésére soha nem volt használatban, megalkotásával BENKŐ szerint P mester a kortársa, Bors ispán birtoklási, foglalási jogait illeszti bele gesztájába (2003c). A

gesztában szereplő személynevek kapcsán BENKŐ a s z e m é l y n é v é s a h e l y n é v v i s z o n y á t i s körüljárja várnévi példákat is érintve (1998a). Megítélése szerint Anonymus személynevei nem a geszta történetének idejéből valók, inkább az valószínűsíthető, hogy az Anonymus saját korában élő hagyomány részei lehettek, emellett gyakran azzal is számolhatunk, hogy helynevek alapján születhettek, s gyakorlatilag P mester saját névadói tevékenységét tükrözik: ezt gyaníthatjuk a *Csanád*, *Borsod*, *Szabolcs (vára)*, *Tas (vára)*, *Bors (vára)*, *Kurszán (vára)*, *Csák (vára)* nevek (1998a: 15–17, 23) esetében.

A *Borsova vár* név névadási motivációját taglalva (2003b) BENKŐ arra a tendenciára hívja fel a figyelmet, hogy az azonos nevet viselő n a g y o b b v i z e k é s v á r a k (települések) esetében a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyókról kapják a nevüket (*Beszterce*, *Krasznavár*, *Ungvár*, *Kaposvár*, *Szalavár*). Így nagy valószínűséggel állítható, hogy a *Borsova* folyó adott nevet a Tisza régi kanyarjában felépült fa-föld-várnak, amely a 11. században létesülhetett. Ezek alapján pedig egyúttal elveti GYÖRFFY GYÖRGY magyarázatát, mely az anonymusi Bors vezér nevének maradványát látja a névben (1970: 227), azaz az első ispán névadó szerepével számol. BENKŐ tehát egy névtipológiai érvet használ fel az etimológiai bizonyításban.

A *Földvár* helységnevek és határnevek alapjául szolgáló *földvár* szavunk kapcsán BENKŐ kifejti, hogy a *földvár* régi jelentése nem lehetett sem 'földből készült vár', sem 'hadászati jelentőséggel bíró, működő vár'; sokkal inkább 'lepusztult várhely, várrom, vármaradványok' jelentésben állhat (1998h). Felvetését támogatja, hogy a névtan mellett az érintett várak feltárása alapján a régészet is hasonló eredményre jutott: „korai forrásaink földvárnak olyan hajdanvolt várakat neveztek, amelyek létezéséről sáncmaradványok árulkodtak” (BÓNA 1998: 22). Szintén nem anyagnévi jelentéstartalmat kell gyanítanunk szerinte a *Sárvár* és *Vasvár* nevekben (BENKŐ L. 1998h: 131, vö. még 1998d: 87).

BENKŐ önálló tanulmányt szentelt a *Fehérvár* helyneveknek is (1998g), melyből kiderül, hogy e neveknek régi, a honfoglalást megelőző hagyományai lehettek a nyelvünkben: a magyarság a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, illetve vándorlásai nyomán több esetben találkozhatott világos színű, fehér várakkal, melyeknek feltehetően nevet is adott, s a magyar nyelvben a kései ősmagyar kor kezdetétől ténylegesen megalkotható volt a *fehér vár* névszerkezet (tükröfordítás vagy saját elnevezés eredményeként).

1.4. A várnevek más névfajtákhoz viszonyított kategória-helyzetéről TÓTH VALÉRIA fogalmazott meg tanulságos megállapítást. Abaúj és Bars vármegye helyneveinek névrendszertani elemzése kapcsán (2001b) a várneveket a műveltségi nevek csoportjába tartozónak, szorosabban véve a településnevekhez tartozónak ítéli, egyrészt mert „rokonságot mutatnak a kétrészes településnevek szerkezeti-történeti jellemzőivel”, másrészt

mert „számos várnévből településnév alakult”, ami a várak településszerű, településképző jellegével magyarázható (58–60). Hasonlóan vélekedett a kérdésről GYÖRFFY GYÖRGY is, történeti földrajzában (Gy.) ugyanis felvette településnévi címszavai közé a várneveket is.

GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek (2011), illetve RESZEGI KATALIN a hegynevek (2011) csoportját vizsgálva tér ki az elemzett névfajták és a várnevek kapcsolatára. GYÖRFFY ERZSÉBET az azonos alakú víz-, vár- és településnevek esetében egy víznév > várnév > településnév fejlődési iránnyal számol, azaz valószínűsíti, hogy a várak gyakorta vizekről, míg a települések a várakról kapták nevüket (pl. *Boldvakő*, *Marosvár*, 168–169). RESZEGI KATALIN az azonos alakú hegynevek és várnevek viszonyában az alakulás mindkét irányát lehetségesnek tartja. Több kiemelkedés esetében valószínűsíthető, hogy a rajta épült vár neve vonódott át magának a kiemelkedésnek a megnevezésére is (pl. *Nyúlvár*, 2011: 137); más esetekben a név csupán egy lexémájával utal a hegyen lévő erődítményre, amint azt a nyelvterület több részéről adathozható *Vár-hegy* nevek mutatják (i. m. 138), esetükben esetleg kétrészes földrajzi köznévi hegynévvé válásával is számolhatunk. A *kő* utótagú településnevek kapcsán ugyanakkor utal arra is, hogy ezek a településnevek a hegynevek mellett alakulhattak várnevekből is, amelyek alapjául természetesen elsődlegesen kiemelkedések nevei szolgálhattak (i. m. 54).

A várnevek a tájak megnevezésében lényegesen kisebb szerepet játszottak, csupán elvétve találunk olyan tájneveket, amelyekben várral való kapcsolat jelenik meg, JUHÁSZ DEZSŐ monográfiájának adattárából csupán a *Kővár vidéke* és a *Váralja környéke* idézhető. Ezeken túl a *Sosal(d)*-ként közölt tájnév kapcsán veti fel a szerző a várnévi származtatás lehetőségét (1988: 98), ehhez a névmagyarázathoz újabban SZÖKE MELINDA fűzött kritikai megjegyzéseket (2013: 77).

A várnevek, mint már utaltam rá, a középkorban a településnevek mellett a műveltségi nevek másik nagy csoportját alkotják. A műveltségi nevek jellemzésekor azonban — épp a névfajta átfogó elemzésének hiányából fakadóan — szinte kizárólag a településnevekre támaszkodhatunk. Csupán legújabban találunk arra példát, hogy a várnevek sajátosságait is figyelembe veszik (RESZEGI 2018a).

1.5. A helynevek nyelvészeti elemzéséhez és történettudományi felhasználásához a nevek etimológiájának feltárása szükséges. Az etimológiai kutatások egy része, a várnevek, esetenként *e g y - e g y v á r n é v m e g f e j t é s é r e* irányul. Mivel e munkák, illetve az etimológiai szótárak (FNESz., EtSz.) várnévi vonatkozásai szinte kivétel nélkül előkerülnek a dolgozat további részeiben, részletes áttekintésüket ebben a fejezetben nem tartom szükségesnek, e helyütt csupán a meghatározó tendenciákra utalok.

A legnagyobb figyelmet az etimológiai szakmunkákban a korai ispánság kori várnevek kapták. Minthogy azonban ezek értelmezésében hosszú időn keresztül az anonymusi

névmagyarázatokra támaszkodtak a szakemberek (vö. pl. PAIS 1926), e neveknek csupán elvértve szenteltek önálló kutatásokat. A kisszámú kivételek között említhető meg MELICH JÁNOS *Doboká*-ról és *Orsová*-ról szóló két tanulmánya (1927, 1926), valamint MOÓR ELEMÉR *Küküllő*-ről írt cikke (1947), KRISTÓ GYULA pedig a *-grad ~ -grád* utótagú helyneveknek szentelt önálló írást (1986). Az anonymusi névmagyarázatok felülvizsgálata csupán az utóbbi időben, BENKŐ LORÁND munkásságában vette kezdetét (vö. az 1.3. pontban idézett munkákat). A későbbi névanyag valamivel kevesebb figyelemben részesült, ha egyáltalán foglalkoztak vele ilyen szempontból. Ennek kapcsán KISS LAJOS néhány önálló tanulmányként megjelent munkájára utalhatunk: a *Sárfenek* várnév mellett (1994b) az *oroszlán* lexémát tartalmazó nevek magyarázatára is önálló dolgozat formájában vállalkozott (1989).

2. Várnevek a nemzetközi névtani szakirodalomban

A várnevek vizsgálata a nemzetközi névtani kutatásokban viszonylag periferikusnak mondható. A legbehatóbban a német nyelvterületeken foglalkoztak ezzel a névfajttával. Ezek alapján a munkák alapján képet alkothatunk Svájc, Németország és Ausztria bizonyos területeinek várnévanyagáról, illetve a névanyag t i p o l ó g i a i s a j á t o s s á g a i r ó l : a hesseni várnevekről CLAUDIA STÜHLER (1988, 1994), a kelet-svájci várnevekről HEINRICH BOXLER (1990, 1996), az észak-ausztriai várnevekről PETER WIESINGER (2003), a pfalzi német várnevekről ROLAND PUHL írásában olvashatunk (2010). Minthogy a világ megismerésének kognitív folyamatai univerzálisak, nem meglepő, hogy a várnévadás motivációs bázisában is valamennyi kultúrában hasonló tényezőkkel számolhatunk (a hely fajtajának megjelölése, a hely valamely sajátosságára való utalás stb.), különbség csupán az ezeket rendszerező tipológiák osztályozásában ragadható meg. A német várnevekről közreadott rendszerezésekben nem különül el a névadás motivációjának, azaz a nevek szemantikai tartalmának szempontja a nevek lexikai jellemzésétől.

Különösen nagy súlyt fektetnek a szakmunkák a várnevekben szereplő, azok felépítésében megterhelt f ö l d r a j z i k ö z n e v e k vizsgálatára. A magyar várnevek vonatkozásában is igen tanulságos az a megállapítás, hogy a német *Burg* 'vár' jelentésű helyfajtajelölő elem mellett a német várnevekben a 12–13. századtól különösen gyakran tűnnek fel eredendően kiemelkedést jelölő lexémák: *Berg* 'hegy', *Fels* 'szikla', *Stein* 'kő, szikla', *Eck/Egg* 'hegysarkantyú, hosszan elnyúló dombtető', melyek kapcsán általánosan elfogadott vélekedés, hogy ezek fokozatosan a *Burg* szinonimájává váltak, sőt egyes szakmunkák már alakváltozatként tüntetik fel a *Burg* mellett a *Berg*-et (BOXLER 1996: 1598, vö. még WALTHER

2004: 50), azaz az ezen lexémákat tartalmazó várnevek kapcsán a kutatók szerint nem a domborzati adottságra való utalás játszott szerepet a névadásban.

Szintén központi kérdésként jelenik meg a német nyelvű várnevek kutatásában a névadás motivációjával összefüggésben a *n é v a d ó k* problematikája. Hosszú időn keresztül úgy gondolták a kutatók, hogy a középkori várak elnevezése az arisztokratákhoz, a nemességhez kötődik, azaz a várnevek egy szűk elit réteghez kapcsolhatók (BOXLER 1996: 1596). A 12–13. században ugyan az alacsonyabb nemesi réteg is élénk építési tevékenységbe kezdett, a várnevekben azonban továbbra is gyakran jelentek meg a lovagi kultúra elemei, sőt ez az újabb nemesi réteg még inkább törekedett úgynevezett „pompás” nevek választására. A nemesi öntudatot kifejező pompa-, illetve dacnevek közé sorolható például a *Werdenberg* ’értékes, pompás hegy’, *Ehrenfels* ’magasztos, fennkölt, büszke szikla’, *Stolzenfels* ’büszke szikla’, *Freudenberg* ’boldog hegy’, *Blumenberg* ’virágokkal teli hegy’ vagy a *Helfenberg* ’megsegítő hegy’ is (BOXLER 1996: 1598, 1600).

A várnevek arisztokratákhoz kapcsolását újabban ROLAND PUHL kérdőjelezte meg egyik tanulmányában (2010). A pfalzi várnévanyagot vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nyitott településszerű tájakon gyakorlatilag nem jellemző a kreatív névadás, a várak ehelyett majdnem kizárólag arról a településről kapták a nevüket, amelyen vagy amelynek a közelében elhelyezkedtek. Emellett szintén nagyobb arányban találunk hegyrajzi köznevet tartalmazó várneveket a vizsgált névanyagban, melyek kapcsán a névadásban PUHL szerint ökológiai, illetve földrajzi motivációval számolhatunk (i. m. 196, 208–209). A lovagi vagy nemesi életérzés ugyanakkor szinte egyáltalán nem jelenik meg a vizsgált névanyagban, így a névadók köre, illetve a névadás motivációja, legalábbis ezeken a területeken, nem feltétlenül kapcsolható a nemességhez, illetve a nemesi, lovagi életmódhoz (i. m. 208–209).

A magyar várnevek tanulmányozása szempontjából a német névkutatás azon megállapítása is tanulságos lehet, hogy a településnévvel azonos várnevek esetében jórészt egyértelműen *t e l e p ü l é s n é v > v á r n é v* alakulással számolhatunk (BOXLER 1996: 1596, 1597). Ennek nyilvánvalóan történeti okai vannak, ezek a települések ugyanis a várak felépítését megelőzően is léteztek már. Amint láttuk, a szakirodalom szerint az azonos alakú magyar várnevek és településnevek esetében sokkal kevésbé tűnik meghatározhatónak az alakulás iránya (vö. BENKŐ L. 2003a: 45).

A névadás motivációs és lexikai bázisának feltárása mellett olvashatunk a német várnévkutatás irodalmában a *k o r a i a d a t o k* problematikájáról is. A már létező várnevek legkorábbi adatai ugyanis gyakran nem maradtak fenn, a későbbi forrásokban pedig gyakran a későbbi írástudók alakították a várak neveit, esetenként a saját korukban használt várnevekhez igazítva azokat. Ez tehát azt jelenti, hogy a korabeli várnevek eredeti írásmódja ritkán

hagyományozódott, ilyen módon filológiai jellegű vizsgálatokat nem igazán tesznek lehetővé (vö. BOXLER 1996: 1597).

A német nyelvű várnév kutatáson túl más népek várnévadási gyakorlata hasonló feldolgozottságban ismereteim szerint nem részesült. Különösen szembeötlő ez a hiány az angolszász névkutatás kapcsán: annak ellenére ugyanis, hogy ott a várak történeti feldolgozása megtörtént (vö. COULSON 2003, POUNDS 1990), ezeket az eredményeket tudomásom szerint nem hasznosították a névkutatásban.

A francia várnevek kapcsán rövid etimológiai leírást találunk a 12–13. századi francia trubadúrlírában szereplő nevekről, feltüntetve mai francia alakjukat. Ezek többségében a vár elhelyezkedésével kapcsolatos (*Belesgar*, mai fr. *Beauregard* 'szép kilátás'; *Brio*, mai *Brion* < gall *briga* 'egy magaslat, egy kiemelkedés'; *lo Toron*, mai *le Toron* < ófr. *toron* 'hegy, magaslat' < *tor* 'magas hely'), illetve erődtípus jellegére, funkciójára, méretére utaló nevek (*Botenan*, mai *Boutavant* < ófr. *boter* 'támadni, nyomulni' + *avant* 'előtt'; *lo Daro*, mai *le Daron* < *daru* 'erős', kevésbé valószínű a *daron* 'mester', később 'apa' jelentésű szóból való származtatás; *Mirandol* < óprovençe-i *miranda* 'örtorony', melyhez az *-eolum* kicsinyítő képző társult; *tor Mirmanda*, mai *tour Mirmande* < ófr. *mirmande* 'erődített ház, torony'; *Segur* < lat. *securus* 'biztosított, biztonságos'; *Tornel*, mai *Tournoel* < ófr. *Tornele* 'tornyocska'). Emellett némely várnévnek hegynévi (*Montesor*, mai *Monte-Sor* < gall *saur* 'vörös' + hegy; *Montagut*, mai *Montégut* 'éles hegy'), tájnévi (*Broil*, mai *el Brull* Barcelona tartományban < ófr. *breuil*, óprovençe-i *broih* 'fallal vagy sövénnel körülvett kis erdő') vagy személynévi (*Rocaberti*, mai *Rocabertí* Girona tartományban < *Roca Berti* 'Berto erődje') előzménye van (UCKELMAN 2005).

A várakkal foglalkozó nemzetközi szakirodalmakból összességében tehát kitűnik, hogy elsősorban történettudományi, politikatörténeti szempontú feldolgozásra törekedtek, maguk a várnevek, e névcsoport nyelvi, névrendszertani jellegzetességei az elérhető szakirodalmak alapján egyelőre nem képezi kutatás tárgyát.

A történeti névanyag vizsgálata mellett napjaink névkutatásában a nevek társadalmi közegbe ágyazott szociolingvisztikai vizsgálata is megjelent. A várnevekkel kapcsolatban Svájc olasz ajkú területén ADRIAN PABLÉ végzett három bellinzoni kastély nevei, névváltozatai kapcsán ilyen jellegű, spontán interjúkat (útbaigazítás kérése) alkalmazó vizsgálatot (2009), s azt vetette össze korábbi kérdőíves vizsgálatának eredményeivel. A gyűjtés során megfigyelte, hogy a névváltozatok lényegében három kategóriába sorolhatók: egyrészt néhány régebbi név eltűnt vagy elkezdtek másként használni, értelmezni, kapcsolatba hozni más kastélyokkal. Másrészt úgy tűnik, hogy bizonyos neveket

minden beszélő ismert, ugyanakkor nem feltétlenül használta mindenki, s végezetül bizonyos neveket csak bizonyos beszélőcsoportok használtak vagy ismertek.

3. A történeti szakirodalom a várak nevééről és említéséről

A várak, illetve a várnevek igen nagy súllyal vannak jelen a történettudományi kutatásokban. A történészeket persze leginkább a korabeli birtokviszonyok, a várakhoz kapcsolódó események, azaz a várak története foglalkoztatja, az erősségek történetének feltárásával ugyanis a politikatörténet és a birtoklástörténet egyaránt nagyot léphet előre (vö. HORVÁTH 2009: 63). A kapcsolódó szakmunkák ugyanakkor a névtani vizsgálatok szempontjából is több vonatkozásban igen tanulságosak. A továbbiakban e fejezetben ezek közül a szempontok közül csupán az adatolás problematikája kapcsán foglalom össze röviden az eredményeiket. A történettudománynak a várak típusaival, illetve ezzel összefüggésben az erődítményekhez kötődő terminológiával kapcsolatos megállapításait a következő nagyobb egységben, *A várnév mint helynévfajta* című fejezetben ismertetem.

A történeti névtani kutatások szempontjából mindenképpen utalnunk kell az *adatolás esetlegességére*, mely a várak neveinek okleveles említése kapcsán is érvényesül. Közismert, hogy a régi névanyag vonatkozásában általában véve esetleges, hogy egyáltalán mely oklevelek maradtak fenn, továbbá az is, hogy egy adott helyet, objektumot mikor említenek meg az írott források. Így számolnunk kell azzal, hogy a helynevek akár hosszabb ideig is léteztek az megelőzően, hogy olyan jogi ügylet (birtokadományozás, birtokpercek stb.) kapcsolódott hozzájuk, amit írásban rögzítettek. S noha azt gondolhatnánk, hogy a várak s így neveik is jogi szempontból jelentősebbek lehettek, mint általában a mikrotoponimák, valójában a várnevek első adatai kapcsán szintén számolhatunk bizonyos fokú esetlegességgel.³

Igaz ugyan például, hogy a 13. századtól megjelenő magánvárak építése engedélyköteles volt, vagyis a király engedélyével lehetett csak várat építeni (a téma legújabb feldolgozásához lásd HORVÁTH 2009, 2011), de ezek az engedélyek, amennyiben fennmaradtak, jobbra csupán a várépítés helyét jelölik meg, a leendő vár nevét nem, esetleg a névadás jogára utalnak (vö. FÜGEDI 1977: 10–12). Jól tükrözik a források hiányát FÜGEDI ERIK 13. századi várakra irányuló vizsgálatai: eszerint sok várról bizonyítható, hogy 1242–1270 között épült, de jellemző, hogy az engedélyt csupán alig néhányuk esetében ismerjük. A fennmaradt engedélyek pedig olyan

³ ENGEL meglehetősen pesszimistának tűnő véleménye szerint lényegében az oklevelek 1-2%-a maradhatott ránk 1320 előtt épült várainkról (1987/2007: 17).

lakonikusak, hogy az a benyomásunk támadhat, mintha a korszakban a várépítéshez elégséges lett volna csupán az uralkodó szóbeli jóváhagyása vagy felszólítása (1975: 67–68). Az írásos engedély nélküli várépítést látszik támogatni az is, hogy HORVÁTH RICHÁRD szerint az 1200-as évek második felében — a királyi hatalom meggyengülésével és a kiskirályok megerősödésével összefüggésben — jóval több vár épült, mint amennyire királyi engedélyt adtak ki, I. Károly várfoglalásai ugyanis olyan várakat is érintettek, amelyeket a korábbiakban nem engedélyeztek (2011: 93). A várnevet pedig főként majd csak akkor említették hivatalos iratban, amikor a már megépült várhoz valamilyen jogi ügylet kapcsolódott. Ebből a szempontból nincs különbség a királyi tulajdonban lévő erődítmények, illetve a magánkézben lévő várak között. Egyes esetekben ezeken túl az adatok esetlegességét magyarázó tényezőként számolhatunk az oklevelek szándékos elpusztításával is, várfoglaláskor ugyanis az ott lévő oklevelek megsemmisítésére is törekedtek (vö. FÜGEDI 1977: 26).

A fenti, alapvetően az oklevelek megsemmisülését magyarázó tényezők mellett ENGEL PÁL szerint a várak, illetve a várnevek kapcsán számolnunk kell azzal is, hogy eleve nem is kerültek bele az oklevelek szövegébe. Feltevését meggyőzően magyarázza a váruradalmak kialakulásáról kidolgozott elméletével (ENGEL 1987/2007). Az új típusú várak ugyanis szerinte kezdetben nem töltöttek be olyan fontos szerepet a környező birtokok szempontjából, mint a későbbiekben, amikor az uradalmak központjaivá váltak, ezért a korai magánvárakat jobbra nem is említették az oklevelek. (Mivel ENGEL elmélete különösen fontos a várnév fogalmának, illetve a várak típusainak meghatározása szempontjából, az ezzel foglalkozó fejezetben ismertetem részletesen.)

Mindebből fakadóan érthető, hogy esetenként még jelentős kőváraink nevei is csak meglehetősen későn vagy egyáltalán nem kerültek bele a hivatalos iratokba (példákhoz vö. még FELD 2014a: 370–371, KUBINYI 1990: 291, SÁNDORFI 1979: 244). Még inkább így van ez a kisebb erődítmények esetében. Jól szemléltetik ezt a zempléni várak, a területen jónéhány kisebb vár, köztük középkori erősség romjait feltárták, ezeknek azonban várnévi adata nem maradt fenn, *Leányvár* településnévként adatolható már a középkor folyamán, *Ingvár* puszta (praedium) neveként szerepel. Több esetben pedig csupán a későbbi *Várhegy* vagy *Várdomb* név utal a korábbi várra, annak neve azonban még áttételesen sem őrződött meg (vö. NOVÁKI–SÁRKÖZY 2004). Mindezeket figyelembe véve tehát az adatolás kapcsán mindenképpen le kell szögeznünk, hogy a várnevek első okleveles adatai nem szükségszerűen jelzik a névadás idejét, s fordítva: az adatok hiánya sem jelenti feltétlenül a névhasználat hiányát.

II. A várnév mint helynévfajta

A középkori várnevek elemző feldolgozásának egyik első lépéseként szükséges egy látszólag triviális kérdést tisztázni: körül kell határolni a vizsgálatba bevonandó nevek körét, azaz meg kell határozni a vizsgálat tárgyát, vagyis tisztázni kell, hogy mit is tekinthetünk várnévnek. Ennek mintegy első lépéseként definiálni kell a várat mint objektumfajta. Minthogy azonban középkori névanyagot kívánok vizsgálni, nem indulhatunk ki a várak mai, kizárólag katonai célokat betöltő erődítményként való felfogásából; e helyett azt kell szem előtt tartani, hogy a vizsgált időszakban mit tekintettek várnak.⁴

1. A vár mint objektumfajta

1. A helyfajta meghatározásakor mindenképpen megfontolandónak gondolom ENGEL PÁL figyelmeztetését, miszerint a történeti tudományok legnagyobb veszélye a historizálás. Ebből az alapállásból kiindulva indokolt meghatároznunk, értelmeznünk magát a *varnév* terminust is. Igaz ugyan, hogy a *vár* szó, illetve a *v á r f o g a l m a* mindenki számára ismeretes, ami azonban leginkább a 19. századból ismert, illetőleg a késő középkorra jellemző várfogalmat tükrözi, ezt viszont nem lehet visszavetíteni a korábbi évszázadokra (1987/2007: 12, 2003: 167). Nem szabad tehát egyenlőségjelet tennünk a mai kor várfogalma és a középkori várfelfogás közé. Amennyiben pedig a középkori várnévadási gyakorlat alakulását akarjuk megérteni, tekintettel kell lennünk arra is, hogy a várfogalom a középkor folyamán is formálódott. A vár mint fogalmi kategória változása azt jelenti, hogy módosult az emberek felfogása arról, hogy milyen is egy tipikus vár, s a változás jelentheti új típusok megjelenése mellett a kategórián belüli átrendeződést, a tipikus és a kevésbé tipikus várak, típusok közötti elmozdulást is (a fogalmi kategóriák s ezzel együtt a szavak jelentésszerkezete változásának magyarázatához vö. TOLCSVAI NAGY 2017: 217–218, RESZEGI 2018b: 12–13).

A vár mint objektumfajta sokféleségéből és változásából adódóan a középkori várak különböző típusait szokás elkülöníteni birtokjogi, gazdasági, építészeti, funkcionális szempontból egyaránt. E vártípusok jellemzésével a történettudomány, illetve a régészet foglalkozik, áttekintésük azonban a névtan számára sem haszon nélküli, a középkori várnévállomány jellemzéséhez pedig semmiképpen sem nélkülözhető.

⁴ Ehhez lásd még: KOVÁCS H. 2015b.

2. Mindenekelőtt el kell különítenünk a korai (ispánsági) várakat az ún. új típusú váraktól.

2.1. A Kárpát-medencében a korábban nomád életmódot folytató magyarság letelepült, ezzel együtt pedig új közigazgatási rendszer szerveződött, mely immár nem vérségi, hanem területi alapokra helyeződött (KRISTÓ 1988: 88). Ebbe a rendszerbe illeszkedik a várispánság és a vármegye intézménye is, melyek kezdetei Szent István korára nyúlnak vissza (i. m. 91), s melyben kiemelt fontosságúak a várak: körük épülnek ki a várispánságok és a vármegyék, éppen ezért a várak szerepéről e két intézménnyel való kapcsolatukat is szem előtt tartva kaphatunk teljes képet. A vármegye összefüggő területű, királyi, egyházi és földesúri birtokokat is felölelő, mindenre kiterjedő hatalmi szervezet, míg a várispánság a király birtokait összefogó katonai és gazdasági szervezet, területét tekintve „szórt birtokszervezet” (KRISTÓ 2003: 68, 1988: 127). E két intézmény ugyanakkor a korai időkben igen közel — „szimbiózis jellegű kapcsolatban” (ZSOLDOS 2001: 19) — állhatott egymáshoz. Mindkettő királyi tulajdonban álló birtokokra támaszkodott, s fennhatóságuk is közel azonos területekre terjedt ki. Mindkettő központja a vár, mely a korai vármegyék és ispánságok létrejöttének elemi feltétele, s ekkortájt minden vármegye várispánsági háttérrel rendelkezett. Továbbá mindkettő élén egyazon ispán (*comes*) állt. Ezt a korai összefonódást mutatja az is, hogy a latin terminológiában sem mutatkozik különbség a két struktúra között, az Árpád-kori forrásokban mindkettő *comitatus*-ként jelenik meg (KRISTÓ 1988: 126–127, 2003: 68–69, 73). S ebben a kapcsolatrendszerben a várak központi szerepét jelzi magának a *vármegye* szónak⁵ a kialakulása: ami az „X-vár megye”-típusú jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből magyarázható, a vármegyéket ugyanis a várak után nevezték meg. Később azonban ebben a szerkezetben eltolódott a szóhatár, s váras megyékről lévén szó, kialakult az „X vármegye” szerkezetként való értelmezés (vö. pl. FNESz. *Csanád vármegye*, KRISTÓ 1988: 194, 2003: 73–74).

Nem minden, a korból adatolható várról mondható el azonban, hogy ispánsági központ, esetleg megyék központja volt, egy ispánságnak ugyanis lehetett több vára is (ZSOLDOS 2010: 7–8), melyek egyéb szerepet is betölthettek. Továbbá kezdetben sokkal több várispánság létezett, mint ahány területileg körülhatárolt megye, vagyis a várispánságok vármegyei háttér nélkül is fennállhattak (KRISTÓ 1988: 200, DÉNES 2001: 19, ZSOLDOS 2011a: 10). Ilyen megyei háttérrel nem rendelkező határvárispánságokat, marchiákat nagyobb számban hoztak létre Nyugat-Magyarországon (pl. *Szolgyayör*, *Bolondóc*, *Kovázd*, *Locsmán*), illetve Szlavóniában (pl. *Garig*, *Gerzence*, *Moróc(s)a*, vagy a később megyévé fejlődő zágrábi és kőrösi ispánság, ZSOLDOS 2000b: 100, 2011: 10).

⁵ A magyar *vármegye* szó az oklevélírás latin nyelvű volta miatt csak viszonylag későn, a 14. századból adatolható, első adata helynévi említés: 1329: *Warmedye*, hn. (EWUng.), köznévként 1504-ből maradt fenn az első előfordulása (EWUng.).

A várak eredendően részben katonai feladatokat ellátó intézményként létesültek: ilyen funkcióval jórészt a korabeli határok közelében emeltek erődítményeket, különösen a nyugati, északnyugati határvonalak, a gyepűk mentén; ezek a környező népek betörései ellen védték az országot (ZSOLDOS 2000c: 17). E várak köré pedig főként a hadászati feladatokat ellátó népesség települt (KRISTÓ 1988: 191). Ám, mint az a fentiekből is látható, nem csupán határvédelmi szempontok érvényesültek egy-egy vár építése kapcsán: ispáni várak létesültek ugyanis ott is, „ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű”, továbbá olyan nagy számú népesség lakta területeken, amelynek „irányítása királyi tisztségviselőt” kívánt (BUZÁS 2006: 43, FONT 2005: 183). Érthető tehát, hogy a várak az ország peremvidékei mellett a királyság belső régióiban is helyet kaptak, s mivel a várispánságok központjaiként is működtek, a korszak kezdetétől fogva uralmi, majd bizonyos mértékig bírói funkció mellett adóztatási és katonai feladatuk is jelentős volt (ZSOLDOS 2000c: 17). Minthogy pedig a várak nagyobbik része a 11. századtól fokozatosan elvesztette katonai jelentőségét, ennek következtében az itt élő népelemek katonai kötelezettsége is fokozatosan visszaszorult, s a várnépek termelői tevékenységre tértek át. Ugyanakkor a királyi haderő továbbra is a várak katonaságán alapult (KRISTÓ 1988: 173).

A vártípusról szólva utalnunk kell arra is, hogy funkcionális sajátosságaiakon túl építészeti jellegüket tekintve sem esnek egybe mai várfogalmunkkal, ugyanakkor az ide sorolható várak nem is egységesek építészeti szempontból. A magyarországi ispáni várak kezdetben jórészt kisebb méretű várak voltak, melyek hosszabb időre csak kisebb létszám befogadására feleltek meg (KRISTÓ 1988: 94), de emellett voltak nagy méretű várak is (pl. *Szabolcs, Bihar, Zemplén, Abaújhvár*, vö. BÓNA 1998: 38). Több ispáni erődítménynek 10. századi központok szolgáltak előzményükkül, melyek nem feltétlenül várakként épültek fel (BÓNA 1998: 21), más részüket a magyarság maga építette. Esetenként a korábban létesült nemzetségi várak is fennmaradhattak, s szintén ispánsági központtá alakulhattak (pl. *Galgóc, Szolgagyőr, Locsmán, Karakó*, FELD–SEBŐK 1994a: 229, KRISTÓ 1994m: 654, 1994f: 413–414, MIKLÓS 1994a: 327).⁶ Nagy részük az Árpád-korban föld-fa vár, vagyis bizonyos szintig földdel feltöltött favár volt (BÓNA 1998: 22, WOLF 2001: 192),⁷ szerkezetét tekintve zömmel kazettás-, esetleg rácsszerkezetű, utóbbit a agyaggal és némely esetben kővel is megerősítették (BÓNA 1998: 22). Már a legkorábbi várak

⁶ BÓNA ISTVÁN szerint azonban a korai Árpád-korban csak kivételes esetekben számolhatunk azzal, hogy nemzetségfők szállása szolgál későbbi ispáni várak alapjául, a nemzetségfők lakhelye ugyanis a 10. században jórészt egyszerű árokkal és paliszádkerítéssel körülvett szállás (1998: 43).

⁷ Korábban többen úgy vélekedtek, illetve fogalmaztak, hogy korai váraink földvárak voltak (vö. pl. FÜGEDI 1994: 710–711, BENKÓ E. 1994a: 103, ENTZ 1994: 224). A *földvár* terminus kapcsán azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szó helyneveinkben való előfordulása alapján a régiségben nem ’földből készült vár’ jelentésben volt használatban, hanem ’lepusztult várhely, várrom, vármaradványok’ értelemben (BENKÓ L. 1998h: 131). S a feltárt korai várak régészeti vizsgálatának tanulságai is támogatják ezt a felvetést (vö. BÓNA 1998: 22).

között is voltak ugyanakkor olyanok, amelyek legalább részben kőből épültek, amint azt a *Fehér-vár* elnevezések előtagja jelzi, ezek ugyanis mészkőből épült erődítmények világos színére utalnak.⁸ (A *Fehérvár* nevekhez lásd még BENKŐ L. 1998h.)

Szent István uralkodásától a 13. századig tehát a várispánság és vármegye szerves kapcsolata jellemezte ezt a berendezkedést: mind az ispánság, mind pedig a megye egyaránt vár köré szerveződve épült ki, és közös ispáni vezetés alatt működött. A népesség újabb és újabb területekre betelepedésével pedig a 13. századig a várak (és ezzel is összefüggésben, illetve a korábbi területi egységek osztódásából adódóan a várispánságok s részben a vármegyék) növekvő számával számolhatunk. Szent István korában ZSOLDOS ATTILA szerint 44 ispánsági vár létesülhetett (bár nem mindegyik szolgált ispánság központjaként), 11 pedig egyéb funkciót töltött be (2000c: 17, 2010: 7, ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016: 39).⁹ A források alapján Szent István korából mindössze 10 megye léte mutatható ki, a források hiányából adódó „fehér foltok” azonban ZSOLDOS ATTILA szerint valószínűsítik, hogy már a korban is több vármegye lehetett (2000c: 18). KRISTÓ GYULA 1000–1038 között 29 vármegyével számol, vagyis már a legkorábbi időktől is meghaladta a várak száma a vármegyékét. A 12. században robbanásszerű gyarapodás figyelhető meg a vármegyék és a várispánságok létrejöttében: a század közepe és vége felé a magyar várispánságok száma már meghaladta a hetvenet, s ezzel összefüggően a várak száma is növekedett (KRISTÓ 2003: 76, 1988: 205).¹⁰ És továbbra is jellemző, hogy több vár volt, mint ahány várispánság, illetve megye. Ezt tükrözi Anonymus gesztája is: P mester 45 várat említ, ebből 28-at vármegyék székhelyeként, illetve várnépekkel, várföldekkel rendelkező várként, 17-et pedig nem vármegye központjaként (KRISTÓ 1988: 21). S noha Anonymus e várakat a honfoglalást követő időszakokra vetíti vissza, információi valójában saját korának viszonyait mutatják.

A 12. század végén a várispánság szervezete a királyi hatalomgyakorlás változásával együtt hanyatlásnak indult, s maguk az ispáni várak is. A királyi várszervezet felbomlásával új típusú (magánkézben lévő) erősségek tűntek fel, s a korábban a király által épített várak szintén

⁸ BÓNA ISTVÁN ugyanakkor a 10. századi magyarországi várak építészeti jellege kapcsán felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy e korszakból biztos történeti és régészeti adatunk nincs (BÓNA 1998: 64, WOLF 2001: 179). A faanyag korlátozott időtállósága miatt ezek az építmények többször is renoválást igényeltek, ám jobbára még ezzel együtt sem lehettek túl hosszú életűek (vö. DÉNES 1993: 419). Így tehát a várak építészeti jellemzőiről jobb híján a későbbi forrásokból vonhatunk le következtetéseket, ha egyáltalán fennmaradtak ezek, ám messzemenő következményekkel járó találgatásokba nem bocsátkozhatunk. Különösen azért nem, mert a várépítészet a különböző korokban módosulhatott, továbbá a várak gyors hanyatlása miatt elképzelhető, hogy egy elpusztult várat már más szempontok szerint építettek újjá.

⁹ Fontos megjegyezni, hogy a korban, noha nagyobb számban — mint majd látni fogjuk — csak később, a 13. századtól kezdődően épülnek magánvárak, az ispánsági várak mellett néhányan ekkor is feltételeznek magánkézben lévő erősségeket (vö. pl. DÉNES 1993), emellett néhány, püspökségek székhelyéül (is) szolgáló vár neve szintén a korai várnevek között említhető.

¹⁰ Vö. még BÓNA ISTVÁN szerint 85 vár valószínűsíthető 1141 előttre (1998: 21).

ekkortájt jutottak magánosok kezébe.¹¹ Ez a folyamat a tatárjárást követően felgyorsult, s noha a 13. században még viszonylag nagyobb számban jöttek létre várispánságok (erdőispánságok; a kérdéshez lásd FELD 2014b), esetenként még a 14. században is, ezek már jórészt nem voltak hosszú életűek. A vártípus hanyatlását jelzi, hogy a várak tulajdonjogában, illetve a várszervezetekben az új típusú várak megjelenésével bekövetkező változások nyomán a 14. századra vármegyeközpontokként már nem feltétlenül várak szolgáltak (KRISTÓ 2003: 79).

A vizsgált időszak kapcsán olyan vélekedések is olvashatók, hogy néhány erősség már ekkor nemzeti vár lehetett. Utalnunk kell továbbá arra is, hogy a korszakban, vagy inkább a korszak vége felé — nem túl nagy számban ugyan, de — számolnunk kell a püspökségek tulajdonában lévő erősségekkel is. Ezek történeti, illetve hadtörténeti szerepe a régészeti kutatások alapján egyelőre nem állapítható meg bizonyosan, s több esetben építési idejük sem egyértelmű, de találunk néhányat, amelyet erre az időszakra datálnak (vö. DÉNES é. n. (a), é. n. (b), FELD 2012).

2.2. A 13. század elején megjelentek, majd a tatárjárást követően kezdtek megszorodni az ún. új típusú várak. Ez azonban nem jelentett azonnali éles váltást, az első új típusú várakkal egy időben még hoztak létre újabb ispánsági várakat is — jórészt az erdőispánságok területén (vö. FELD 2014b). Az „új típusú várak” megjelölés összefoglaló jellegű kifejezés, mely több különböző vártípust foglal magába. Az ide sorolható várak nem tekinthetők egységesnek építészeti szempontból. ENGEL szerint nem is ez a lényeges vonásuk, mivel „a vár építési módja pusztán külsőség” (1987/2007: 14). A régész FELD ISTVÁN is hangsúlyozza, hogy a várak formáját, méretét, anyagát stb. „alapvetően a topográfiai helyzetük, illetve az építendő anyagi lehetőségei és igényei határozták meg” (1985: 183, 1990: 12, 2017: 380). Egy részüket pedig a kényszer hatására, illetőleg az erőszakolt ütem miatt — IV. Béla ugyanis nem csupán engedélyezte, hanem sok esetben kényszerítette várak építését a tatárjárást követően — továbbra is fából építették (vö. FÜGEDI 1975: 68, FELD 2017: 380). Az új típusú várak építési idejére vonatkozóan utalnunk kell ugyanakkor arra, hogy a korábbi, általános vélekedéssel ellentétben — miszerint IV. Béla intézkedéseire köthető az új típusú várak megjelenése hazánkban — már a tatárjárást megelőzően, II. András uralkodásának idejében is épülhettek olyan várak, amelyek magánkézben voltak, s ily módon később csupán „a korábban megindult és IV. Béla uralmának elején átmenetileg megakadályozott fejlődés gyorsult fel” (FÜGEDI 1977: 23–24).

Nem tekinthetők egységesnek ezek az új típusú várak tulajdonosuk alapján sem. ENGEL szerint a fordulatot a várak történetében az hozta meg, hogy lehetségessé vált a várépítés

¹¹ Ez a jelenség — amint arra ZSOLDOS ATTILA rávilágított — a nyugati határszáron különösen szembeötlő (2000a: 42–46).

magánosok számára is (1987/2007: 14), ez a változás azonban nem jelentette azt, hogy az új várak építése kizárólag hozzájuk köthető. Az erődítmények tulajdonosai között ugyan egyre nagyobb arányban jelentek meg földesurak, a magánkézben lévő várak mellett azonban továbbra is léteztek, illetve épülnek királyi tulajdonban lévő várak is. Ráadásul a várak birtoklása a királyi hatalom erősödésével vagy éppen gyengülésével párhuzamosan folyamatosan változott az elkövetkező évszázadokban. A királyi és a magántulajdon mellett ebben a korszakban is számolnunk kell az egyházi birtoklással is. Amint HORVÁTH RICHÁRD utal rá, a 14. században tűntek fel „az egyes egyházi méltóságok által épített vagy megszerzett ún. »menedékvárak« vagy »mellékrezidenciák«” (mint például az egri püspökség birtokolta *Szarvaskő*, a veszprémi püspökséghez tartozó *Tátika*, a zágrábi püspök építtette *Medvevár* stb., 2001: 52).

A várak topográfiai helyzete sem egységes, a napjainkban tipikusnak tartott hegyi erődítmények mellett a korban épültek síkvidéki várak is. A környező településekhez való viszonyuk sem azonos, az ún. extrém helyzetű hegyi várak mellett a hegy- és dombvidékeken is léteztek olyan erődítmények, amelyek települések közelében helyezkedtek el (a várak és a települések viszonyához vö. MIKLÓS–TEREI 2006). Azt ugyanakkor sok esetben nem könnyű megállapítani, hogy ezek a települések az erődítmény építését megelőzően is léteztek-e, vagy éppen a vár ellátására hozták őket létre.

A várak erődítményjellege sem tekinthető egységesnek, ennek jellemzésére a történészek korábban teljesen jól használhatónak gondolták a vár – kastély – kúria fogalomhármast, újabban azonban ezek következetes használata is megkérdőjeleződött, ennek taglalására a latin fajtajelölő lexémák használata (3. pont) kapcsán térek ki részletesen.

Az új típusú várak terminus, amint látható, valóban több különböző vártípust magába foglaló kategória. A vártípus feltűnésekor egyfajta közös jegynek tekinthető azonban, hogy míg a korai ispánsági várak nagy hatósugarúak voltak, nagy kiterjedésű terület alkotta a gazdasági alapjukat (FÜGEDI 1975: 65), addig a 12. század végén meginduló fejlődés ezek helyébe kisebb hatósugarú várakat hozott létre, amelyek anyagi háttere a nagybirtok volt. S míg a korábbiakban a várnépek személyükben tartoztak a várhoz, az új típusú várak esetében maga a birtok válik fontossá, a jobbágyságnak a várhoz való viszonya pedig közvetett, telke után járulékkal szolgál (FÜGEDI 1977: 45, FELD 2014a: 361). ENGEL az új típusú várak első időszakát tekintve meglehetősen sajátosan vélekedik helyzetükről: cáfolja a történettudomány azon korábbi nézetét, mely szerint a „vár a középkori táj legszembeötlőbb és legfontosabb eleme, amelynek tehát szükségképpen fel kell merülnie a tájra vonatkozó egykorú írásos emlékekben, amennyiben ilyenek egyáltalán vannak” (1987/2007: 12). Ez a vélekedés ugyanis

meglátása szerint helytálló a késő középkorra vonatkozóan, de nem állja meg a helyét a korábbi évszázadokra nézve.

Az új típusú várak időszakának — amint utaltam rá — a birtoklásuk alapján több korszakát is elkülöníthetjük. A 13. századtól 1320-ig a várak nagy része magánkézben volt, s még nem jöttek létre a később jellemző váruradalmak. A várakat kezdetben védelmi céllal építették, de a hatalmi jelkép szerepük már az oligarchák idején is egyértelműen megmutatkozik. Az Anjouk korában (1320–1390) a vár lényegében azonossá vált a politikai hatalommal: ezért is törekedett Károly Róbert arra, hogy a várak minél nagyobb hányadát birtokolja. Ez az a korszak, amikor a vár a váruradalom központjává válik, jogi és gazdasági szerepe felerősödik a katonai funkciója mellett (vö. ENGEL 2003: 172).¹² 1391–1526-ig a várak többsége az arisztokrácia kezébe kerül, emellett néhány új várral is bővül a magánvárak köre (FÜGEDI 1975: 66–83, ENGEL 2003: 177–193).

3. Az oklevelekben szereplő helynevek által jelölt objektumok jellegének megítélésében leggyakrabban a névadat mellett álló latin fajtajelölő szóra támaszkodhatunk. A latin nyelvű terminológia problémája szorosan összefügg a vártípusok kérdésével.

Nagyjából a 12. század közepéig terjedően a várakat a *civitas* szóval jelölték az oklevelekben (pl. *Fehérvár* lat. *Alba Civitas* és *Újvár* lat. *Nova civitas*, lásd ehhez: BÓNA 1998: 12, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40). A későbbiekben a latin fajtajelölő szemantikai tartalma módosult, és a 14. századi magyarországi latinban a *civitas* már következetesen 'város = váras hely' jelentésben áll.¹³ Ezt követően nincs adatunk arra, hogy a szó egyértelműen 'vár' jelentésben szerepelne. Ezt a feladatot fokozatosan a *castrum* lexéma veszi át (KRISTÓ i. h.).

A *castrum* a 12. század első felében még csak az erre a korra hamisított oklevelekben szerepelt, használata a 13. század elején vált általánossá (KRISTÓ 1988: 41), első előfordulásai az új típusú várak feltűnésével közel egy időre tehetők. A 13. századra, a várszervezet megszűnésével pedig a megyék központjai, továbbá az ispáni székhelyek addig *civitas*-ként említett alakjai is immár *castrum* alakban tűntek fel (GYÖRFFY 1975: 332). Az oklevelek későbbi (többnyire interpolált) átírásakor pedig nem egyszer előfordult, hogy a másolók kicserélték az elavultnak érzett, illetve megváltozott értelmű latin *civitas*-t a várak megjelölésére használt későbbi *castrum* szóra (ebben az időben az *Újvár* latin megfelelője a

¹² ENGEL egyenesen úgy véli, hogy „a vár jelentősége nem katonai, vagyis nem abban áll, hogy külső támadás ellen védelmet nyújt (ez legfeljebb a határvárakra érvényes), hanem abban, hogy — békében éppúgy, mint háborúban — az »uralom magjaként szolgál«, »politikai intézmény«” (2003: 172).

¹³ A német terminológiai kutatásokból a fajtajelölő lexémákra vonatkozóan hasonló megfigyelésekre juthatunk. A német nyelvterületen a 9–11. század közötti időszakban a ném. *burg* 'vár' és *stat* 'hely' szóval jelölték az erődített helyeket; emellett a várak megjelölésére a latin *civitas* szót is használták, miközben a *stat* a helyre (*Stätte*) vonatkozott. A jelentésszűkülés következtében a 12. században a *burg* következetesen 'vár'-at, míg a *stat* 'város'-t jelölt (EBNER 1976: 35–36, erről lásd még korábban: SCHLESINGER 1963: 433, KÖBLER 1973: 61–76).

Novum Castrum, de lásd még: pl. 1067: *castro de Zobolchy*, DHA. 1: 184; 1075: *castrum*, quod vocatur *Turda*, DHA. 1: 218; BÓNA 1998: 12). Bizonytalanul ítéltető meg azonban az átmenet kezdete. Az ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy a *castrum*-nak ebben az időben meglehetősen általános 'erődítmény' jelentést tulajdoníthatunk. A 13. századi oklevelek ugyanis a tipikus kővárak mellett ezzel a lexemával említenek egyszerű, csupán egyetlen kőtorony alkotta erősséget csakúgy, mint a kőből emelt védővonalat nélkülöző építményeket (vö. FELD 2014a: 369–370).

Nem minden — építészeti jellege alapján — várnak látszó erődítmény szerepel azonban az oklevelekben *castrum*-ként, ez figyelhető meg Székelyföld erősségei és a szász várak esetében is. Míg ugyanis a megyei földbirtokos számára a vár a terület védelme mellett birtokközpontként és hatalmi jelképként is funkcionált, addig a székelység erősségei nem rendelkeztek uradalommal — ennél fogva hatalmi funkcióval sem —, csupán menedékek, *refugium*-ok voltak, melyeket veszély esetére tartottak fönt, s ilyen módon a birtokok tartozékainak tekintettek (vö. SÓFALVI 2006, HORVÁTH 2009: 64).

A következő évszázadban, a 14. század utolsó harmadában újabb latin terminus tűnik fel az oklevelekben: az 'erődítmény' jelentésű *fortalitium*. A szó ugyanakkor az újabb vizsgálatok szerint nem vált általános használatúvá az oklevélírásban, csupán építési engedélyekben szerepel, illetve katonai események leírása kapcsán fordul elő, katonai céllal emelt objektumok jelölésére (vö. HORVÁTH 2009: 64).

A 14. század utolsó harmadában új erődítménytípus is megjelenik Magyarországon, a latin *castellum* 'kastély' szóval jelölt építmény, ami építészetiileg hasonló, mint a 13. századi magánbirtokosi erődítmények (vö. FELD 2014a: 370–371). (A latin szó maga azonban már a 13. század első felében előfordul az oklevelekben régészetiileg még feltáratlan építmények jelölésére, ezért korabeli jelentése bizonytalan, vö. FELD i. h.) Ezt követően tehát a várak mellett kastélyok és udvarházak fogalomhármásával írták le a nemesek építményeit. És sokáig úgy gondolták történészeink, hogy ez a fogalmi hármas megfeleltethető az arisztokráta – tekintélyes nemes – kisebb birtokos nemes társadalmi felosztásnak (vö. HORVÁTH 2009: 65).

Ezt az axiómaként kezelt tételt KUBINYI ANDRÁS meggyőzően cáfolta (1985: 619–623), a 15. századtól ugyanis számos olyan eset idézhető, amikor a latin fajtajelölő lexémák használata következtetlenséget mutat. KOPPÁNY TIBOR talán szélsőségesnek tűnő megfogalmazása szerint a latin nyelvű oklevelek változatos, következetesnek nem mondható megjelölései sem fogalmi kategóriák, sem épületek és épületformák elkülönítésére nem alkalmasak (1999: 17). A korabeli erődítmények okleveles említéseit behatóan tanulmányozó HORVÁTH RICHÁRD szerint valóban találni következtetlenségeket az írásgyakorlatban, ám ezeket — korlátozott számuknál fogva — inkább a szabályt erősítő kivételeknek tekinthetjük (2009:

76). A jelenség ugyanakkor nyilvánvalóan magyarázatot igényel, különösen annak fényében, hogy — noha törvényi szabályozása nem igazolható — nagy valószínűséggel állítható, hogy „a késő középkor évtizedeiben a királyi hatalom minden esetben, a nemesi társadalom pedig jórészt tisztában volt az udvarház–kastély–vár mibenlétével, illetőleg azok esetleges formai és jogi következményeivel” (vö. HORVÁTH 2009: 67, 2008: 18), a köztük lévő pontos határvonal azonban esetenként kérdéses lehet (2006: 66).

A rendszertelen fogalomhasználat egyik magyarázó tényezőjeként HORVÁTH szerint fogalmi devalvációval számolhatunk: a *castellum* és a *castrum* szó a Jagelló-korra a korábbinál tágabb értelmezést kaphatott, s így az addig csupán udvarházként emlegetett épületek egy részére is utalhatnak ezekkel a lexémákkal. Feltűnő ugyanakkor, hogy elsősorban tulajdonosaik tüntetik fel ilyen módon a birtokukban lévő építményeket, s ennek nyomán azután olykor a központi kormányzat is használhatta ezeket a megjelöléseket (2009: 68, 74). Esetenként ugyanakkor arra is van példa, hogy a várakat *domus*-ként szerepeltetik (*domus paterna*), emögött pedig talán a királyi gyakorlat (*domus regia*) hatását, illetve német, francia és angol analógiákat is gyaníthatunk (2009: 68), azaz a külföldiek szóhasználatának lenyomatával, illetőleg általában véve humanista hatással számolhatunk. Hasonló hatásokat a *castrum* kibővült használata mögött is kereshetünk.

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól sem, hogy ki és miért nevez várnak, kastélynak, udvarháznak bizonyos épületfajtákat. A megjelölések következtelen voltát ugyanis esetenként HORVÁTH kutatásai alapján birtokpolitikai okokkal magyarázhatjuk. Minthogy ugyanis a vár- és kastélyépítés királyi engedélyhez volt kötve, ez az uralkodó kezében igen jól használható eszköznek bizonyult az egy-egy személy elleni leszámolásra vagy éppen jutalmazásra. Úgy tűnik továbbá, hogy a latin szóhasználat a birtokosok társadalmi helyzetével is mutat összefüggést: egyrészt a birtokosok hasonulni szerettek volna a náluk előkelőbb társadalmi réteghez, más oldalról az előkelőbb birtokosok akár még erődítmény nélküli építményeit is eleve nagyobb valószínűséggel nevezték meg kastélyként (vö. 2008: 11).

Mindezeket túl a következtelen terminushasználat magyarázataként azzal is számolhatunk, hogy a korban a nemesi közösség már olyan fokú differenciáltságot mutatott, s ez kifejeződött az általuk birtokolt építmények jellegében is, amit a fent említett latin lexémahármassal már nem tudtak visszaadni (HORVÁTH 2009: 74).

A vázolt folyamatok azután HORVÁTH RICHÁRD szerint helyenként a szóhasználat fellazulásához vezethettek, vagyis a helyi és a regionális köznyelvben egyszerűen *vár*-nak hívták a tekintélyesebb nemesek által lakott épületeket, udvarházakat (2008: 18), és a latin szóhasználat eszerint a magyar nyelvben a *vár* szó jelentésében bekövetkező változást tükrözi. Hasonló jelenséggel találkozunk a lakótornyok megnevezésében is: szintén a tulajdonostól

függ, hogy a sánccal körülvett tornyokat a latin *turris*-ként vagy *castrum*-ként jelölik meg (*Simontornya* 1324: *Castrum seu turris sive possessio Symonthornya*, Cs. 3: 405; vö. HORVÁTH 2009: 70–71). Ez a kérdéskör, noha viszonylag nagy teret kap a történeti kutatásban, csupán a kései középkorban, az 1400-as, 1500-as években jelentkezik problémaként.

4. Úgy gondolom, az eddigi áttekintés alapján is nyilvánvaló, hogy a legkorábbi erődítménytípusnak, az ispánsági váraknak a megnevezéseit feltétlenül a várnevek körébe sorolhatjuk. A korban ez a várfajta volt a vár prototipikus megjelenése, bár utalnom kell arra is, hogy nem minden várról igazolható, hogy ispánsági központ volt, de mivel az okleveles említéseikben nem mutatkoznak különbségek, ezek adatait is ide sorolom. S hasonlóan járok el a korszakra datált püspöki várak, illetve a feltételezett nemzetségi várak nevei kapcsán is. Az új típusú várak első és második korszakából való várnevek sem jelentenek ebből a szempontból problémát (a különböző építészeti típusú erődítményeket egyaránt *castrum*-ként jelölik a korban): ezek megnevezéseit is figyelembe vehetjük tehát. Elvileg problémás lehetne a határvédő, katonai funkciójú, tehát nem birtokközpontként szereplő erődítmények megítélése. Mivel azonban ezeknek a váraknak névadatuk nincs, esetleg elvétve akad a korból, szempontunkból ez a csoport figyelmen kívül hagyható. Csupán a 15–16. századtól — a latin fajtajelölők gazdagodását, illetőleg az új erődítménytípusnak, a kastélynak a megjelenését követően — látszanak az erődítményfajták fogalmilag keveredni. Ennek kapcsán a kérdést bonyolítja, hogy ezeket a különböző mértékben erődített épületeket ráadásul átépíthették, megerősíthették, azaz az udvarháztól a vár felé való elmozdulásuk teljesen általánosnak mondható. Emellett, ahogy láttuk, a korabeli fogalomhasználat szerint akár várnak tekinthetők bizonyos alig erődített épületek is. Amennyiben pedig ezt tekintjük kiindulópontnak — s nem ragaszkodunk a királyi hatalom szervezetének kategorikusabb várfelfogásához —, akár valamennyi, az udvarháztól a várig terjedő építmény tulajdonnévi megjelölését is a várnevek állományába sorolhatjuk. Kétségtelenül számolhatunk azonban e kitérített fogalmi kategórián belül is a korban a tipikus várakról való tudással. Ebből kiindulva, és mert a források azt mutatják, hogy a nemesi társadalom valóban megkülönböztette a három építménytípust, a késő középkorra vonatkozóan is csupán a jobbra *castrum*-mal álló, tehát várként megjelölt neveket tekintem várneveknek. Annál is inkább, mert a kastélyok megnevezésében nem szerepelnek *vár* utótagú névformák (vö. KOPPÁNY 1999). Ez pedig azt bizonyítja, hogy a névadók nem tekintették (tipikus) várnak ezeket az építményeket. Az ezeken túl felmerülő problémás esetekben pedig a történészek megítélésére hagyatkozom.

2. Az adatok értékelésének problémája

1. A *várnév* terminus tartalmának meghatározásában nem csak a vár fogalmának a korabeli rekonstrukciója okoz nehézséget. A terminus másik összetevőjének, a névnek, azaz egy latin szövegben egy vár megjelölésére használt szerkezet *t u l a j d o n n é v i s t á t u s á n a k* a megítélése szintén nem problémamentes.

2. Kérdésként merül fel, hogy egy-egy latin lexémát is tartalmazó szerkezet (*castrum X*) ténylegesen használt nevet takar-e. A legkorábbi időszakban, amint láttuk, a várnevek még a latin *civitas* szóval álltak, s csak később, a 13. századtól jelenik meg és válik általánossá (és sokaig szinte kizárólagossá) a *castrum* a várak megjelölésére (a *castrum* a 12. század első felében csupán hamis oklevelekben szerepel, vö. mindehhez KRISTÓ 1988: 40–41). Így tehát — ahol ezt más tényezők nem teszik egyértelművé — a *civitas*-szal álló nevek egyaránt jelölhetik a várat és a települést (pl. *Fehérvár*: lat. *Civitatem Albam*, Gy. 2: 143; *Újvár*: lat. *Nove Civitatis*, Gy. 1: 58, *Visegrád*: lat. *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705, *Úrhida*: *Hurhida civitatis*, Gy. 2: 412 stb. lásd ehhez: BÓNA 1998: 12–13, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40). Ez azonban megítélésem szerint csupán az adott névadat objektumhoz kötése szempontjából lehet problémás, magának a várnévnek a meglétét és használatát nem bizonytalanítja el, illetve e korai vártípus esetében az erősség a település, illetve a vármegye megnevezésének szerves összefonódásával számolhatunk. A metonimikus szemléleten alapuló azonos korai várnév–településnév(–vármegye) névpárok/névhármak azután újabb olyan neveket eredményezhettek, amelyek szintén egyszerre jelölhették e névfajtákat. Egy-egy okleveles adat kapcsán merül fel csupán, hogy az valóban tulajdonnévi forma-e, vagy inkább valamiféle körülíró szerkezetnek tekinthető — épp a vár, a település, illetve a vármegye azonos nevűségéből fakadóan (vö. pl. 1240: *castro Neugrad*, 1284/1361: *villa Neugrad*, 1266: *comitatu Neugrad*, Gy. 4: 277–278).

Jóval több kérdést vetnek fel ebből a szempontból az új típusú várak okleveles megjelölései. Különösen problémásak a település- vagy birtoknévvel azonos alakú egyszeri előfordulású vármegjelölések. Ilyen például többek között az esztergomi *Bajót* vár (1317: *in occupatione castris nostri Boyoth*, Gy. 2: 225; 1202: *villa Boiouth*, Gy. 2: 225), a hevesi *Bene* vár (1411: *Castrum Benee*, Cs. 1: 52; 1301: *villa Bene ... sub eodem castro*, Gy. 2: 71; 1322: *possessio Bene*, Gy. 2: 71), a Szatmár vármegyei *Becs* királyi vár (1364: *castrum suum regium Bech*, DF. 252599; 1314/1499: *Bench*, FNEsz. *Szamosbecs* és 1427: *Beecz*, *Bech*, tel., Cs. 1: 471), valamint az ugocsai *Szőlős* vár neve (1308: *castellanus de Sceuleus*, A. 1: 149; 1262/1319/1329: *Zceuleus*, FNEsz. *Nagyszőlős*). A *castrum X* szerkezetű vármegjelölések esetében gyaníthatunk egyrészt tényleges, metonimikus névadással létrejött várnevet, amely

például *Bajót* vagy akár *Bajótvár* formában is rekonstruálható. De minthogy a település-, illetve birtoknevek első adatai korábbiak, mint az azonos alakú várnevek, egyéb támpontok híján ugyanilyen valószínűséggel gyaníthatunk 'X település vára' körülíró szerkezetet is: pl. *Bajót vára* stb. Ebben az esetben — esetleg egy adatokkal nem szereplő egyéb várnév mellett — ENGEL PÁL szerint a 13. század második felére, a 14. század elejére vonatkozóan azt is fel lehet vetni, hogy a várnak nem volt saját neve.

ENGEL felfogása szerint eleve nem kell számolnunk a mondott időszakból várnevekkel. A királyi kézben lévő ispánsági várakat a 13. századtól felváltó magánvárak ugyanis a korábbtól teljesen eltérő jogi struktúrába illeszkedtek. Míg ugyanis az ispánsági várak a várszervezet fejeként mintegy birtokosai voltak a várföldeknek, addig a magánvárak ekkoriban még nem képezték egy tartozékrendszer, azaz uradalom jogi központját. ENGEL szerint ekkor valójában épp fordított viszonyal számolhatunk: a felépült vár volt a föld tartozéka, akárcsak a vizek és az erdők. Ezt látszik igazolni, hogy a korabeli forrásokban birtokjogi ügyekben legtöbbször nem X vár és tartozékai leírással találkozunk, hanem Y földdel „várával együtt” (cum castro suo) (1987/2007: 14). Más forrástípusok, például a határjárások esetében, amelyben megnevezik egy föld határait, semmilyen jogi megfontolás nem igényelte, hogy feltüntessék az azokon álló várakat. Birtokjogi szempontból a vár léte vagy nem léte ekkoriban teljesen lényegtelen kérdés volt (1987/2007: 17). ENGEL szerint az a körülmény is a várak jogi tekintetben mellékes voltát támasztja alá, hogy ezek az építmények igen gyakran nevet sem kaptak (ENGEL szerint a közsői megjelölés, a várnevek oklevélbeli hiánya egyértelműen a várnév tényleges hiányával magyarázható), ha pedig mégis, akkor sem adtak nekik saját nevet, hanem legtöbbször a birtok nevét kapták meg (1987/2007: 15). A váruradalmak kialakulása, s ezzel együtt a várak jogi szempontú felértékelődése majd a 14. században veszi kezdetét, amikor a várak legnagyobb része királyi tulajdonba kerül, a királyság ugyanis a várakat — az ispánsági várszerkezet mintájára — újra birtokközpontként kezelte (1987/2007: 15). ENGEL elméletének gondolatmenete alapján feltehető, hogy ez a változás a várak megnevezésére is hatással lehetett.

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól a tényről sem, hogy az ember eredendő igénye megnevezni, tulajdonnévvvel illetni a számára valamilyen szempontból jelentős dolgokat, objektumokat. Pragmatikai szempontból tehát nem túl valószínű, hogy a korban — noha uradalmak központját nem képezték — egyáltalán ne is nevezték volna meg a várakat (hiszen jelentős erőfeszítések árán felépítették, majd használták ezeket az építményeket, a környék feltűnő objektumai voltak stb.). Szintén ezt a gyanúkat erősíti, hogy a korabeli építési engedélyek esetenként utalnak a vár megnevezésének jogára (vö. FÜGEDI 1977: 11). És persze a korábbi ispánsági várak esetében sem kérdéses, hogy a sok esetben megyék, illetve a közeli

település megnevezéseként is szereplő nevek a várak megjelölésére valóban használatban voltak. Az ezekről való ismeret birtokában pedig még kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy az újabb várakat ne nevezték volna meg. Azzal ugyanakkor joggal számolhatunk, hogy a korban (akárcsak korábban a vármegyék és várispánságok nevével azonos várnevek esetében) a metonimikus névadás lehetett a meghatározó elnevezési eljárás, illetve az írott nyelvben az 'X birtok vára' jelzős szerkezet, amely kezdetben latinizált formában kerülhetett az oklevelekbe. A Győr megyei *Bercs* (későbbi *Börcs*, 1468: villa *Berch*, in qua nunc castellum habent ..., Cs. 3: 537) és a Pilis megyei, romként említett *Diód* (1422: castellum desertum in villa *Dyod*, Cs. 1: 27) települések várainak említéseit például nem tekinthetjük a forrásban várnévnek, csakúgy, mint a Trencsén megyei *Mocsarnok* (1295: villa sub castro *Macharnuk*, FEKETE NAGY 74) adatát sem, a latin szöveg mindhárom esetben az adott településen lévő várra utal a település említésével.¹⁴ A birtok nevével azonos várneveket, illetőleg a birtok nevét tartalmazó vármegjelöléseket ugyanakkor általában véve nem zárhatjuk ki a vizsgálatból, az egyes említéseket azonban külön-külön meg kell vizsgálni, s így esetenként valószínűsíthető tényleges státuszuk.

3. Vannak ugyanakkor viszonylag egyértelműbben megítélhető példák is, amelyek esetében későbbi — más objektumokra vonatkozó — névadatok alapján rekonstruálhatunk egyes várnévi formákat. Ilyen az 1297: *castrum ... Mathei Beren vocatum* (Gy. 2: 487) adat, a tényleges névhasználatot ugyanis a közeli *Birinyvár* hegynév őrizte meg (1887: *Birinyvár*, Gy. 2: 487), illetve a hevesi *Benevár* 1411: *Castrum Benee*, Cs. 1: 52, vö. *Benevár-bérc* (DÉNES–NOVÁKI 1995).

A Bereg vármegyei, víznévi eredetű *Borsova vára* az 1200-as években a *castrum Borsoa* (1232), *t-m castri nostri Borsua* (1282) megjelölés mellett *castro de Borsua* (1232), *castri de Bursua* (1268; Gy. 1: 534–535) szerkezetekben is szerepel. Az 1300-as évekből ugyanakkor *Borzauauara*, *Borzouauara* (1308; Gy. 1: 535) adatai maradtak ránk. A latin *de* prepozícióval álló adatok talán inkább körülíró szerkezetnek tarthatók, a *castrum Borsova* formák tulajdonnévi státusa azonban nem kérdéses, az ispánsági várak esetében a tulajdonnévvel való megjelölés hiánya fel sem merül. Az azonban nem egyértelmű, hogy ezek valóban latin fajtajelölővel álló egyrészes várnévként értelmezhetők-e, ebben az esetben metonimikus névadással létrejött névformával számolhatunk (*Borsova*), mely a későbbiekben a korra

¹⁴ A középkori *Bercs* településen például ismeretes, hogy egykor, a 15. század közepén körülbelül egy évtizedig állt fenn erődítés (HORVÁTH 2016), melynek bizonyosan nevet is adtak, s feltehető, hogy épp *Bercs* település neve vonódott át a várra, utóbbi feltevessel kapcsolatban az erősség nevére vonatkozó adatok híján azonban csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Ilyen fokú sokszoros bizonytalansággal ugyanakkor — úgy vélem — egy nyelvészeti feldolgozásban már nem lehet, nem érdemes dolgozni, ezért is zártam ki ezeket az eseteket eleve a dolgozatból.

jellemző névváltozási folyamat részeként földrajzi köznévvvel kiegészülve kétrészesessé vált (*Borsova vára*). De feltehetjük azt is, hogy a latin fajtajelölős szerkezet a későbből adatható kétrészes név latinizált megfelelője. Ezt a feltevést támaszthatják alá azok a várnevek, melyeknek közel egy időben adathatók *castrum X* és *X vára* szerkezetet mutató névváltozataik. Erre példa a Torda megyei *Szentmiklósvára* (1453: *castrum Zenthmyklos*, Cs. 5: 675 és 1508: *castrum Zenthmykloswara*, Cs. 5: 675), a zempléni *Cékevára* (1407: *castrum Ceeke*, DL. 57410 és 1407: *castrum Czeke-Vára*, SZIRMAY 1804: 22) és a Gömör megyei *Rákospár* (1461: *castrum Rakos*, Cs. 1: 126 és 1465: *castra Crasnaorka et Rakoswar*, DL. 16278). A Zágráb megyei *Szomszédvár* első említése kapcsán (1299: *tria castra nostra Zumzed, Vrbaz et Galas*, BlagayOkl. 66) szintén feltehető, hogy már ekkor is kétrészes várnév fordítása lehetett (vö. 1379: *Zomzydwara*, FNESz.), a 'közvetlen közelben levő, határos' jelentéstartalmú (TESz.) *szomszéd* szó ugyanis önmagában nem valószínű, hogy várat jelölt volna, ahogyan más képzetlen melléknevek is jellemzően földrajzi köznévi utótaggal töltötték be helynévi szerepüket. Efféle latinizálásra más névfajta, például a településnevek vagy a hegynevek körében is bőségesen van példa (lásd: HOFFMANN 2004, RESZEGI 2008a: 143). Hasonló, kezdetben *castrum X*, majd *X vára* névstruktúrát mutató adatsorokkal más esetekben is találkozunk, vö. pl. Győr vármegye: *castro Hedrici* (1314, 1322, Gy. 2: 601), *castrum Hedrehuara* (1443, Cs. 3: 538), *castrum Hedrewara* (1484, uo.); Pozsega vármegye: *possessio Orywa cum Castro suo* (1290, HOkm. 6: 371), *castrum Oryoua* (1395), *castrum Oriarwar* (1422), *castrum Oriawara* (1454, DL. 14822), *castrum Oryawa* (1427, Cs. 2: 391), *Orywawara* (1459, uo.); Valkó vármegye: *castrum Zenchlerynch* (1387–1388, Cs. 2: 276), *Castrum S. Laurencii iuxta aquam Baza* (1408, uo.), *castrum Zenthlewrincz* (1432, HOkm. 7: 452), *Zenthlerinczwara* (1459, Cs. 2: 276), *castrum Zenthlewrinczwara* (1491, uo.), *Castell. Zenthlerynchwara* (1495, uo.), *castrum Zenthlewrinczwara* (1503, uo.); illetve *castrum Niuna* (1395, Cs. 2: 273), *castrum Newna* (1422, uo.), *castrum Nywna* (1474, uo.), *castrum Newnawara* (1483–1486, uo.).

Számolnunk kell azzal is, hogy nemcsak koronként változhatott az, hogy a latin szövegekben milyen formában tűnt fel egy-egy várnév, de mindez az oklevélíró nyelvi ténykedésével is összefüggésben lehet. A Vas vármegyei *Vasvár* név esetében aligha valószínű, hogy egyrészes *Vas* formában használatban lehetett volna, korai adatai között ennek ellenére találunk körülíró szerkezetes formát is: 1143–1146: *Castro quod Ferreum vocatur* (FNESz.). Döntően azonban *Castrum Ferreum* formában szerepel az oklevelekben (1270: *Castrum Ferreum*, ÁÚO. 8: 301, lásd még: A. 1: 375 stb.), ami a név továbbélése alapján egyértelműen a kétrészes *Vasvár* latin fordítása lehet (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2001: 66), de hasonlóan értelmezhetjük a körülíró formát is. Ezt a feltevést erősíti, hogy már a 12. században adatható magyar formában (1108: *Wasuar*, BÓNA 1998: 59) is.

Ebből a szempontból érdekes az Ung megyei *Tiba* megítélése, a vár neve a 15. század első évtizedeiben *castrum Tyba*-ként (1419, Cs. 1: 386) említődik, ezt megelőzően viszont a 14. században *Tybauara* adata maradt ránk (1337, Cs. 1: 386). Minthogy azonban a kétrészes várnév *castrum desertum* megjelöléssel áll, feltehető, hogy a név egy korábban elpusztult vár megnevezésére jöhetett létre eredetileg, melyet a későbbiekben újjáépítettek, az egyrészes névforma ilyen módon tehát már az új várat jelölte (vö. FÜGEDI 1977: 205). Az adatok nem túl nagy időbeli távolságát, illetve az adatolás esetlegességét szem előtt tartva ugyanakkor fordított irányú alakulással, sőt a két névforma egyidejű létrejöttével is hasonló valószínűséggel számolhatunk. S az sem zárható ki, hogy a *castrum*-mal álló egyrészes névformák latinosítás eredményei.

A *castrum X*, *X vára* névstruktúrák kapcsán utalnunk kell arra is, hogy a korabeli névalakok megállapításakor nemigen támaszkodhatunk a modern kori történettudományi munkákban használt névformákra. Ezekben ugyanis az egy- és kétrészes formák feltehetően saját intuíción alapuló, ám szerzőnként sem feltétlenül következetes szerepeltetését láthatjuk. Hasonló jellegzetességre hívja fel a figyelmet BENKŐ LORÁND az újkori Anonymus-fordítások kapcsán, melyekben egy-egy várnév esetében szintén előfordul, hogy a fordítók *vár* utótagú névszerkezetekkel adják vissza a latin *castrum*-mal álló alakokat, holott BENKŐ szerint a *vár* lexéma sosem volt a név része (pl. *Bihar vára*, *Orsova vára* stb., 2003a: 49). Ilyen szerkezetek ugyanakkor ma is használatban vannak más névfajták esetében is (pl. *Debrecen városa*), s noha ma esetükben a földrajzi köznevet egyértelműen nem tartjuk a név részének, a régebbi időkben, amikor az írásosság nem rögzítette a hivatalos névformát, az ilyen fajtajelölő szós szerkezetek használata fokozatosan elterjedhetett, s tényleges névvariánsnak tarthaták.

Biztosabb fogódzónk van a puszta személynévből, illetve víznévből alakult korai várnevek adatainak értelmezésére vonatkozóan. BENKŐ LORÁND szerint a korai várnevek nagyszámú csoportját alkotják az úgynevezett puszta személynévi várnevek, ezek esetében egyrészes névformával számolhatunk, például *Szolnok*, *Veszprém*, *Bihar*. A személynévi eredetű korai várneveknek jóval kisebb hányadánál feltételezhetünk kétrészes névformát (vö. 2003a: 48–49, vö. *Torda*: 1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 218, a kétrészes névformát a településnévi továbbélése örzi: *Turdawar* alias Warfalwa vocata, BICSOK 2001: 11). A személynévi előzményű várnevek körén túl — a településnevek névszerkezetének vizsgálata analógiájára (eszerint az egyrészes településnevek közel két évszázaddal korábban kulminálnak, mint a kétrészesek, ehhez vö. RÁ CZ 2015: 20–21) — a korai várnevek más csoportjánál is inkább az egyrészes forma gondolható általánosabbnak. A várnévből alakult *Baranyavár* (1332–1335/Pp. Reg.: *Baranawar*, *Baranauar*, Gy. 1: 280, a településnév ma is használatos) településnévi forma azonban arra utalhat, hogy esetleg egyes

várnevek kapcsán a kétrészes névformák korai létrejöttével is számolhatunk. Ugyanakkor a víznévből alakult várnevek esetében a kétrészes, víznév + *vár* forma gyakoribb névszerkezeti típusnak bizonyul az adatok alapján, például *Temesvár*, *Szalavár*, *Kaposvár*, *Küküllővár* (1998e: 104, vö. Kiss 1992: 415).

4. A névkorpusz összeállításakor — az eddigiek alapján — minden olyan adatra tekintettel voltam, amely a forrásokban várat jelölő latin fajtajelölővel áll, vagy maga a magyar névszerkezet tartalmazza a *vár* lexémát, azokat a névelőfordulásokat is számba vettem tehát, amelyek a vizsgált korból nem erődítmény neveként maradtak fenn, de a területen valóban állt erődítmény, s az adatolható névformák lexikális szerkezete alapján egyértelműen várnévi előzményre vezethetők vissza. Nem vettem viszont számba azokat a vármegjelöléseket, amelyek csupán körülíró szerkezetben utalnak egy település várára (pl. *Bene* település vára: villa *Bene* ... sub eodem castro, Gy. 3: 71). Így az adatbázisom több mint 700 névvel jelölt vár mintegy 780 nevét tartalmazza. Az elemzés során alapvetően az okleveles adatok tükrözte névformákkal számolok, ám az így megmutatkozó arányok eltérhetnek a korban ténylegesen használatban lévő formáktól.

III. A várnevek névrendszertani vizsgálata

1. Amint láttuk, a várak a középkor folyamán fontos szerepet töltöttek be az emberek életében, s mint ilyen objektumok, jórészt saját nevet is kaptak. A továbbiakban azt igyekszem feltárni, hogy milyen jellegzetességek figyelhetők meg a várnévadásban, ehhez e névállomány rendszertani elemzését végzem el HOFFMANN ISTVÁN több szempontú névtipológiájára támaszkodva (1993, 1999). Az elemzési modell szerint ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a nevek nyelvi sajátosságairól, alapvetően két szempontú közelítés szükséges. Egyrészt vizsgálnunk kell a nevek szerkezetét, ezen belül a névadás szemléleti alapját (funkcionális-szemantikai elemzés, 1993: 30–31, 43–44), és hogy a nevekben megjelenő szemantikai tartalmak milyen nyelvi eszközökkel fejeződnek ki (lexikális-morfológiai elemzés, 1993: 31–32, 55–57). Másrészt vizsgálnunk kell azt is, hogy az újonnan alakult nevek milyen nyelvi szabályok szerint szerveződnek, illetve épülnek be a már meglévő helynevek sorába. A várnevek rendszertani elemzése kapcsán a terjengősség és az ismétlések elkerülése végett fő szempontként a névadás motivációjára fókuszálok, s a szemantikai kategóriák kapcsán utalok a nevek lexikális-morfológiai struktúrájára, illetve a névalkotás módjára.¹⁵

A helyek megnevezésében elvileg igen sokféle motivációval számolhatnánk, már csak abból kiindulva, hogy a várak építési helyének kiválasztását tekintve is igen sokszínű kép bontakozik ki: a személyes, spirituális szempontok, a hadászati megfontolás, az ivóvíz helyben léte, az utak közelsége stb. egyaránt szerepet játszottak ebben (vö. KRENN 2006, SZÖRÉNYI 2011). A várnevek névrendszertani analízise alapján ugyanakkor megállapítható, hogy e névfajta — s különösen a korai névanyag — nem mutat túl változatos képet, alig néhány szemantikai jegy dominál. A névadási motivációk kis száma miatt nem tartom szükségesnek a HOFFMANN-féle tipológia elemzési rendjét mechanikusan követni. A névfajtahoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások jobb megismerésének érdekében a tipikusabb névrészfunkciók taglalása felől haladok a kevésbé meghatározók felé.

¹⁵ Az elemzés során a HOFFMANN-féle tipológia fogalomkészletét használom. A funkcionális elemzés alapfogalma a *névrész*, amely a helynév olyan szegmentuma, amely „a denotátumáról valamely információt közöl”, a név keletkezésekor a megjelölt denotátumra vonatkozó bármiféle szemantikai jegyet kifejez (1993: 30). A helynevek névrészei három fő funkcióban állhatnak: 1. a névrész megjelöli a hely fajtáját (F), 2. a névrész megnevezi magát a helyet (M), 3. a névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát (S). Egy név egy vagy két funkcionális névrészből állhat, tehát nem kapcsolódik feltétlenül a nevet alkotó minden egyes lexémához külön névrészfunkció. A névrészek morfológiai értelemben vett összetevői a *névelemek*, melyekbe a nevet felépítő lexémák és a toldalékmorfémák egyaránt beletartoznak (1993: 56). A nevek és a névrészek egy vagy több névelemből is felépülhetnek. Az Abaúj vármegyei *Újvár* név például két névrészből és egyúttal két névelemből áll (*új* + *vár*). A név később új előtaggal egészült ki, s az *Abaújvár* névváltozatban már három névelem különíthető el, de a név továbbra is két névrészből áll: az *Újvár* utótag mellett az *Aba* előtag a nemzetséghez való viszonyra utal: a több *újvár* nevet viselő erősség közül az *Aba* nemzetség várát azonosítja így a név.

2. Az elemzés során elkülönülten vizsgálom a korai (jórészt az ispánsági rendszerbe tartozó) várak névanyagát, majd az új típusú várak neveit. Amint ugyanis a korábbiakban láttuk, az erősségek e két csoportja között több szempontból is jelentős különbségek mutatkoznak, s érdemesnek látszik megvizsgálni azt is, hogy ez hatással van-e a névadásra is.

3. Az elemzés során nehézséget jelent a névadási szituáció ismeretének hiánya, illetve az időbeli távlatok. A motiváció feltárásában egy-egy név kapcsán segítségünkre lehet a mai névismeretünk, ami ugyanakkor esetenként helytelen következtetésekhez is vezethet. Az eseti bizonytalanságok ellenére az elemzési keret lehetőséget ad a helyneveinkben rejlő általános vonások megragadására, melynek kiterjesztésével némely esetekben a kérdéses helynevek motivációi is felfejthetők.

1. A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata

1. A magyarországi erődítmények egy sajátos típusát, legkorábbi csoportját alkotják az ispánsági várak. E várak tulajdonnévi megjelölései kapcsán több olyan feltevés is megfogalmazódott, viszonylag széles körben elfogadottá vált, és gyakran használatban van ma is, ami felülvizsgálatra szorul. A dolgozat ezen fejezetében a kapcsolódó várnévanyagot, illetve általánosabban a korból adatolható várneveket igyekszem átfogóan bemutatni, ennek részeként kitérek a névadás motivációs hátterére, illetve a nevek létrehozásának módjára. A vizsgálat során pedig a neveket érintő korábbi megállapításokra is reflektálok.

2. Amint korábban utaltam rá, Szent István uralkodásának idejétől a 13. század első feléig az ispánsági várak tekinthetők a meghatározó vártípusnak, ám ezt követően is jöttek létre az ország peremterületein várispánságok, vármegyék, és ezzel együtt épültek ispánsági várak, melyek ilyen módon szintén nem közömbösek a jelen vizsgálódás szempontjából. A jelzett időszakból az ismertett közigazgatási rendszerhez tartozóan adatolható valamennyi vár nevét be kívánom vonni a vizsgálataimba függetlenül attól, hogy az erődítmények milyen típusúak építészeti szempontból, illetve hogy a korban milyen funkciót töltöttek be. Így az ispánsági vármegyék központjaiként szolgáló erődítmények névanyaga (ehhez lásd még: KOVÁCS H. 2017b) mellett az egyéb, ispánsággal kapcsolatba hozható várak neveit, a viszonylag kései erdőispánsági várak neveit egyaránt bevontam az elemzésbe. Az ispánsági erődítmények mellett a korabeli határvárak neveit is elemeztem. A korszak kapcsán emellett két további — bár kisebb számú — erődítménytípussal találkozhatunk. Egyrészt szem előtt kell tartanunk, hogy az államszervezet kiépítésével egy időben, ahhoz igazodva folyt az egyházszervezés is, a megyéispánok székhelye gyakorta szolgált a püspökök székhelyéül is (vö. LÁSZLÓ 2000: 26, ZSOLDOS 2000a: 40–41, FELD 2012). A szerves összefonódás miatt ugyanis a két csoport elemei a névadás terén sem mutatnak különbséget. Sok esetben nem célszerű, s nem is lehet az ispánsági és püspökségi várakat, s ezzel együtt azok névanyagát különválasztani. Ebből az alapállásból kiindulva a korból adatolható, püspökvárakat jelölő neveket szintén bevontam a vizsgálatba. Emellett — mint utaltam rá — egyes történészek szerint már a vizsgált időszakban számolhatunk korai nemzetségi várakkal, ez a gyanú azonban alig néhány erősség kapcsán merül fel. Az ezeket megnevező formákat szintén beemeltem a vizsgálatba. A 12. század végétől megjelenő, s a 13. századtól domináns magánvárak névanyagával azonban jórészt a következő nagy egységben foglalkozom.

A történettudományi szakirodalom alapján közel 130 várnév sorolható a fenti kritériumokkal jellemezhető várak megnevezései közé, azonban utalnunk kell arra, hogy a történészek

véleménye sem egyezik azt illetően, hogy pontosan hány ilyen típusú várral is számolhatunk. Egyes várak esetében ugyanis — a korai okleveles adatok esetlegessége miatt — nem állapítható meg egyértelműen, hogy ispánsági várakként jöttek-e létre, vagy magánvárakként épültek: például *Árva* és *Turóc* várak esetében FELD ISTVÁN szerint feltehető, hogy erdőispánsági várak voltak, míg GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint ezek az erődítmények eleve magánvárakként épültek (vö. FELD 2014b: 387).¹⁶ Máskor az erődítmények azonosítása is problémát jelent: egyes vélemények szerint például a *Galgóc* és *Szolgagyőr* nevek ugyanazt a várat jelölhették, mások két külön várral számolnak (vö. KRISTÓ 1988: 358–359). Így azután nem meglepő, hogy KRISTÓ GYULA mintegy 100 ispánsági várról ír a vármegyék kialakulását tárgyaló munkájában (1988), míg DÉNES JÓZSEF 91 ispánsági várral számol (DÉNES é. n. (b)), ám az általuk számba vett várak nem is feltétlenül esnek egybe (82 vár kapcsán egyezik csupán a véleményük). ZSOLDOS ATTILA 93 megyét, ispánságot és uradalmat tárgyal együtt munkájában utalva arra, hogy ezek szoros kapcsolatban állnak egymással (2011b: 125–250). Magam — a teljességre törekedve — a névanyag összeállításakor valamennyi olyan vár nevét figyelembe vettem, amely a mondott időszakból adatolható, illetve amelynek meglétére közvetett adataink vannak. Azokra a várnevekre is kitérek tehát, amelyek ugyan a korból nem adatolhatók, ám logikai úton például ispánjainak, várjobbágynak, várnépeinek említése alapján következtethetünk a várispánság meglétére. A teljességre törekvés jegyében a korabeli oklevelekben szereplő várnevek mellett azokra a várnevekre is tekintettel voltam, melyek csak Anonymus gesztájában vagy más krónikákban szerepelnek, ám gyaníthatóan ispánsági várak nevei voltak.¹⁷

Nyilvánvaló az is, hogy az adatok fennmaradásának esetlegességéből adódóan ennél több ilyen típusú név is létezhetett a vizsgált korban, ezekről azonban nem maradtak fent írásos emlékek. BÓNA ISTVÁN szerint például különböző írott források alapján 85 vár megléte valószínűsíthető 1141 előttre, de nem mindegyik szerepel oklevélben (például *Alpár* és *Pata* nevét csak Anonymus említi, 1998: 21), BÓNA ugyanakkor olyan régészetileg feltárt várakat is említ, amelyeknek nem maradt fenn neve a korból: ilyen például Sajósárvár 11. század végi határvára, Malomfalva Marostól elmosott 11. századi határvára, Bácsa-Szent Vid határvára vagy a Bars megyei Tolmács falu melletti 1042-ben elpusztult határvár (i. m. 46–48) stb. Más esetekben viszont esetleg azzal is számolhatunk, hogy egy várnak két névváltozata is

¹⁶ Nehezíti a névanyag összehasonlítását az is, hogy azok a történettudományi munkák, amelyek az ispánsági várakkal is foglalkoznak, többnyire valamely más kérdésre fókuszálva érintik a várakat is, így nem is várható el tőlük, hogy valamennyi erődítményre utaljanak.

¹⁷ A várnevek kategorizációja során én magam a nevek legkorábbi említését vettem kiindulási alapul. A korai erősségek neveit így — még ha később használatban maradtak is — az első nagyobb egységben tárgyalom.

használatban volt, míg ispánsági várként funkcionált (pl. *Krassó – Harám, Újvár – Abaujvár, Marosvár – Csanád*).

3. A korai ispánsági várak nevei a későbbi várnevekhez képest a névadás motivációja tekintetében viszonylag egységes képet mutatnak. A legtöbb esetben a vár elhelyezkedésére utaló helynév (pl. víznév, hegynév) vált a megnevezés alapjává. Emellett meghatározó a valamely személyhez való viszony kifejeződése a névanyagban, s közel hasonló arányú a más nyelvből átvett megnevező funkciójú névformák aránya. Ezeken túl, de lényegesen kisebb számban egyéb névadási motivációk is szerephez jutottak (lásd pl. a *Vasvár, Óvár, Fehérvár* várnevek esetében). Ezek a szemantikai jegyek igen nagy arányban — a nevek négyötödében — egyrészes névformában jelennek meg, de legalábbis *civitas*-sal vagy *castrum*-mal álló egyrészes formában adathozhatóak.

Amint utaltam rá, a névanyag elemzésekor a névrészfunkciók gyakoriságának megfelelően ismertetem a neveket. Mivel azonban a korai névanyag egy részéhez, a személynévi eredetűnek tartott nevekhez valóban bőséges szakirodalom, illetve a feltételezések kiterjedt köre kapcsolódik, s ezek felülvizsgálatához szükséges a névanyagot együtt látni, egymáshoz is viszonyítva elemezni, ezért a korai névanyag vizsgálatát ezzel a névtípussal kezdem, még ha — mint majd látni fogjuk — a valós arányok alapján más gyakorisági sorrend rajzolódik is ki.

1. Személyhez való viszonyra utaló (vagy annak tartott) várnevek

Az ispáni várak neveiben a valamely személyhez fűződő viszony kifejeződése több mint 40 név kapcsán merült fel. Közülük a legkorábbiak Szent István idejére nyúlnak vissza, mint például a vármegyéknek is nevet adó *Bács, Bars, Bihar, Borsod, Csanád, Doboka, Hont, Kolon, Komárom, Veszprém, Zaránd*. A személynévből alakult várnevek között különösen nagy számban vannak jelen olyanok, amelyek kapcsán felvetődött, hogy az első ispánjuk nevét őrzik. E névadási, névalakulási mód, illetve az ide sorolható várnevek megítélésében néhány kivételtől eltekintve sokáig meglehetősen egységesen vélekedtek a szakemberek, s csupán az utóbbi időben fogalmazódott meg a kritikusabb hozzáállás igénye.

A vezérnév/ispánnév > várnév (> vármegyenév) irányú névmagyarázatok elsőként Anonymusnak a honfoglalás történetét elmesélő *Gesta Hungarorum*-ában fogalmazódtak meg. P mester a *Bors (vára), Borsod, Csák (vára), Csanád, Kurszán (vára), Örsúr (vára), Pata, Szabolcs (vára), Tas (vára), Torda* neveket egyaránt személyekkel, személynévvel hozza kapcsolatba. S minthogy korábban mind a nyelvész, mind a történész szakemberek (MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ stb., erre vonatkozóan lásd még: BENKŐ L. 1998a: 25) hiteles forrásnak tekintették Anonymus leírását, a benne foglaltakat, így a várak nevének

keletkezésére vonatkozó megjegyzéseket is szinte nem vagy csupán csekély mértékben felülvizsgálva vették át, sőt a későbbiekben más várnevek magyarázatára is kiterjesztették. Ehhez hozzájárult az is, hogy a nyelvészeti magyarázatokat a történészek is átvehették, és fordítva, tovább gyarapítva ezzel a vázolt sémán alapuló etimológiai összecsengések számát és a szélesebb körben való elterjedtségét eredményezve. Így azután Anonymus honfoglaláskori hőseinek (várfoglaló, esetleg várépítő vezérek, első ispánok) névadó szerepéből kiindulva, illetve a későbbi várispánságot és vármegyét megszervező ispán személyének jelentőségét szem előtt tartva a személynévvel azonos alakú várnevek, különösen a megyenévvé váló várnevek egyre nagyobb köre kapcsán merült fel az (első) ispán nevéből való alakulás lehetősége: esetenként nem is csupán lehetőségként utalva rá, hanem elég határozottan fogalmazva meg ezt (BENKŐ L. 2003a: 65–66, 2003b: 133, 2003e: 168–169).

Sok esetben valóban helytállónak tűnhet a fenti séma alapján álló névmagyarázat, a várak építői, elfoglalói, (első) ispánjai valóban fontos, kitüntetett szerepet játszottak a várszervezet kiépítésében, s ez akár a vár megnevezésében is tükröződhet. Csakhogy emellett számos további névadási motívummal is számolhatunk, még a személynévi eredetű várnevek esetében is, ez azonban elsikkadni látszik az etimológiákban. BENKŐ LORÁND éppen erre a fontos momentumra, a névmagyarázatokban elterjedő személynévi (ispánnévi) származtatás tendenciaszerűségére hívja fel a figyelmet a személynév > helynév, illetve a személynév (ispánnév) > várnév (> megyenév) alakulásmód tárgyalása kapcsán (1998f: 117, erre később a történész ZSOLDOS ATTILA is utalást tesz, vö. 2010: 7). BENKŐ hibásnak véli azt az általánosan elfogadott vélekedést, miszerint „megyenevekké lett várneveink mintegy felére igaz volna első ispánjuk személyének és nevének névadó szerepe”, bár sok esetben ezek logikusnak látszó következtetések, „az elvi alaptól kiinduló tömegesítés” mégis túlzásnak mondható. Nem ritkán ugyanis olyan, a személynevekkel morfológiailag egyező helynevek kapcsán is ispánnévi előzménnyel számolnak, amikor ezt semmiféle történeti vagy filológiai kutatás nem igazolja (1998f: 117, vö. még 2003a: 65–66). Esetükben az ilyen irányú felvetések ugyan nem zárhatók ki, de nem is bizonyíthatók, csupán annyi állítható, hogy egy, a vizsgált nevet viselő személy volt a névadó, aki feltehetően olyan társadalmi tekintély lehetett, aki az adott várhoz valamilyen formában kötődött (BENKŐ L. 2003a: 65–66). BENKŐ az Anonymusra támaszkodó etimológiák kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy P mester éppen arra a tudására támaszkodott magyarázataiban, hogy a helynevek nagyon gyakran személynévvel azonos alakúak, s valamiféle birtokosi viszony fejeződik ki bennük, és épp ezért saját korának helynévanyagát gyakran magyarázta a korabeli előkelők birtokjogának igazolása érdekében személynévből, melyhez jórészt maga talált ki történeti szereplőket. Vagyis magyarázataiban a személynevek

és helynevek viszonya esetenként éppen fordított: a helynévből, annak alapján hozott létre személyneveket, személyeket, s kapcsolt hozzájuk történeteket (1998a: 25–27).

A továbbiakban ezt a szempontot szem előtt tartva veszem sorra az ispáni névi eredetűnek tartott várneveket azokkal a nevekkal kezdve, amelyek esetében ténylegesen, vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel számolhatunk ezzel a névalakulási móddal, majd rátérve azokra, amelyek esetében nem vagy csak részben tartható ez a fajta magyarázat.

1.1. Nagy valószínűséggel az első ispán lehetett a névadó *Hont* vár (1222: castris Blondich et *Hunt*, Gy. 3: 201) esetében, melyre Kézai Simon Képes Krónikája tesz utalást: eszerint Hont vitéz a testvérével, Pázmánnyal — akik egyes vélemények szerint Szicíliába tartó páncélos vitézek voltak, akiket Géza feltartóztatott; más vélekedések szerint Gizella királyné kíséretében érkeztek Magyarországra — a Koppány vezér ellen vívott csatában királyi testőrként harcolt Szent István oldalán, s a feltevések szerint ő lett a vár első ispánja (Gy. 3: 202, VESZPRÉMY 1994: 267, FNESz. *Hont*, KISS 1992: 418). A vár valóban korai építésű, a régészeti leletek alapján a 10. század második felében emelhatték (MIKLÓS–NOVÁKI 1994: 267), s a történészek szerint a várispánság és a megye létrehozása is Szent István korára tehető, noha magának a várnévnek az első adata 1222-ből maradt fenn, és az ispánság és a megye is csak a 12. századtól adathozható (Gy. 3: 156, ALMÁSI 1994a: 267). A *Hont* a régiségben személynévként is használatban volt, s bár ilyen adataink is csak a 12–13. századtól vannak (vö. +1135/+1262/1566: *Hunt* szn., +1214/1334: *Huntone* szn., 1220/1550: *Hunt* szn., 1244>1410: *Hunth* szn., ÁSz.), használatával korábbról is számolhatunk (KRISTÓ GYULA egyik munkájában utal ugyan arra, hogy Szent István korából is ismeretes egy *Hont* nevű személy, de konkrét névadatot nem közöl, talán a krónikák alapján valószínűsíti, vö. 2003: 74). A személynév német eredetű, a 'száznagy, hadnagy' jelentésű *Hunt* vagy a kfn. 'száz' jelentésű *hund* szóból (FÖRSTEMANN 1856: 762–763) alakult német *Hund* ~ *Hun(d)t* személynévre (vö. 1339: *Hund*, BRECHENMACHER 1957–1963: 753) vezethető vissza (FNESz., SLÍZ 2011: 169), bár a magyar személynevek egy része helynévi eredetű is lehet. Mindenesetre a Képes Krónika és feltehetően a személynév német eredete alapján a történészek egy német nyelvterületről betelepülő lovaghoz kötik az ispánság megszervezését (Gy. 3: 202), ő lett a Hontpázmány nemzetség alapítója, akinek dédunokája, Lampert comes a királyi családba is benősült (Gy. 3: 156). A vár és a Hontpázmány nemzetség kapcsolatát az is jelzi, hogy a vár birtokainak jó részén a nemzetség is birtokolt (vö. i. h.). Mindezek fényében ZSOLDOS ATTILA úgy véli, hogy „ha van vár, amelynek esetében joggal alkalmazható a »nevét első ispánjáról kapta« formula, akkor az a kazettás szerkezetű várak közé tartozó Hont” (2010: 7).

A *Csanád* várnév (1217 k.: quod castrum nunc *Sunad* nuncupatur, SRH. 1: 50, 1232: castrum *Cenadiense*, Gy. 1: 851) esetében a szakirodalom Anonymus és a Szent Gellért-legenda

leírásaira támaszkodva valószínűsíti az első ispán névadó szerepét. Az elbeszélés szerint Doboka fia, Csanád, I. István neposa legyőzi Ajtonyt, s a korábban *Marosvár*-nak hívott várat elfoglalja, ettől kezdve a várat *Csanád*-nak nevezik. Az egykori csanádi földvár pontos helyét azonban máig nem ismerjük (KRISTÓ 1994b: 145). A gesztabeli *Csanád*-ot a történészek zöme valós történelmi személyként fogadja el (Gy. 2: 67, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 460, 484, 2003: 74, BÓNA 1989: 116), s BENKŐ LORÁND is valószínűsíti, hogy valós történelmi alak, kalandozó vezér, esetleg Szent István rokona lehetett, akit a korabeli mondai hagyomány vagy írott forrásai alapján szerepeltet gesztájában P mester (1998a: 15). Annak ellenére, hogy a névadó *Csanád* neve hiteles okleveles forrásból közvetlenül nem adatolható, BENKŐ mégis elképzelhetőnek tartja, hogy — a gesztabeli várnevek közül egyedülként — *Csanád* vár nevének létrejöttében valóban számolhatunk az Anonymus által elmesélt történettel (1998a: 26–27). Bár a *Csanád* névről BENKŐ nem adott közre részletes elemzést, amiben véleményét indokolná, meglátását talán arra alapozza, hogy Anonymus gesztája mellett a Szent Gellért legenda is tartalmazza a *Csanád*-történetet, s noha az sem hiteles kútfő, valamennyire mégis támogatja az elbeszélés hitelességét. A várnév személynévi eredetét mindenesetre alátámasztja, hogy a *Csanád* személynév gazdagon adatolható az Árpád-korból ([1220–1230>1417]: *Chanad* szn., *1213/1550: *Chenad* szn., 1141–1161: *Cunad* szn., ÁSz.), ezt a tisztázatlan eredetű régi magyar *Suna* személynév származékának szokás tekinteni (FNESz. *Csanád vármegye*). Maga a vármegye megszervezése — noha a várispánságra utaló adatok csak a 13. század elejétől tűnnek fel — 1028 körülre tehető (ZSOLDOS 2011b: 145).

Anonymus megemlíti *Veszprém* várat is (1217 k.: castrum *Bezprem*, SRH. 1: 97, 1369: castrum *Wesprimiense*, Cs. 3: 212), nevét azonban nem magyarázza (a gesztából csak annyit tudunk meg, hogy Veszprémet római katonák védelmezték Ösbő és Őse honfoglaló vezérektől). A névadó személyéről két elképzelés is megfogalmazódott, annyi azonban bizonyos, hogy személynévi eredetű a várnév, s a szláv eredetű személynév alapjául a szláv 'makacs, önfejjű, békétlen ember' jelentésű szó szolgált (FNESz.). A várat már a veszprémi püspökség 1009-es alapítólevele is említi (quatuor civitates, nominibus *Wesperen*, DHA. 52), s ez az adat azt is jelzi, hogy az ispánság és a megye is a legkorábbiak közé tartozik (ZSOLDOS 2011b: 226).¹⁸ A történészek vélekedése szerint a vár névadója a 987-ben Árpád-házi Judit, magyar anyától született *Besprym* lengyel herceg, aki 988–989 körül Magyarországra menekült. Itt azután a feltételezések szerint egy több megyére kiterjedő hercegi uradalmat kaphatott, közte a róla elnevezett veszprémi várispánsággal, melynek első ispánja lehetett (vö. GYÖRFFY 1977: 232,

¹⁸ A veszprémi püspökség 1009-ben kelt oklevele ugyanakkor csak 13. századi másolatban maradt ránk, így az ispánság és a megye létrejöttére vonatkozóan nem támaszkodhatunk egyedülként csupán erre az okleveles említésre.

BÓNA 1998: 49–50, KRALOVÁNSZKY 1994: 726). KRISTÓ GYULA azonban nem tartja túl valószínűnek, hogy István „1000 körül egy alig tizenkét éves fiúról nevezte volna el első püspökségének székvárosát” (1988: 240). A vár névadója szerinte ehelyett a Nyitrai Fejedelemség uralkodója, Pribina főembere, szláv csapatvezér lehetett, „aki 850 körül az utóbb nevééről nevezett (veszprémi) várat erősítette”. KRISTÓ szerint ugyanis a vár eredetileg 9. századi frank erősség lehetett, tőlük került a honfoglalás után a magyarok kezébe, nyugati szláv eredetű nevével együtt (i. h.). Ugyanakkor a régészeti leletek alapján a vár nem lehet korábbi a 10. század második felénél, végénél (vö. BÓNA 1998: 49–50). KRISTÓ utóbbi vélekedése nyelvészetileg sem állja meg a helyét: a pusztá személynévből való helynévkeletkezés tipikusan magyar névadási sajátosság, erre a szláv nyelvben nem találunk példát, ilyen módon a szlávban a helynév személynévből való alakulásával nem számolhatunk. Ezek alapján KRISTÓ magyarázata nem tartható, ugyanakkor viszont, mivel a lengyel herceg magyarországi tartózkodása egybeesik a várispánság létrehozásának feltételezett idejével, talán nem megalapozatlan a köztük lévő kapcsolattal számolni, ami a névadásban is megjelenhetett. E magyarázat valószínűségét növelheti az a tény is, hogy *Beszprem*, *Veszprém* személynévet egyébként az Árpád-kor magyarországi forrásaiból nem ismerünk (ÁSz.).

1.2. Az anonymusi névmagyarázatokon is nyugvó, ám annak nyomán a 20. századi nyelvészeti és történettudományi kutatásokban bevett sablonná váló etimológiai elvnek a hatását jól szemléltetik a *Bars*, *Borsod*, (*Borsséd*) *Zólyom*, illetve a *Borsova* helynevekhez kapcsolódó vélekedések. Anonymus 15 kun személyt szerepeltet gesztájában, egyikük az Anonymus munkássága idején is meglehetősen gyakori *Bors* nevet viseli (lásd pl. 1211/1252, 1222, 1228, 1233: *Bors* szn., ÁSz.) — e személynévet az ótörök eredetű *bors* szóra szokás visszavezetni (FNESz. *Borsod*) —, s a geszta szerint három vár építése is hozzá kötődik. A Bódva mellett az ország védelmére emelt várnak Árpád az ispánjává nevezi ki, s a várat — kis méretére is utalva — a nép *Borsod*-nak nevezi (1217 k.: iuxta fluvium Boldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo *Borsod*, SRH. 1: 58). A Garam mellett pedig két várat is épít Bors vezér, s *Bars* várra (1217 k.: castrum *Borsu*, SRH. 1: 75) saját maga ruházza a nevét, de szintén róla nevezik meg *Borsséd-Zólyom*-ot is (1217 k.: castrum *Borssed Zouolvn*, SRH. 1: 76, vö. BENKŐ L. 2003f: 37). Bars földvára 8–9. századból valónak tűnik a régészeti leletek alapján, Borsodé pedig a 10. században vagy a 11. század elején épülhetett (MIKLÓS–KRISTÓ 1994: 84, GÁDOR 1994b: 121). A fenti történet nyomán a *Bars* (1206: castrum *Bors*, Gy. 1: 430) és *Borsod* (1275: castrum *Borsodiensis*, Gy. 1: 762) neveket az utóbbi évekig egyértelműen személynévi eredetűnek, s igen gyakran az első ispánról, illetve kun vezérről elnevezett várneveknek tartották. KISS LAJOS szerint például egy *Bors* nevű személyről kaphatták nevüket, aki vélhetően honfoglaláskori nemzetségfő volt (FNESz. *Bars vármegye*),

Borsod vára esetében pedig az első ispán nevével is számol (FNESz. *Borsod*). KRISTÓ GYULA *Bars* várát a legrégebbiek között sorolja fel, s nevét — a *Borsod* névformával együtt — szintén személynévnek ítéli azzal a kiegészítéssel, hogy a nevek alapjául szolgáló *Bors* nevű személy feltehetőleg az első ispán lehetett (1988: 370–371, 396). BENKŐ szerint azonban *Bors* vezér Anonymus képzeletének szülötte, akinek alakja jó lehetőséget adott arra, hogy P mester nagy tekintélyű kortársa, *Bors* ispán nemzetségének az ősi voltát igazolja (2003f: 38). A várnevek kapcsán nagy bizonyossággal csupán a következőket állapíthatjuk meg: a Szent István korában épült *Borsod* vár névadója valóban egy *Bors* nevű személy lehetett, az első ispánhoz kapcsolása azonban — a forrásokban ilyen ispánnevet nem találván — nem bizonyítható. Az első ispán névadó szerepével való számolás lehetősége BENKŐ szerint rendre olyan névmagyarázatok kapcsán kerül elő, amelyekben „a várnévre egyéb magyarázat nincs” (i. m.), azaz más motivációs tényező nem igazolható. A *Borsod* helynév *-d* képzőjét kicsinyítő képzőnek szokás tartani a vár méretére utalva, a *-d* helynévképzőként való interpretálása azonban valószínűbbnek tartható (ehhez lásd: BÉNYEI 2012: 58–59). A szintén Szent István kori ispáni határvár, *Bars* esetében ugyanakkor BENKŐ LORÁND meggyőzően igazolja, hogy hang- és helyesírástörténeti érvek alapján még a *Bors* személynévből való magyarázat is kizárható.¹⁹ A *Borsséd-Zólyom* várnév előtagja pedig még csak nem is létező név, csupán P mester találmánya, az általa jelölt várat az Árpád- és az Anjou-korban is *Zólyom*-ként említik (vö. 2003c). (A *Borsova* név etimológiáját lásd az 1.3. alpontban.)

Több kutató támaszkodott P mester leírására *Szabolcs* (1217 k.: quod nunc castrum *Zobolsu* nuncupatur, SRH. 1: 62, 1092/XV. sz.: in civitate *Zabolcz*, 1266/1272: castrum de *Zabolch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111) nevének etimológiai magyarázatát illetően is — eszerint Árpád fejedelem *Szabolcs* nevű unokaöccse építtette fel a Tisza melletti *Szabolcs* várát —, s a geszta alapján a várnév kapcsán *Szabolcs* vezér névadó szerepével számoltak (FNESz. *Szabolcs*, KRISTÓ 1988: 418). Mások a vár nevét a későbbi első ispán nevéből magyarázták (PAIS 1926: 138, GYÖRFFY 1970: 211, KRISTÓ 1988: 418). Sajnos a vár régészeti keltezése vitatott, NÉMETH PÉTER szerint 950 előttre tehető (1994: 614), BÓNA ISTVÁN szerint viszont — noha egyelőre kevés a rendelkezésre álló adat — nehezen hihető, hogy a 10–11. század fordulójára tehető Sopron és Moson várakéval megegyező kazettás várfalak egy évszázaddal korábban épültek volna, s a későbbi datálást valószínűsíti az is, hogy a várnép temetője is a 10–

¹⁹ BENKŐ meglátása szerint *Bors* személynévek alapjául is szolgáló csuvasos török nyelvből kölcsönzött *bors* 'Pfeffer' szavunk előzményeként egy középső nyelvállású [ǣ]-val számolhatunk, mely a magyarban [o]-ként realizálódott, s a *Burs*-féle alak ennek az eredeti jelölésmódnak lehet változata. Az [u]-s változat kapcsán ilyen módon BENKŐ szerint az [a]-s olvasat kizárható, s nem merülhet fel a nyíltabbá válás lehetősége sem. Az [o] nyíltabbá válása ellen szólnak azok a helynévi adatok is, amelyek a *Bors* személynévből vagy köznévi előzményéből alakultak, az így létrejött nevek ugyanis zömében *o*-s, esetenként *u*-s írásváltozatot mutatnak (2003f: 41–42).

11. század fordulójára keltezhető (1998: 38–39). Az ispánság és a megye megszervezése KRISTÓ szerint a 11. század második–harmadik évtizedére tehető (1988: 419, lásd még: ZSOLDOS 2011b: 200), magának a várnak az első említése 1067 körülről való (*castro de Zobolchy*, DHA. 58, a *castro* lexémát az magyarázhatja, hogy az adat többszörös átiratban maradt ránk, később 1092: *in civitate Zobolch*, vö. KRISTÓ i. h.). Ezek alapján a vezérnévből való alakulás elvethető, az ispán nevéből való származtatás lehetősége azonban nem zárható ki. BENKŐ viszont ennek kapcsán is a *Szabolcs*-féle helynevek Anonymus által ismert voltára hívja fel a figyelmet, s a személynévi alap helyett egy birtoknév > vezérnév irányú fejlődéssel számol: P mester „a vezér nevét a helynév ismeretében és felhasználásával, írói alkotásként hozta létre” (2003a: 60; újabb munkájában KRISTÓ is hasonlóképpen vélekedik, 2001). A várnevet illetően pedig csupán „annyi bizonyos, hogy ilyen nevű személy volt a névadó, és annyi valószínű, hogy ez a személy ehhez a tájhoz, alkalmasint valamilyen szalon ehhez a várhoz kötődő társadalmi tekintély lehetett” (BENKŐ L. 2003a: 66). *Szabolcs* nevet viselő személyekről legkorábbról a 13. századból van tudomásunk (1211: *Sobolch* szn., ÁSz.). Magának a személynévnek az eredete vitatott, ám egyik felmerülő magyarázat sem visz közelebb a névadó személyéhez. KISS LAJOS magyar eredettel számol: a *szab* ’megszab, meghatároz’ ige igenevének kicsinyítő képzős származékából magyarázza a személynévet (1986: 165, vö. MELICH 1925–1929: 221, BENKŐ L. 2003a: 53). NÉMETH GYULA ótörök eredetűnek tartja (< török *sabci**, *sabīdži* ’követ, próféta’, 1991: 295), KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ismeretlen eredetűnek véli (Adatok 1: 52, lásd még: KORDÉ 1994: 614).

Az anonymusi névmagyarázatok nem csupán filológiai érvek alapján cáfolhatók. A kizárólag Anonymusnál szereplő (tehát oklevelekből nem adatolható) *Pata* (1217 k.: *in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea Pota, nepos eorum, castrum construxit*, SRH. 1: 73) várnév esetében a kutatók jó része elfogadta P mester történetét, mely szerint Árpád *Pata* nevű hadvezére emelte a várat a 10. század második felében, s így a vár az ő nevét viseli. A régészeti ásatások leletei alapján azonban az erődítmény nem lehet korábbi a 11. századnál (vö. BÓNA 1998: 46–47), ez pedig a névmagyarázatot is elbizonytalanítja, ahogyan a feltételezett *Pata* nevű vezér vagy ispán létét alátámasztó adatok hiánya is. A korból ugyanakkor nagyobb számban adatolható a személynév (1211: *Pata* szn., 1213: *Pota* szn., ÁSz.), amely egyes feltevések szerint ótörök eredetű lehet, és talán a csag. *bota* ’újszülött teve, tevecsikó’ főnévvel lehet összefüggésben (FNESz. *Gyöngyöspata*). Ez alapján azonban csupán a várnév személynévi eredete valószínűsíthető.

BÓNA ISTVÁN szerint tévedésen alapul az a magyarázat is, amely a *Békés* (1295/1423: *castri Bekis*, Gy. 1: 503) várnevet az első ispán nevéből származtatja. A krónikák *Belus*-ként (vagy

Selus-ként) említik a Csolt nembeli lázadó, Vata várát (Chron. saec. XIV. 1046-ra: Vatha de castro *Belus*, Gy. 1: 503), melynek élére Vata lázadása után Békés ispán került. Ezt a várnévi adatot a történészek, arra alapozva, hogy a Csolt nem Békésben is birtokolt, tévesen *Békés*-ként (*Bekus*) rekonstruálták, s azt feltételezik, hogy ez *Békés* vár első adata, amely *Békés* ispán nevét tükrözi (vö. FNESz.). A krónikákban említett vár azonban oklevélben Bodrog megyéből adatható, a fenti névadat tehát nem képezi a *Békés* várnév adatsorának részét. Magának *Békés* várának az építése pedig későbbi: amint hiteles adatai mutatják, a 13. századra tehető (vö. BÓNA 1998: 52), az egykori vár helyét azonban nem ismerjük (JANKOVICH B. 1994: 89). KRISTÓ a vármegyét sem sorolja a korai alapításúak közé, létrehozását mindenképpen 1046 utánra teszi, de felveti, hogy Bihartól talán csak a 13. század elejére szakadt el teljesen (1988: 479–480), ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé válását 1203 utánra datálja (2011b: 135). Az első ispán nevéből való alakulással az ispán nevét igazoló adatok híján csak feltételesen számolhatunk, a korból adatható *Békés* személynevek (+1086: *Bekes* szn., 1202–1203/1500 k.: *Beques* szn., 1237–1240: *Bekes* szn., ÁSz.) alapján ugyanakkor a személynévből való alakulás valóban valószínűnek tartható. A személynév a magyar *béke* köznév származéka lehet (FNESz.).

1.3. Az ispánnév > várnév névmagyarázó elv kritika nélküli kiterjesztésének jó példáját adják a víznévvel azonos alakú *Borsova* névről való etimológiák, melyet sokan szintén Anonymus *Bors* nevű kunjával hoznak összefüggésbe. Elsőként MELICH JÁNOS vetette fel a személynévi származtatás lehetőségét: véleménye szerint a *Bors* személynévhez egy szláv -ova birtokos képző társult 'Borsé' jelentésben, s benne a *bors* köznév vagy egy azonos etimonú török tulajdonnév rejlik (1926: 2–3). PAIS DEZSŐ (1937: 278), KNEZSA ISTVÁN (1938: 451), MIKESY SÁNDOR (1947: 55–56) és KISS LAJOS (FNESz. *Borsova*) is elfogadja MELICH vélekedését. GYÖRFFY GYÖRGY szintén az Anonymus által említett *Bors* vezér nevét látja a *Borsova* nevekben, de egyúttal a vár első ispánjának névadó szerepét is feltételezi (1970: 227). MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER viszont a *Bors* nemzetség- és személynévből tartja magyarázhatónak a nevet (1972: 41). MOÓR ELEMÉR szintén a személynévi magyarázat mellett foglal állást, de a név alapszavát szláv eredetűnek véli (szl. *Boriš* szn., 1927: 438). KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ugyanakkor a *Borsova*-féle helynevek etimológiai magyarázatait nem látja tisztázottnak, ilyenformán pedig nem tekinti megnyugtatóan felveendőnek az ilyen típusú személynévi adatok közé (Adatok 1: 63). Elsőként és sokáig egyedülként SZTRIPSZKY HIADOR utalt a folyónév elsődlegességére: a nevet egészében véve szlávnak mondja, benne véleménye szerint egy szláv *Brěžava* előzmény rejlik, 'partos, magas partú (folyó)' értelemben (1944: 352). BENKŐ LORÁND szintén elhatárolódik a korábbi, a helynevek kapcsán személynévi előzményt feltevő etimológiai magyarázatoktól. Az azonos névformát viselő vizek, várak és települések névadástörténeti viszonyában pedig a folyóvíz

névének elsődlegességét hangsúlyozza: „a mellettük fekvő helységek és a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyóktól kapják nevüket” (2003b: 136). Ilyen irányú metonimikus névadással alakulhatott a *Borsova* név is. Magának a víznévnek a tövében ugyanakkor szintén nemigen gyanítható a *Bors* személynév, BENKŐ szerint ehelyett a név a Kárpát-medencei korai szláv névadásához köthető, s noha a név tövét pontosabban nem tudjuk magyarázni, a név végén álló helynévképző egyértelművé teszi a szláv eredetet (2003b: 138). A vezér- vagy ispánnévből való magyarázat ellen szól az is, hogy *Borsova* földvárának építése nem lehet korábbi a 10–11. századnál, a hozzá kapcsolódó település leletanyaga azonban inkább a 11–13. századra keltezhető (KRISTÓ–TAKÁCS 1994: 122). A várispánság, illetve vármegye kialakulását KRISTÓ a 11. század közepére, második harmadára teszi (1988: 422).

Hasonló névalakulási móddal számol BENKŐ *Ung(vár)* (1217 k.: *castro Hungu*, SRH. 1: 37, *castrum Hung*, i. m. 51, vö. 1284: *Martinus de Kopus Stephanus de Wngwar*, HOkm. 6: 313, lásd még: 1332–1337: *Hunguar, Hungwar*, Cs. 1: 387)²⁰ esetében is: véleménye szerint a vár a folyóról kapta a nevét (BENKŐ L. 1998e: 108, 2003b: 136, lásd még: KRISTÓ 1988: 415–416). Ezzel együtt pedig megalapozatlannak véli azokat a korábbi etimológiai magyarázatokat, amelyek szerint a vár nevében egy török, végső soron szláv **Ung* személynév rejlik, melyre az *Ung* folyónév is utal (1998e: 104, a korábbi személynévi magyarázatokhoz lásd: MELICH 1925–1929: 125, MOÓR 1929: 387). Nagyobb vizek nevei ugyanis nemigen származtathatók személynévekből (BENKŐ L. 2003b: 136, ehhez lásd még: GYÖRFFY 2011: 59–61). Szintén a személynévi származtatás ellen szól, hogy *Ung* személynévről az Árpád-korból nincs tudomásunk (de mégis esetleg lásd ehhez: 1247/1247: *Vnga* szn., ÁSz.). *Ung(vár)* várának régészeti feltárása igen bizonytalan eredményeket hozott, egyesek szerint már a kijevei orosz birodalom idején is állt, mások szerint a helye sem rekonstruálható pontosan (TAKÁCS 1994a: 700). Az ispánság, illetve a vármegye KRISTÓ szerint esetleg már I. István király idején is létezett, fennállása azonban csak 1085 óta bizonyítható, amikor is várát említik (provincia *castrorum Vng et Borsua*, SRH. 1: 408, 1988: 415), a megyére és a várispánságra vonatkozó adatok ugyanakkor zömmel csupán a 13. századtól szerepelnek (ZSOLDOS 2011b: 218). Ispánja az oklevelekben először 1238-ban tűnik fel (*comitis de Hung*, Z. 1: 3).

Az ispánnév > várnév séma kiterjesztését példázza az Anonymusnál *castrum Borona* formában szereplő *Baranya* (1217 k.: *castrum Borona*, SRH. 1: 96, é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279) várnév magyarázatának változása is a szakirodalomban. A nevet

²⁰ Anonymusnál az *Ungvár* név a *castrum Ung* forma mellett magyar utótaggal is szerepel (1217 k.: *Hunguar*, SRH. 1: 37), ebből magyarázza P mester a *Hungária* megjelölést. Elbeszélése szerint itt választották Álmost fejedelemmé, ezért nevezik *hungvári* vezérnek, katonáit *hungvárusok*-nak.

GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS a 20. század elején a szláv *brána* 'kapu, gát, védmű' jelentésű szavakból magyarázza (EtSz. *Baranya*), s ezt az elgondolást a későbbi nyelvészeti szakmunkák is osztják (MELICH 1925–1929: 82, PAIS 1926: 105). Emellett ugyanakkor az EtSz.-ban, bár jóval kisebb súllyal, de felvetődik a személynévi eredeztetés lehetősége is, amely mellett csak jóval később MIKOS JÓZSEF foglal határozottabban állást (1935: 163). Ez a vélekedés — amely tehát esetünkben Anonymustól függetlenül, nyilvánvalóan a vázolt séma alapján merült fel — a továbbiakban egyre szélesebb körben terjedt: a történész GYÖRFFY GYÖRGY a *Baranya* név mögött egy István kori határispán nevével számol, melyet véleménye szerint az Árpád-kori *Baranya* személynévek is igazolnak (1977: 232). A szlavista KISS LAJOS szintén személynévi alapot (*Brana*) tételez föl, kiegészítve azzal, hogy „feltehetőleg a vár első ispánjának nevét őrzi” (FNESz. *Baranya megye*), másutt a *Husztbaranya* név tárgyalása kapcsán ugyanakkor a magyar nyelvterületen található *Baranya* névelemet tartalmazó neveket már árnyaltabban magyarázza: lehetnek szláv eredetűek, melyek a hajdani gyepűrendszer kapuival állhattak kapcsolatban, vagy nevükben ómagyar kori személynév fordulhat elő, de alakulhattak a magyar *bárány* szó szláv származékából is (1991b: 354–355). BENKŐ LORÁND azonban rendkívül alaposan körbejárva e nevek kérdését — a *Baranya*-féle helynevek nagy száma, más oldalról viszont az alapul szolgáló személynévanyag elenyésző volta alapján — kategorikusan elveti személynévi származtatása lehetőségét, s az érintett helynevek határmenti lokalizációja alapján, bár nem kizárólagosan, de a határvédelmi terminológiához köti azokat (1998c: 77). BENKŐ érvelését látszik alátámasztani az ÁSz. névanyaga is, mivel az Árpád-korból csupán egyetlen kétségtelenül ide vonható személynévet idéz: 1258: *Barana* szn., mely ugyanakkor településnévi előzményű is lehet, a helynevek ugyanis alapalakban is válhattak személynévvé (vö. pl. *Tisza*, lásd még: TÓTH V. 2015: 121–135). Ennek fényében a *Baranya* várnevet nem tarthatjuk a személynévből alakult várnevek csoportjába tartozónak.

A *Doboka* név Anonymus gesztájában mindössze egyszer szerepel, Csanád apjának nevéként (1217 k.: *Sunad filius Dobuca*, SRH. 1: 50), akiről több információt nem tudunk meg. A 19–20. századi történészek azonban kész történetet kerekítettek köré: így lett belőle Gyula legyőzője, Géza felesége testvérének, Karoldnak a férje, Doboka vár első ispánja és egyben névadója (PAULER 1899: 55, MAKKAI 1988: 281, GYÖRFFY 1977: 199, BÓNA 1989: 130). Ezt a fantáziadús magyarázatot a nyelvészek is átvették (MELICH 1927: 240–245, PAIS 1926: 112, KISS 1992: 418, ugyanígy a FNESz. is), mely vélekedést elsőként BENKŐ LORÁND (1966: 140, majd 2003g: 394–396), később FEHÉRTÓI KATALIN (2001) is meggyőzően cáfolta. A *Doboka* személynév az egész ómagyar korban ritka volt, Anonymus korából csupán egyetlen név adata maradt ránk: a Csák nembeli Dobokáé, a Vértes vidékéről (1221: quidam nomine *Doboka*..., HOkm. 8: 19), ezért elképzelhető, hogy a gesztabeli névemlítés Anonymus kortársának nevét

vetíti vissza a múltba (BENKŐ L. 2003g: 395–396). *Doboka* vára már a 10. században állhatott, létrejöttének korából azonban adatokkal nem mutatható ki *Doboka* nevű személy a várhoz kapcsolódóan, ezért az ispánnévi származtatás minden alapot nélkülöz. A személynév ritka voltából adódóan ugyanakkor a személynévi származtatás is gyenge lábakon áll, inkább a *Doboka* személynév helynévi eredete valószínűsíthető. A várnév (1265: *castri de Dobka*, vö. 1279: *ville castri Dobokawarfolua vocate*, Gy. 2: 66) pedig nagy valószínűséggel, amint ez néhány korai névmagyarázatban is felvetődött, szláv átvétel, végső etimonja is viszonylag jól megállapítható. GYARMATHI SÁMUEL véleménye szerint a *Doboka* név egy dalmát-horvát *duboka* melléknévre megy vissza, melynek jelentése 'a víz mélysége → mély víz' (1816: 13; vö. még MELICH 1927: 241, TAGÁNYI–RÉTHY–KÁDÁR 1900/3: 320). MOÓR ELEMÉR a *Doboka* nevet viselő helyek topográfiája alapján von le következtetéseket a név eredetét illetően. Több helyről megállapítja, hogy azok mély völgyben vagy mély völgy közelében helyezkednek el: a Fejér megyei Rácalmás melletti *Doboka* majorság a közelében fekvő Doboka-völgyről kapta nevét, s mélyvölgy található a Baranya megyei *Doboka* település mellett is. Ezek alapján szintén a nevek szláv származtatását valószínűsíti (1927: 435–440). PESTY FRIGYES a baranyai Görcsönydoboka tárgyalása kapcsán adja meg a *Doboka* név etimológiáját: „A név szláv eredetű, ti. *Doboka* két hegy közt szorult, az éjszakai (sic!) és keleti részről is mélységes völgyiséget képez, a szlávok a hely fekvésétől adták elnevezését, *Duvokát*, azaz mélységes helyet” (BMFN. 2: 261). Arra is találunk példát, hogy a *Doboka* mint pataknév vonódott át település megnevezésére (vö. FEHÉRTÓI 2001: 27). Mindezek fényében FEHÉRTÓI KATALINNA egyetértve valószínűsíthető, hogy *Doboka* vár neve is a „szláv nyelvből átvett földrajzi névvel” magyarázható (2001: 28).

A szakirodalom *Torda* nevét (1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 218) ugyancsak kapcsolatba hozza ispánnévvel. P mester leírásában *Torda* püspököt Velek ispán leszármazottjaként említi, aki a „történetszövésében szervesen, mintegy külön megemlítésre méltó szereplőként tűnik elő” (BENKŐ L. 2003c: 145–146). Ilyen nevű történelmi vagy krónikabeli személyről, püspökről vagy egyházi méltóságról azonban nincs tudomásunk; és bár némely magyarázatokban az első ispán névadó szerepének lehetősége is megjelenik (FNESz. *Torda*, GYÖRFFY 1977: 232), ez utóbbi felvetés sem igazolható. BENKŐ véleménye szerint Anonymus hősének nevét helynév felhasználásával vagy ismert személynévek alapján alkothatta meg (1998a: 20), a korból ugyanis a személynév többször is adatolható (pl. 1212: *Turda* szn., 1219/1276: *Torda* szn., 1247/1311/1370: *Thorda* szn., 1193: *Turde* szn., ÁSz.). Ez alapján valószínűsíthető, hogy a vár is valamely ilyen nevű személyről kaphatta nevét. Maga a várnév azonban feltehetően korábban keletkezett, bár a történészek és a régészek között nincs egyetértés a vár és a várispánság, vármegye létrejöttének idejére

vonatkozóan. Egyes vélekedések szerint a megye és a várispánság kialakulásával már a 11. században, Szent István vagy László korában is számolhatunk, mások szerint csak jóval később, a 12. század végén, esetleg a 13. században válhatott ki Fehér vármegyéből (KRISTÓ 1988: 507–508, ZSOLDOS 2011b: 273, a további elképzelésekkel kapcsolatban lásd bővebben: KRISTÓ 1988: 507, 1994n: 680). A régészek szerint ugyanakkor a vár bizonyosan „a legrégebbi erdélyi feudális vár” lehet, 11–12. századi leletanyaga alapján az István-korra tehető (BÓNA 1995: 25). Ezt sajnos okleveles adatok nem erősítik meg, a várnak az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélbeli adata (*castrum quod vocatur Turda*) ugyanis az oklevél interpolált részében szerepel (DHA. 1: 218, SZŐKE 2015: 202). A várnév ispánnévi származtatása (FNESz. *Torda*) nem igazolható, személynévi eredete azonban valószínűsíthető, a személynév alapjául talán egy török *Turdi* ’megállt, megmaradt’ személynév szolgálhatott (FNESz. *Torda*).

A Győr vármegyének is nevet adó *Győr* (1210: *Geuriensi castro*, Gy. 2: 590) vár Kézai Simon krónikája szerint már 997-ben állhatott (a legyőzött Koppány testrészeinek egy részét ennek kapujára tűzhatték ki, portam ... *Iauriensem*, SRH. 1: 313–314), s a pécsi püspökség alapítólevele alapján az is bizonyos, hogy a vár 1009-ben már a *Győr* (lat. *Jaurinum*) nevet viselte (in *Ciuitate Jauriana*, HEQ. 1: 72). KRISTÓ szerint a várat első ispánjáról nevezhették el (hasonlóan vélekedik pl. GYÖRFFY 1977: 276), s ez a személy lehetett véleménye szerint a Győr nemzetség első tagja. KRISTÓ utal is arra, hogy 1061-ből adatolható egy *Győr* nevű személy, a somogyi ispáni tisztséget betöltő Ottó apja, s felveti, hogy talán épp ő lehetett a vár névadója (1988: 264), ez a felvetése azonban — írásos bizonyíték hiányában — nem igazolható. Csupán az interpolált Zselicszentjakabi alapítólevél említi a Győr-nembeli Győrt mint a monostort alapító Ottó ispán apját (+1061/1257: Ego Ottho [filius Gewr de genere Gewr] Simigiensis [comitatus] comes, ÁSz.),²¹ magát Győr lovagot azonban nem sikerült azonosítani, így a várhoz és a névhez való viszonya is spekulációnak tekinthető. A várnév személynévi magyarázatát támogathatja ugyanakkor, hogy több ilyen nevű személy is adatolható a korból (vö. 1212: *Geur* szn., 1256: *Gewr* szn., 1213: *Jewr* szn., ÁSz.). Más oldalról viszont a Kárpát-medence más részeiről is adatolhatók *Győr* helynevek (vö. Borsod: 1304: v. *Gyous Geur*, 1261/1271: v. *Kysgeur*, Gy. 1: 774, Nyitra: 1217: *Zulgageur*, Gy. 4: 383, Abaúj: +1326/1400 k.: montem *Nogh Gyur*, Gy. 1: 40, Veszprém: 1339: iuxta monticulum *Gyur*, FNESz. *Gyűr-hegy*), ennek alapján az sem zárható ki, hogy a várnév eredetileg mikronév volt, a *gyűr* ’domb, bucka’ jelentésű szóból hegynévi áttétellel alakult, emellett kisebb valószínűséggel az is feltehető, hogy nevében a *gyűrű* ’gyűrű alakú erősség’ főnév rejlik (FNESz. *Győr*, RESZEGI

²¹ A Győr nemzetség történetének modern feldolgozását C. TÓTH NORBERT végezte el nagy alaposággal. A vár (a püspökség és a megye) névadása kapcsán — GYÖRFFY magyarázatát elfogadva — Győr ispán nevével számol azzal a kikötéssel, hogy nem bizonyos, hogy Ottó Győr fia volt, s így a Győr-nem tagja, a zselici oklevélben ugyanis a „filius Gewr de genere Gewr” adat későbbi interpoláció eredménye (2001: 54–55).

2011: 94). Azzal is számolnunk kell ugyanakkor, hogy a különböző *Győr* helynevek nem is feltétlenül azonosan magyarázhatók, hanem más-más előzményre vezethetők vissza (vö. PÓCZOS 2017).

A Borsod vármegyei *Győr* vár és neve (1217 k.: castrum, quod dicitur *Geuru*, SRH. 1: 72) több problémát is felvet. Egyrészt a történészek feltételezik, hogy Anonymus idejében itt régi földvár állhatott (vö. Gy. 1: 774), ám ez a feltételezett vár BÓNA ISTVÁN szerint régészetileg nem igazolható (1998: 56). Ugyanakkor az, hogy a 14. század elején emelt várat 1319-ben *Újvár* néven említik (Gy. 1: 774), talán mégis azt látszik alátámasztani, hogy valamiféle erődítménnyel esetleg ezt megelőzően is számolhatunk. Az *Újvár* megjelölések ugyanis több esetben is egy korábbi erődítményhez viszonyítva fejezik ki az erősség építési idejét, új voltát (ehhez lásd a 4. pontban írottakat). Az így feltételezett vár nevéről azonban nincsenek okleveles adataink, csupán Anonymus elbeszélésére támaszkodhatunk, illetve annyi bizonyos, hogy a terület *Nagygyőr* néven a borsodi vár földje volt ekkoriban (1248, Gy. 1: 774). Amennyiben valóban létezett a név, etimológiája kapcsán — mint láttuk — személynévi és helynévi előzménnyel egyaránt számolhatunk.

Bihar vár (1217 k.: castrum *Byhor*, SRH. 1: 59, é. n. [1177]/1202–1203/1334: *Bihoriensis* castrum, Gy. 1: 601, 1198: castrum *Bychor*, Gy. 1: 601) Anonymus szerint a honfoglalást megelőzően Ménmarót vezér vára volt, Ménmarótot azonban nem tartják valós történeti személynek. Maga a nagyméretű földvár ugyanakkor a régészeti adatok szerint honfoglalás kori lehet (vö. BÓNA 1995: 30). KRISTÓ szerint a vármegye is a korai alapításúak közé tartozhat (1988: 475), ZSOLDOS ATTILA azonban megszervezésének idejét ismeretlennek mondja, s bár felteszi Szent István kori létét, nem tartja igazolhatónak (2011b: 137). GYÖRFFY szerint a környék szláv helynevei alapján feltételezhető, hogy maga „a vár is szlávok által épített földvár volt, akár a honfoglalás előtt itt lakott, akár a honfoglalás után idetelepített szlávok munkájaként készült” (Gy. 1: 571). Ezt a feltevést azonban sem a régészeti leletek, sem a várnév nem erősítik meg, ugyanakkor nem is cáfolják. A *Bihar* várnév szláv személynévre vezethető ugyan vissza (vö. szl. **Bychorъ* szn. > 1211: *Bihor* szn., 1311: *Bichor* szn. stb., FNESz. *Bihar vármegye*), ám a pusztán személynévi névadás egyértelműen magyar névadó(k)ra utal, magának a névadásnak az idejéről azonban nincs adatunk (a vár korai volta miatt akár az államalapítás előtti névadással is számolhatunk). Az ispánnévi származtatás (vö. MELICH 1915–1917: 340, 1925–1929: 221, KNIEZSA 1943a: 194, GYÖRFFY 1977: 232, KISS 1992: 418, FNESz. *Bihar vármegye*, RÁCZ 2007: 54) — aminek a feltevését az indokolhatja, hogy korai, vármegyének is nevet adó várról van szó — adatokkal nem igazolható.

A fent említett, többek által vitatott várnevek mellett további erősségek neve kapcsán is felmerül az ispánnévből való alakulás lehetősége: így a vármegyéknek is nevet adó *Keve*,

Zaránd, *Szatmár*, *Gömör*, illetve *Ugocsa* neve kapcsán is megfogalmazódott ez. A római kőváron épült Keve vár (1217 k.: castrum *Keuee*, SRH. 1: 91, 1204 Pp/Reg.: castrum quod vocatur *Keve*, Gy. 3: 317) köré a 11. század második felében szerveződhetett megye (vö. BÓNA 1998: 28–29, KRISTÓ 1988: 466), de ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé alakulásának befejeződését ennél későbbre, a 12. század közepére teszi; a várispánságra vonatkozó adatok ugyanakkor csupán a 13. századból adathatók (2011b: 161). Az erősség neve kapcsán KRISTÓ és GYÖRFFY (1977: 232) mellett KISS LAJOS is számol az ispánnévi eredettel (FNESz. *Ráckeve*). KRISTÓ szerint szintén 11. századi lehet *Zaránd* vára (1217 k.: comitatum de *Zarand*, SRH. 1: 106, 1269: terris Castri *Zarandiensis*, F. 7/1. 356) és a megye is (1988: 474), ispánjai ugyanakkor az Árpád-korban nem ismertek, szolgabírák a forrásokban a 13. század végén jelennek meg, mely arra utal, hogy ekkor már bizonyosan önálló megyévé vált (ZSOLDOS 2011b: 234, a várnév ispánnévi eredeztetéséhez vö. FNESz. *Zaránd*, GYÖRFFY 1977: 232). *Szatmár* vár (1217 k.: castrum *Zotmar*, SRH. 1: 63, 1213/1550: castrum *Zathmar*, VárReg. 379) a régészeti leletek szerint a 11–12. század fordulóján épülhetett (BÓNA 1998: 59–60), s maga a megye is ekkoriban szerveződhetett (KRISTÓ 1988: 491, ZSOLDOS 2011b: 202; ispánnévi származtatásához lásd: GYÖRFFY 1977: 232, FNESz. *Szatmárnémeti*). *Gömör* (1217 k.: castrum *Gumur*, SRH. 1: 74, 1216/1387: castrum *Gumur*, Gy. 2: 499, 1289/1479: (castrum) *Gemeriensis*, Gy. 2: 500) sem tartozott a legkorábbi várispánságok közé (vö. KRISTÓ 1988: 386), erre vonatkozó adatokat csak a 13. század elejétől találunk (ZSOLDOS 2011b: 156). Az erdőispánságként létrejött *Ugocsa*-t a 13. században említik (vö. 1274: in Comitatu de *Vgocha*, F. 5/2. 164; KRISTÓ 1988: 494). Az ispánnévből való alakulás a korból konkrét adatokkal egyik várnév esetében sem igazolható, így ez csak igen bizonytalan magyarázatnak tekinthető. Ugyanakkor a személynévi származtatás lehetőségét valamennyi várnév esetében több, a korból adatható személynév is alátámasztja (vö. pl. 1138/1329: *Kewe* szn., 1186/1240: *Keue* szn., 1211: *Keueh* szn., ÁSz., benne a *kő* szavunk (*kev-*) rejtőzhet, FNESz. *Ráckeve*; 1138/1329: *Sothmar* szn., 1228: *Zothmar* szn., 1239: *Sathammar* szn., ÁSz.; 1247: *Vgocha* szn., ÁSz., vö. még 1211: *Eguche* szn., 1237: *Egucha* szn., ÁSz.). A *Zaránd* várnév esetében azonban ezt a származtatást elbizonytalanítja, hogy az Árpád-korból csupán egyetlen *Zaránd* személynévi említésről van tudomásunk (vö. 1237: *Zarand* szn., ÁSz.), ezért KISS LAJOS felveti, hogy talán egy szb.-hv. *Svaranić* < **Svaran* < *Svařen* személynévből alakulhatott (FNESz. *Zaránd*). A *Gömör* korábbi *u-s* írásmódja palatális *Gümür* ~ *Gömör* alakot takarhat (BENKŐ L. 2003d: 156). A személynévi eredetét feltételező szakemberek szerint a név egy török eredetű személynévből alakulhatott, vö. < ótör. *kömür* 'szén' fn. (vö. pl. IIa 4: 15, KRISTÓ 1988: 386). Ezt azonban elbizonytalanítani látszik, hogy a *Gömör*-rel kapcsolatba hozható személynevek a vizsgált korból csupán *-d* képzővel adathatók (1266/1296–1301: *Gyumurd* szn., 1289/1315: *Gomord*

szn., ÁSz.), vagy meglehetősen késeiek (vö. 1393: Johannes *Gemur* szn., Ila 4: 15, 1398: *Gemur* szn., 1457: *Gemery*, CsnSz. 420), s ez alapján esetükben inkább egy fordított irányú, várnév/településnév > személynév alakulásmóddal számolhatunk, a várnévről pedig, amint arra már MELICH is utalt (1922: 144), csupán annyit állíthatunk, hogy tisztázatlan etimonú (vö. BENKŐ L. 2003d: 156).

A régészeti leletek tanúságai alapján (vö. BÓNA 1998: 58–59) egyaránt a 11. századra tehető *Komárom* (1217 k.: de *Camaro* castrum, SRH. 1: 54, castrum construxit, quod *Camarum* nuncupavit, SRH. 1: 55, 1218: castrum *Kamarniensis*, Gy. 3: 427), *Szolnok* (1075/+1124/+1217: civibus *Zounuk*, DHA. 1: 217, 12. század: castrum *Zounuk*, BÓNA 1996: 231, 1213/1550: castrum *Zounuc*, VárReg. 253) és *Bodrog* (1217 k.: castrum *Budrug*, SRH. 1: 88, 1256: castrum *Budrug*, Gy. 1: 712) várak nevei esetében is felmerült az ispánnévi származtatás lehetősége, esetükben azonban más, valószínűbbnek tartható vélekedések is megfogalmazódtak. A *Komárom* esetében az ispánnévi magyarázatot, mely szerint a várnév az első ispán, *Komár* nevéből alakulhatott (vö. 1275>1375: *Kamar* szn., ÁSz.), amihez *-m* kicsinyítő képző járult (vö. FNESz. *Komárom*, GYÖRFFY 1977: 231–232, ALMÁSI–ENGEL–FELD 1994: 365), cáfolja, hogy a személynév *-m* képzős származéka nem adatolható, és az első ispán névadó szerepe sem igazolható. Elfogadhatóbbnak tűnik, hogy a név szláv eredetű, s benne a *komarъ* 'szúnyog' szó rejlik (FNESz. *Komárom*, vö. KNEZSA 1943b: 4, MELICH 1925–1929: 387), a név végén álló *-m* azonban funkcióját tekintve bizonytalan. Nem igazolható a *Szolnok* várnév ispánnévi eredete sem (a felvetéshez lásd: FNESz. *Szolnok*), ám esetében KISS LAJOS szerint a szlávból való magyarázat (< szl. *solъ* 'só' ~ *solъnikъ*, MELICH 1903: 329) sem tartható (FNESz. *Szolnok*). A nevet ehelyett személynévi eredetűnek tarthatjuk (BENKŐ L. 2003a: 48), vö. +1086: *Zolnic* szn., *1264/1326: *Zolnuk* szn., *1276>1327: *Zolnuk* szn., vö. még 1193: ad *Zounuch* szn., 1213/1550: *Zounuc* szn., 1221/1550: *Zounuk* szn. stb. (ÁSz., lásd még: GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 434, KISS 1992: 418), melynek alapja talán a magyar *szónok* 'szószóló, követ' főnév. A *Bodrog* várnév kapcsán feltehető, hogy benne a magyar *bodor* szavunk rejlik 'göndör hajú' jelentésben, mely alapján a személynévi jelleg ugyancsak feltehető, az ispánnévi magyarázat (vö. GYÖRFFY 1977: 232) ugyanakkor nem igazolható. Valószínűbb azonban, hogy a *Bodrog* folyónévből alakulhatott metonimikus névadással, mely végső soron a magyar *bodor* 'hullámos, nem sima víztükrű folyó' szóra megy vissza (FNESz. *Bodrog*², BENKŐ L. 2003e: 180). A *Bodrog* személynév a várnév alakulásmódjától független lehet, köznévi háttérük azonban azonos. A személynév ugyanakkor ritka, s csak viszonylag későn adatolható (vö. 1223: *Budurog* szn., 1237–1240: *Budrug* szn., ÁSz., vö. 1138/1329: ? *Bodor* szn., *Budur* szn., TESz.), így a személynév inkább helynévi eredetű lehet.

Elvértve találunk olyan várnevet, amely szerepel ugyan Anonymusnál, mégsem tartják ispánnévi eredetűnek. A várkerület központjaként működő Nyitra vármegyei *Sömpte ~ Sempte* (1217 k.: ... castra ... *Stumtey*, SRH. 1: 79, 1221/1550: ciues castri *Sumtey*, FNEsz. *Sempte*) a Vág folyó völgyében épült, s határvédő funkciót töltött be, mely szerepe a tatárjárást követően szűnt meg. A síkföldi, kőből épült erősség építési idejét közelebből nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy a 14. századi krónikakompozíció már 1074. évi esemény kapcsán említést tesz róla (KRISTÓ 1988: 354, FELD–SEBŐK 1994c: 599). A várnév személynévi eredetű lehet, vö. 1256/1273: *Sumptu*, vö. még 1138/1329: *Sumpu* (ÁSz).

1.4. Amint utaltam rá, Anonymus magyarázatai, illetve az első ispán személyének fontossága tudatában a gesztában nem szereplő korai várnevek etimológiája kapcsán is felmerült az ispánnévből való származtatás. Az eddigiek fényében azonban szükségesnek látszik e várnevek alakulásmódjának alaposabb vizsgálata is.

A *Kolon* (1009//+1257: *Colon* et Vyssegrad civitates, Gy. 4: 705), a *Pozsony* (1165: *Posoniensis castri*, MSz. 251), a *Sopron* (1000–1038: *castri Supruniensis*, A. 1: 22, lásd még: 1096: *castrum nostrum, Ciperon nomine*, DHA. 1: 321) és a *Hunyad* (1364: *castellanus de Hunyad*, Cs. 5: 46) várnevek esetében viszonylag egységes ebből a szempontból a kutatók vélekedése (Kolon: KRISTÓ 1988: 247, FNEsz. *Kolon*², GYÖRFFY 1977: 232; Pozsony: KRISTÓ 1988: 346, FNEsz. *Pozsony*, GYÖRFFY 1977: 232; Sopron: FNEsz. *Sopron*; Hunyad: FNEsz. *Vajdahunyad*, GYÖRFFY 1977: 232). Az ispánnévi eredeztetést azonban egyik esetben sem támasztják alá írott források, így valójában, noha teljesen kizárni sem lehet, ezzel a magyarázattal e nevek kapcsán is inkább csupán mint elvi lehetőséggel számolhatunk.

BÓNA ISTVÁN szerint az 1009-ből már adatolható *Kolon* nem is volt igazi vár — a régészeti kutatás itt (a mai Zalavár és Balatonmogyoród között fekvő pusztára teszik *Kolon* település helyét) nem találta ispáni vár nyomát —, inkább az első ispán valamiféle szálláshelye lehetett (1998: 52).²² Az igazi megyeközpont és ispáni vár Zalaváron alakult ki, de a megye egy ideig viselte még a *Kolon* nevet, ez alapján mégis joggal feltehető, hogy a *Kolon* nevet a korban várnévként értelmezték és használták. A személynévi magyarázatot elbizonytalanítani látszik, hogy *Kolon* személynév csupán egy adatolható a régiségben (1256: *Kulun* szn., FNEsz. *Kolon*²). HOFFMANN ISTVÁN a magyar nyelvterület különböző részein előforduló hasonló nevek vizsgálata alapján megállapítja, hogy „öt település- és egy víznév korai előfordulásai az egyetlen *Colin* adat kivételével azonos formát mutatnak” (2010: 172). Ilyen módon némely *Kolon* helynév mögött *Kolin*-féle személynév (1113: *Colin* szn., 1278: *Kolyn* szn., ÁSz.) is állhat, az adatok *i > u > o* hangváltozást mutatnak. Emellett a *Kolond*, *Kolont*, *Colonus* nevek

²² Talán ez az erősség a várszerkezet kezdetleges előzménye lehetett, valamiféle erődített udvarház, amint azt *Heves* kapcsán is feltételezi GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 3: 101).

(ÁSz.) is e személynévvel lehetnek kapcsolatban (HOFFMANN 2010: 172–175, KOVÁCS É. 2015: 107).

Az egyaránt korai, 10–11. század fordulóján épült várat jelölő (vö. BÓNA 1998: 34) *Pozsony* és *Sopron* várnevek személynévi eredete a korból fennmaradt személynevek viszonylagos gyakorisága alapján (vö. 1138/1329, 1221: *Poson* szn., 1231: *Pusun* szn., ÁSz., < régi m. *Pos* + kicsinyítő-becéző képző, FNESz. *Pozsony*; 1235, 1237–1240: *Suprun* szn., 1301: *Supruny* szn., ÁSz., < lat. *Sophronius* szn. szláv közvetítéssel) szintén nagyon valószínűnek tartható.

Hunyad ispánsági várak közé sorolása problémás, okleveles említése ugyanis nem maradt fenn, logikai úton mégis feltehető, hogy számolnunk kell vele, ilyen módon ugyanis *Hunyad* vármegye is illeszkedne azok táborába, amelyek várukról kapták a nevüket. GYÖRFFY szerint is feltehető, hogy 15. századi kővára helyén egy tatárjárás előtti földvár állt, amely azonban már igen korán elveszíthette jelentőségét (Gy. 2: 287, 295), s minthogy a közeli település a *Hunyad* nevet viseli, valószínűsíthető, hogy a régi földvár neve is *Hunyad* lehetett. A feltételezett várnév eredete azonban bizonytalan, személynévi származtatásának valószínűségét csökkenti, hogy a személynévvel csupán egy *Honod* (1213/1550, ÁSz.) névalak hozható kapcsolatba, ám az sem zárható ki, hogy egy *Una*, *Huna* személynévből (1111, 1217, ÁSz.) alakult, melyhez -d képző járult.

Az *Arad* (é. n. [1177]>1399: castro *Orodiensi*, Gy. 1: 170) várnév esetében az ispánnévi eredeztetés a vázolt séma mellett a krónikahagyomány kiterjesztésén alapul. Láttuk, hogy a Szent Gellért legenda szerint Ajtony legyőzése után Csanád került *Marosvár* élére, hasonlóan feltételeznek *Arad* vár kapcsán is: eszerint Ajtony legyőzése után Szent István saját, *Arad* nevű ispánját ültethette a várba (FNESz. *Arad*). Minthogy azonban valójában *Arad* vármegye csak később szakadhatott ki a korábbi nagy területű Csanád vármegyéből, s maga *Arad* vár is későbbi lehet (vö. KRISTÓ 1988: 462, BÓNA 1998: 98, ZSOLDOS 2011b: 125), mások csupán a valószínűsíthető személynévi eredet (vö. 1237–1240, 1246/1348/1408, 1247, 1295: *Arad* szn., ÁSz.) alapján vetik fel itt is az ispánnévből alakulás lehetőségét (KRISTÓ 1988: 462, GYÖRFFY 1977: 232), ez azonban nyelvi tényekkel és adatokkal nem igazolható.

A *Liptó* várnév esetében a denotátum meghatározása is problémás. A régészeti adatok szerint számolhatunk egy 10–11. századi föld-fa várral, ennek azonban okleveles adata és neve nem maradt fenn (Gy. 4: 71–75), a IV. Béla uralkodása alatt épült új vár neve egy esetben *Liptóújvár* (1262>1391: *Novo Castro Lipto*), máskor csak *Liptó* (1278: castrum *Liptouiense*, Gy. 4: 72), ez alapján a korábbi vár neve nem állapítható meg egyértelműen, de számolhatunk azzal, hogy az is a *Liptó* nevet viselte. A *Liptó* várnév kapcsán — amennyiben ispánsági vár neveként számolunk vele — szintén felmerül, hogy talán iderendelt első ispánjára utalhat (vö. Gy. 4: 73–75). Valójában csak annyi vehető biztosra, hogy szláv eredetű személynévre vezethető vissza,

KISS LAJOS szerint azonban a személynév a szláv nyelvben vált a vár nevévé (< szlk. R. **Lubtov grad* 'egy **Lubta* nevű személy vára', vö.: 1279: *Lypto* szn., 1282: *Lyptov* szn., 1285/1287: *Lyptou* szn., ÁSz. stb.), mely talán helynévi közvetítéssel (vö. szlk. *Liptov*, N. *Luptov*, FNESz. *Liptó vármegye*, lásd még: 1230: terra *Lyptou*, Gy. 4: 71) került át a magyarba egyrészes formában.

A *Somogy(vár)* (1224: *Ciuitate seu Opido castri Symidiensis*, HOkm. 7: 11, lásd még: 1332–1337: *Sumugvar*, FNESz. *Somogyvár*) és a *Bács* (1237/1279/1385: castro *Bachyensi*, Gy. 1: 211) nevek esetében egyaránt felmerülnek további névalakulási módok az ispánnévből, illetve általában véve a személynévből való magyarázat (vö. 1215/1550: *Sumug* szn., FNESz. *Somogyvár*; 1236: *Bach* szn., 1252: *Baach* szn., 1278: *Batch* szn., ÁSz.) mellett. A 11. század első harmadának végén épült (BÓNA 1998: 40) *Somogy(vár)* nevében — esetleg tájnévi előzményből — végső soron a magyar *som* főnév -gy helynévképzős származéka lehet, és 'somfában bővelkedő hely'-re utal (FNESz. *Somogyvár*, GYÖRKE 1940: 37). *Somogy* helynevek a magyar nyelvterület más részéről is adatolhatók (vö. Bihar: 1319/1323/1581/XVI.: *Sumugy!*, Gy. 1: 662, Küküllő: 1325/1349: terra seu possessio *Symyg*, Gy. 3: 559), ez a mikronévi eredetet erősíti, a mikrotoponima közvetve vonódhatott át a vár nevére. A feltehetően a 11. század második felében létesült (BÓNA 1998: 44) *Bács* vár nevét a szakirodalom a magyar *Bayacs* személynévből magyarázza, melynek tövében az ótörök *baya* méltóságnév lehet (FNESz. *Bács*, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 453). Más elképzelések szerint a név egy szláv *bač(ija)* 'hegyi pásztor, juhász' főnévre megy vissza (MNL. *bacsó*, *bács*).

A Hernád völgyében a feltehetően a 11. század első felében (GÁDOR 1994a: 28) épült *Újvár* már a 13. századtól szerepel *Abaujvár*-ként is (pl. 1267/1272: castri *Abawyuar*, Gy. 1: 59, 1255: *Abauyuara*, uo., lásd még korábban: 1251: *Castro Novo Abe*, i. m. 58, a várnév 1251 előtről csupán hamis vagy év nélküli írott forrásokban szerepel latin formában, TÓTH V. 2001a: 14–15). A kétrészes *Abaujvár* formában az első névrész szintén személyhez való viszonyra utal. KRISTÓ GYULA szerint egészen pontosan arról lehet szó, hogy Aba Sámuel építette a várat, s ő szervezte a várkerületet is, erre utal a név (1988: 399–400, vö. még Gy. 1: 61–62). KISS LAJOS a várnév eredetét illetően nem egy konkrét személlyel, hanem az Aba nemzetség nevével számol (FNESz. *Abaujvár*). KRISTÓ felhívja a figyelmet arra, hogy „e vidék eredendően nem egy nemzetség, hanem egy törzs, a kabarok élén álló Abák törzsének szállásterülete volt, s az Abák csak utóbb, a XIII. század elején bukkannak fel nemzetséggént” (1988: 400–401), ennek alapján valószínűsíthető, hogy az 1255-ös adat inkább nemzetségnévre utal. A kétrészes név előtagja talán a *Hevesújvár*-tól való megkülönböztetést szolgálta (1323: in C-bus ... *Abawyuar!* ... *Heuesuyar*, AOkl. 90/181, TÓTH V. 2001a: 15).

1.5. Elenyésző azoknak a várneveknek a száma, amelyek esetében az eddigiekben az ispánnévből való alakulás lehetőségével nem számoltak, csupán a személynévi eredetet valószínűsítették. Ide sorolható az 1213-tól adatolható *Kolozs* (castro *Clus*, Gy. 3: 356), vö. 1244: *Kolus* szn., 1268: *Culus* szn., [1295–1296]: *Kulus* szn. (ÁSz., KRISTÓ 1988: 511). Az erősség neve kapcsán azonban felmerült az is, hogy egy középfelnémet *klús* 'hegyszoros, sziklás hasadék' szóra visszavezethető szláv **kluz* főnévből alakulhatott (FNESz. *Kolozsvár*). Személynévi eredetűnek tartják a 12. századtól adatolható *Locsmán* (későbbi *Locsmánd*, 1171: Ivanka comes de *Luchman*, SoprOkl. 1: 3, 1255: terram castri *Luchman*, HOkm. 1: 31) vár nevét is, melyet KISS LAJOS német személynévből magyaráz (vö. ném. *Luzman*, *Lutzmann* stb. szn., FNESz. *Locsmánd*). A 11. században épült (KRISTÓ 1988: 304) *Kovázd* (13. sz.: castrum de *Koasth* ~ *Kuazth*, KRISTÓ 1988: 304) vár neve pedig talán egy szláv személynévi előzményre mehet vissza, esetleg a régi magyar **Kovász* személynév -d képzős származéka lehet (vö. FNESz. *Kováshi*).

Felmerül emellett a személynévből való alakulás lehetősége a vélhetően a 12. században (BÓNA 1998: 59, vö. KOSZTA 1994c: 679) emelt *Tolna(vár)* (1055: *thelena*,²³ SZENTGYÖRGYI 2014: 60, lásd még: 1211: castrum *Tholna*, F. 7/5. 202, 1324: castrum *Tholnawar*, Cs. 3: 412) és a 13. századtól igazolható *Heves* (1203>1374 k./1500 k.: Novum Castrum, quam cca *Hewes*, Gy. 3: 100) várak nevei kapcsán is (FNESz. *Tolna*, *Heves*; BÓNA 1998: 59, 52), ám ezt a vonatkozó személynévi adatok hiánya is elbizonytalanítja: csupán egyetlen *Tolna* nevű személy adatolható ugyanis az Árpád-korból (vö. 1222/1550: pristaldum *Tolnam* de villa Sen szn., ÁSz.), a *Heves* névformára pedig egyáltalán nem is találunk személynévi példát. A *Tolna* név esetében ugyanakkor a latin *telonum* 'vám' szóból való származtatás (BÁRCZI 1951: 58, lásd még: FNESz. *Tolna*, MEZŐ-NÉMETH 1972: 77, ZELLIGER 2005: 40) még kevésbé tartható, bár ezt a magyarázatot látszik erősíteni az, hogy *Tolna* vára vámszedő helyként is funkcionált (vö. HOFFMANN 2009). Csakhogy amint arra HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet, névszociológiai ismereteink alapján elképzelhetetlen, hogy latin közszó, annak többes jelölése (*telona*) váljon a magyar nyelvű névhasználók körében helynévvé. Esetleg a latin név szlávból való átvételének tekinthetnénk a nevet, ám a *Tolná*-ra az ókorban nem találunk adatokat. Mindezek alapján HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy a *Tolna* név kapcsán, noha igen bizonytalanul, de mégis a személynévi származtatás valószínűsíthető (2009: 185–192), s a nyelvterület más részéről adatolható *Tolna* helynév *Tolma* névváltozata alapján esetleg a *Tolma* személynévekből való alakulással is számolhatunk.

²³ Az 1055-ös adat *Tolna* várat jelöli, mely körül aztán *Tolnavár* megyéje is létrejött, ám az erősség pontos fekvése nem ismert (KRISTÓ 1988: 284–285, KOSZTA 1994c: 679).

Heves vár esetében GYÖRFFY GYÖRGY számol egy korai erődítménnyel, amely a várszervezet kezdetleges előzményét tükrözheti, lényegében erődített udvarház lehetett (Gy. 3: 48). A történelmi és régészeti kutatások alapján ugyanakkor a 11–12. században nem mutatható ki Hevesvár, Hevesújvár nyoma (BÓNA 1998: 52). A várnév kapcsán a személynévi származtatás mellett megfogalmazódott a magyar *hő* főnév *heves* 'könnyen felmelegedő' melléknévi származékából való alakulás lehetősége is, eszerint a név talán a talajviszonyokkal állhat kapcsolatban (FNESz. *Heves*).²⁴

1.6. A korban a nem ispánsági várnak tekintett erősségek neveinek egy része kapcsán szintén személynévi eredetet valószínűsíthetünk, más részükénél azonban, noha a szakirodalom személynévi előzményűnek tartja őket, ez erősen vitatható. Az itt megemlítendő nevek kapcsán ugyanakkor több esetben magának a tényleges névhasználatnak a ténye is kérdéses.

Anonymus *Budavár*-at (1217 k.: *Buduuar*, SRH. 1: 35, vö. még: 1153: *Baduara*, Gy. 4: 662, 1292: de castro *Budensi*, i. m. 670) Attila hun király városának tartja, e legenda alapja, hogy a települést délnémet telepesek azonosították a Nibelung-énekekben Attila *Etzelenbürge* nevű székhelyével (vö. Gy. 4: 677). E legendát azután Kézai tovább bővítette azzal, hogy a település eredetileg Attila Buda nevű testvérének székhelye volt, ezért nevezik *Budavár*-nak. Attila azonban megölte Budát, és megparancsolta, hogy a várost ezentúl ne *Budavár*-nak nevezzék, hanem Attilavárnak (uo.). A később Óbudának nevezett Budavár valójában az ókori Aquincum helyén jött létre, s a *-vár* utótagú név az egész települést jelölte a vizsgált időszakban egészen a tatárjárás utánig, amikor a várhegyen felépült az új vár, a Budai vár. A *vár* utótagú névforma azonban nyilvánvalóan nem a települést, hanem magát a várat jelölte elsődlegesen. A várnak az ispánsági rendszerhez tartozása kétséges (bár DÉNES JÓZSEF az ispánsági várak között tartja számon, vö. DÉNES é. n. (b)). A településnévvel azonos várnévben személynév rejlik, vö. 1138/1329: *Buda* szn., ÁSz. (FNESz. *Budapest*), azonban nem Attila öccsének neve, hanem valószínűleg egy udvari főemberről nevezték el, Gizella és Péter korában (1030–1046), ez időből ugyanis három *Buda* nevű királyi küldöttet is említenek a krónikák. A személynév az ófn. *budo* '(udvari) küldött' tisztségnévből alakulhatott (Gy. 4: 678, vö. FNESz. *Óbuda*, *Budapest*), de az is feltehető, hogy a szláv *Budimir* személynévvel állhat összefüggésben (> *Bud* + a kicsinyítő képző).

A vár építőiről, használóiról kaphatta nevét a mosoni *Oroszvár* (1217 k.: *dedit castrum constituere Ruthenis*, SRH. 1: 113, 1478: *castellum Orozwar*, Cs. 3: 672). Neve bizonyos tekintetben a határvédelemmel kapcsolatos. A geszta szerint a honfoglaló magyarokkal érkező

²⁴ A 13. századtól adathozható *Hevesújvár* (1248/1326: *comitatui Heueswyuar*, Gy. 3: 100) név arra utalhat, hogy a vár és a birtokok Újvár (Abaújvár és Hevesújvár) megyéhez tartoztak, önálló vármegyeként 1323-ban tűnik fel (Gy. 3: 49).

oroszek építették a környező népek betörései ellen, GYÖRFFY szerint azonban valószínűbb, hogy később, a 10. század második felében telepítették ide az orosz várépítőket (Gy. 4: 169), akik „részben gyeplvédelmi feladatokat is elláttak” (BENKŐ L. 1998e: 106, lásd még BÓNA 1998: 26). A várnév előtagjául szolgáló népnév gyakori személynév (+1092/+1274: *Huroz* szn., 1214/1550: *Wruz* szn., ÁSz., lásd még: RÁCZ 2016: 76–77).

Örsúr (1217 k.: de castro *Vrsuur*, SRH. 1: 72) vár neve csak Anonymus gesztájában fordul elő, oklevelekben nem szerepel. P mester elbeszélése alapján a honfoglaló vezér, *Örsúr* a Nyárad forrásánál építette fel *Örsúr (várát)*-t. A régészeti kutatások igazolták a későbbi Árpád-kori kővár (*Latorvár*) mellett egy honfoglalás kori földvár meglétét, s az *Örsúr* mint hazai nemzetségnév ismeretes, vö. 1249: de genere *Wrswr* (HOkm. 6: 51). BENKŐ LORÁND szerint azonban a gesztabeli *Örsúr* nem valós történelmi vagy krónikabeli személy, csupán P mester „találmánya”, akit a gesztáíró a nemzetségnévből alkotott meg (1998a: 16). Amennyiben tehát az Anonymusnál szereplő várnév ténylegesen használatban volt, úgy az is a nemzetségnévből alakulhatott.

Ugyancsak P mesternek köszönhető a hevesi *Poroszló* (1217 k.: castrum *Purozlou*, SRH. 1: 73) várnév ismerete is, a vár létét a régészeti leletek is igazolják (MIKLÓS 1994b: 552), az erődítményt azonban nem tekintik ispánsági várnak, DÉNES JÓZSEF szerint a korai magánvárak közé tartozhatott (1993: 420). A várnév vélhetően bolgár személynévi eredetű (vö. 1296: *Poruzlou* szn., FNESz. *Poroszló*), de elképzelhető az is, hogy a magyar *poroszló* ’törvénytörő’ főnévre vezethető vissza (FNESz. *Poroszló*).

Problémákat vet föl a Fejér megyei *Csákvára* (Chron. saec. XIV. [< Chron. saec. XIII. 900 u-ra]: *Chakuara*, lásd még: Chron. [1283 k. 900 u-ra]: *Chakwara*, Gy. 2: 355) név is. Anonymus maga a várnevet nem említi, csak arról szól, hogy Csák várat emelt itt (1217 k.: Sac nepos Zobolsu longo post tempore castrum construxit, SRH. 1: 99), a későbbi *Csákvára* településnév alapján azonban a várnévvel is számolhatunk a korból. Csakhogy a jelölt birtokos jelzős szerkezetű *Csákvára* várnév BENKŐ szerint eleve várrom jelölésére jöhetett létre, működő ispáni várat nem jelölhetett, ilyen típusú nevekkel „a személyek történeti homályához jobban illő vármaradványokat vagy ilyeneknek vélt romokat neveztek meg” (2003a: 48, DÉNES JÓZSEF szerint ugyanakkor a Csák nemzetség erődítményét jelölte a várnév, 1993: 420, vö. 1219: *Chac* de genere *Chac*, ÁÚO. 6: 402, lásd még ehhez: BENKŐ L. 2003a: 40). A ténylegesen létező névalak persze hatással lehetett későbbi várak megnevezésére.

Szintén problémás a *Kurszán(vára)* név. Anonymus elbeszélése szerint Árpád vezér Kurszának, Kend (Kündü) fiának várat adományozott, aki a várat magáról nevezte el, a vár nevét azonban nem említi, csupán a helynévadás tényére utal (1217 k.: *Curzan* castrum illud sub suo proprio nomine iussit appellari), s a krónikákban sincs nyoma (BENKŐ L. 1998a: 17).

A történészek egy része Kurszánt valódi személynek tekinti, szálláshelyét pedig Óbuda területén keresik (vö. pl. GYÖRFFY 1955), a vár emlékét őrzi feltételezésük szerint az 1332-es *loci antiqui castris Kurchan* adat (A. 2: 636). A *Kurszán* hazai személynévként csupán egy 1263-as leírásban említődik: de genere *Korzan* (Gy. 4: 232). Ezek alapján talán feltehető, hogy Anonymus a korabeli hagyomány vagy hasonló helynév alapján hozta létre személye nevét (BENKŐ L. 1998a: 17), a helynév, illetve a feltételezett várnév etimológiája azonban nem ismert.

A Szatmár megyei *Sárvár* másik, Anonymus szerint korábbi névváltozata a *Tas (vára)* ~ *Tas(vár)* elnevezés (1217 k.: quod primo castrum *Thosu* nominatum, SRH. 1: 63), erről BENKŐ LORÁND bebizonyította, hogy a mondott időben valós használatával nem számolhatunk annak anakronisztikus volta miatt. Ha elfogadjuk ugyanis Anonymus magyarázatát, mely szerint *Tas* valós történelmi személy és így Árpád unokája volt, akkor a honfoglalás korában valószínűleg még nem élhetett, ilyen módon pedig várat sem nevezhettek el róla, emellett pedig a vár építési ideje is jóval későbbre datálható.²⁵ BENKŐ szerint mindezekon túl a névfejlődési sorrend is kifogásolható: természeti előtagú várnevet (ilyen a *Sárvár*, magyarázatát lásd a 2.1. alpontban) némely esetben felválthatott személynévi eredetű várnév, a fordított névcserével azonban adatok híján nem számolhatunk, noha teljesen kizárni sem lehet. Mindezen körülmények pedig arra engednek következtetni, hogy Anonymus a saját korában meglévő *Tas* helynév, és talán a „*Tas* itteni birtoklásáról fennmaradt hagyomány” alapján alkothatta meg *Tas* vezér alakját (1998d: 90–93).

A Temes megyei *Orsova* vár okleveles forrásban először meglehetősen későn, 1349-ben szerepel (castrum *Vrsoua*, BENKŐ L. 2003e: 169), s várnagyát az oklevelek 1351-től említik (castellanum de *Orsua*, i. m., BENKŐ E. 1994d: 511), a várnevet azonban már Anonymus is említi (1217 k.: castrum *Ursoua*, SRH. 1: 91), azaz a korai (ispánság kori) várnevek között kell tárgyalnunk. Az anonymusi említés nyomán az sem meglepő, hogy a szakirodalom sokáig személynévi magyarázattal számolt a várnév kapcsán. MELICH JÁNOS véleménye szerint a várat egy „*Ürsü* > *Ürs* nevű magyar úr” alapította, akit MELICH a honfoglaló vezérekkel hoz összefüggésbe (1926: 1–5). Ezt a vélekedést PAIS DEZSŐ (1926: 132) és KNIEZSA ISTVÁN (1939: 28) is osztja (vö. még GOMBOCZ 1926, GYÖRFFY 1959: 59, 96, 1970: 237–238, FNESz. *Alsóörs*, Adatok 1: 58–59). Ilyen személynév azonban a korból nem igazolható (vö. BENKŐ L. 2003e: 170). A MELICH JÁNOS magyarázatából kiinduló vélekedések ellen szól az is, hogy a név etimológiája kapcsán hangtani (palatális–veláris) problémák is felmerülnek. Az adatok alapján BENKŐ LORÁND rámutat arra, hogy a név a kezdetektől csupán *Orsova*-féle struktúrát mutathat

²⁵ Anonymus *Tas* vezérre vonatkozó mélyebb ismeretének hiányosságát mutatja az is, hogy P mester kronológiailag hibásan szerepelteti *Tas* vezért Lél apjaként, s nem egyértelmű *Tas* Kölpényhez való viszonya sem (*Tas* nagybátyja és honfoglaló vezér). Továbbá a gesztabeli névcserét (*Tasvár* > *Sárvár*) sem magyarázza a leírás (1998d: 90–93).

(1349: *castrum Vrsoua*, 1351: *castellanum de Orsua*, 1373: *Orsua*, 1387: *castrum nostrum (regis) Orsua*, 1478: *Orsova* stb.), talán a latin *Ursza* vagy *Urszia*, magyar *Orsza* vagy *Orszia* kiejtéssel (2003e: 169), s ebből kiindulva úgy véli, hogy az *Orsova* helynév eredetét illetően az *Örs* helynevek etimonja közömbös (2003e: 171). MOÓR ELEMÉR veti fel először az *Orsova* név *Olsava*-féle víznevekkel való összefüggésének lehetőségét (1932: 38–39, BENKŐ L. 2003e: 169). BENKŐ LORÁND a helynevet MOÓR ELEMÉRrel egyetértve „szláv nyelvi alakulat”-nak tartja. Előtagja az *Ors*- névrész lehet, mely korábban a várat körülvevő vízre vonatkozott (*Urs* vagy *Ors* alakban), melyhez a szlávban víznevek képzésében is gyakori *-ova*, *-ava*, *-eva* képző kapcsolódott (2003e: 169–174, a kérdéskör kapcsán lásd még: KOVÁCS H. 2014).

1.7. Összességében azt mondhatjuk, hogy a műveltségi nevek körében, minthogy ember által létrehozott helyre utalnak, meglehetősen gyakori névadási motívum a valamely, az adott hely szempontjából fontos személyhez való viszonyra utalás. Nem képeznek kivételt ez alól korai várneveink sem. S minthogy a vár szempontjából az első ispán személye különösen jelentős, hiszen ő szervezte meg a várispánság és a megye egész szervezetét, ilyen módon logikus feltenni, hogy olykor róla nevezték el a várat. A várat felépítő vagy elfoglaló személy névadó szerepét, mint láttuk, Anonymus magyarázatai is erősítették. A probléma az, hogy adatok híján nem tudhatjuk, hogy mely várnevek alakultak valóban ilyen módon, így a személynévi eredetű várnevek kapcsán csak annyit állíthatunk, hogy valamely, a vár szempontjából fontos, bizonyára tekintélyes személy neve vonódott át a vár megjelölésére. Azt is láttuk, hogy noha a szakirodalom az ispánsági nevek harmadánál személynévi eredettel számol, valójában ennél kisebb az ide sorolható nevek aránya: a *Baranya*, *Bodrog*, *Borsova*, *Doboka*, *Ung* várnevek esetében egyértelmű, hogy más névadási motivációval alakultak, a *Győr*, *Heves*, *Somogy* nevek esetében is valószínűbb, hogy más, nem személynév lehetett a névadás alapja. A *Hunyad*, *Kovázd*, *Locsmán*, *Zaránd* nevek esetében pedig gyakorlatilag más magyarázat híján adódik a személynévi származtatás, ám csak igen bizonytalan lehetőségnek tekinthető. Így valójában csupán a nevek alig több mint egynegyed része tartozik ebbe a kategóriába: *Abaújvár*, *Arad*, *Csanád*, *Bács*, *Bars*, *Békés*, *Bihar*, *Borsod*, *Budavár*, *Csákvára*, *Hont*, *Keve*, *Kolon*, *Kolozs*, *Kurszán (vára)*, *Oroszvár*, *Örsúr*, *Pata*, *Poroszló*, *Pozsony*, *Sopron*, *Sömpte ~ Sempte*, *Szabolcs*, *Szatmár*, *Szolnok*, *Tolna*, *Torda*, *Ugocsa*, *Veszprém*.

2. Lokális viszonyra utaló várnevek

A korai időszakban a várnevek legnagyobb részben más helynevek felhasználásával jöttek létre, ebben az esetben a várnévben az adott név által elsődlegesen jelölt helyhez való

l o k á l i s v i s z o n y fejeződik ki. A nevek mintegy kétötöd része esetében gyanítható ez a névalkotási mód.

2.1. Természetes, hogy bármiféle emberi lakóhely csak ott jöhet létre, ahol valamiféle ivóvíz rendelkezésre áll, s a településekhez hasonlóan a várak is kisebb-nagyobb vizek közelében épültek. Ez a motívum pedig a várak megnevezésében is gyakran megjelenik: amennyiben olyan v í z f o l y á s m e l l e t t épült fel, amelynek már volt neve, ez a víznév gyakran átvonódott a vár, illetve a vár melletti település megjelölésére is. Nagyobb vizek esetében a névalakulás iránya egyértelmű: minden esetben a víznévből jött létre metonimikusan a várnév (vö. BENKŐ L. 2003b: 136). Így keletkeztek a már korábban említett *Borsova* (vö. 1338/1339: fluvium *Borsua*, Gy. 1: 533; vö. SZTRIPSKY 1944: 352, BENKŐ L. 2003b: 136–138), *Ung* (vö. XI–XIII. 895-re: fluvio *Hung*, Gy. 2: 143; vö. BENKŐ L. 1998e: 108, 2003b: 136) és *Bodrog* (vö. 1067 k./1267: Tyza et *Budrug*, ÁÚO. 1: 26; KRISTÓ 1988: 451, FNESz. *Bodrog*¹, *Bodrog*²) várnevek.

Emellett számos további, vármegyének is nevet adó vár megjelölése víznévi eredetű. Közéjük tartozik *Zala* vár (1222: castrum *Zala*, DL. 40004, 1244: Castri *Zalayensis*, Castri de *Sala*, ÁÚO. 7: 120) neve is. Maga a vár honfoglalás előtti lehet, a 9. században *Mosapurc* és *urbs Paludarum* ('mocsárvár', KRISTÓ 1988: 247–248) néven a frankoknak alávetett szláv (Pribina és Kocel) hercegek székhelye (Cs. Sós 1994: 741). A honfoglalást követően nem azonnal vált ispáni központtá, Kolonból csak a 11–12. század fordulóján helyezték át ide az ispán székhelyét (i. m. 52–53, ZSOLDOS 2011b: 230). A várnak és később a megyének is nevet adó *Zala* víznév (vö. 1232: ultra *Zalam*, ÁÚO. 11: 249, 1324: iuxta fluvium *Zala*, ZO. 1: 175) szláv eredetű, a szláv *sal- 'patak, folyóvíz, áramlás' szóból magyarázható (FNESz. *Zala*¹; KRISTÓ 1988: 247–248, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Zalavár*).

Valkó(vár) (1217 k.: castrum *Vlcou*, SRH. 1: 88, 1332–1337: *Wolkowar*, FNESz. *Vukovár*, 1410: castrum ipsorum *Walkowar*, CsákyOkl. 1: 269) kapcsán szintén korai építéssel számolnak a történészek. Egyesek szerint a 9. század közepén emelhetette Pribina szláv fejedelem, GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szerémvár 1072-es elfoglalása után lett Valkó vármegye központja (TAKÁCS 1994b: 708, KRISTÓ valamivel későbbinek mondja, 1988: 303). Neve kapcsán felmerült, hogy a déli szláv eredetű *Vl̋kovъgradъ* 'Farkasvár' átvétele lehet (KRISTÓ 1988: 303, BÓNA 1998: 45, FNESz. *Vukovár*), sokkal valószínűbb azonban, hogy az ókortól adatolható, Dunába ömlő *Valkó* (később *Vuka*) folyó és mocsár neve (vö. 846: iuxta fluvium *Valchau*, LD. 61, *Ulkaiois* eseli, *Volcae/Ulcae* paludes, *Hiulca* palus, *Ulca* fluvius, BÓNA 1998: 44) vonódott át a vár megjelölésére (i. m. 44–45, vö. FNESz. *Vukovár*), — amint látható ugyanis — a víznévből alakult várnevek gyakoriak a korban (vö. pl. *Borsova*, *Ung*, *Zala* stb.).

Krassó vár (1292, 1241 e-re: *castro Crassu*, Gy. 3: 488) esetében BÓNA ISTVÁN szerint római bizánci előzménnyel számolhatunk, a stratégiai jó helyen épült korai erődítményt használhatták a magyarok is határvárként (1998: 27). A vármegye kialakulása kapcsán több vélemény is megfogalmazódott: GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szent István kori határvármegye lehet, PAULER GYULA, KRISTÓ GYULA és ZSOLDOS ATTILA szerint Csanád megyéből szakadt ki a 12. században, annak talán első felében, míg HÓMAN BÁLINT a tatárjárást követő időszakra teszi keletkezését (ALMÁSI–BENKŐ E. 1994: 380). Várispánságára vonatkozó adatok 1177-től ismertek (ZSOLDOS 2011b: 165). A *Krassó* és *Harám* nevet — miután *Krassó* vár vélhetően a tatárjárás idején elpusztult, s helyét *Harám* vette át (*Harám* várról lásd bővebben a 3. pontban írottakat) — sokáig felváltva használták az erősségre (vö. FNESz. *Krassó-Szőrény vármegye*). A *Krassó* várnév víznévi eredetű, vö. 1392: *fluvium Crassow* (Zs. 1: 278/2543), s a víznév talán egy szláv (vö. szb.-hv. *Kraševo* hn., cseh *Krašov* hn.) vagy egy csuvasos jellegű ótörök **qara šuy* 'fekete víz' szóból való (FNESz. *Szamoskrassó*, FNESz. *Karas*; vö. KRISTÓ 1988: 468, FNESz. *Krassóvár*).

A szintén víznévi eredetű nevet viselő *Kraszna(vár)* és *Küküllő(vár)* az eddig tárgyalt erődítményekhez képest későbbi: *Kraszna(vár)* (1257: *Craznawar*, HOkm. 6: 90) legkésőbb a 11–12. század fordulójáig felépült, a várat ugyanitt 1090 körül említik: *Kraszon civitas* (vö. BENKŐ E. 1994c: 381), a forrás azonban „vitatott hitelű és nehezen értelmezhető” (ZSOLDOS 2011b: 166). Neve a szláv eredetű *Kraszna* 'szép (folyó)' vízfolyásról (vö. 1257/1466: *aquam Crazna*, HOkm. 6: 90) vonódott át a várra, illetve a vármegyére (KRISTÓ 1988: 487, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Kraszna*). *Küküllő* földvárát 1177-ben említik először az oklevelek (1177/1202–1203/1337: *villa Cuculiensis castri*, Gy. 3: 556, lásd még: 1319/1320: *sub castro Kukulleu*, uo. és 1344: *castrum Kukullewuar*, Gy. 3: 557). A megye és a várispánság a 12. században jött létre (ZSOLDOS 2011b: 167, vö. KRISTÓ 1988: 506, BENKŐ–KORDÉ 1994: 388). Víznévi előzménye (vö. 1252/1290 k./1588, 1271: *fluvios Kykullu*, Gy. 3: 556) KISS LAJOS szerint török eredetű (**Kükäläy* < *kügenlek* 'kőkenyceserjék, kőkenyes', FNESz.), melyet MELICH JÁNOS és KNIEZSA ISTVÁN magyarázatára támaszkodva BÁRCZI GÉZA is valószínűsít (2001: 152, vö. LIGETI 1979a: 442, 460–462, 1979b: 265–267), a magyar **Kőkenylő*, **Kökellő* 'kéklő' származtatást azonban KISS LAJOS, mivel a történeti adatok nem támogatják, nem tartja meggyőzőnek (FNESz., KISS 1999b: 154, vö. MOÓR 1947). Más elképzelés szerint a víznév dák eredetű lehet, mely az indoeurópai **keuk-* 'hajlít' többől -e képzővel alakult (vö. *Kuchl* hegységnev < lat. *Cucullis* < gall-latin *cucullus*, *cuculla* 'csuklya', KISS 1999b: 154).

A *Turóc*, *Árva* és *Torna* várnevek viszonylag kései erdőispánsági várakat jelölnek. *Turóc* vár (1243: *castrum Turuz*, Sztp. KritJ. 1: 221) a tatárjárás után épült, a megye azonban csak a 14. században vált ki a zólyomi erdőispánság területéből (KRISTÓ 1988: 380–381, 1994p: 693).

A névadás alapjául szolgáló víznév (vö. 1113: in aqua *Turc*) egy ősszláv **turъ* 'östulok', nagyobb valószínűséggel 'ökör, szarvasmarha' előzményre megy vissza (FNESz. *Turóc*).

GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint *Árva* vár a Balassák ősenek magánváráként épülhetett, csak később került királyi kézbe, s vált a királyi uradalom központjává (FELD 2014b: 387, FÜGEDI 1977: 101, Gy. 1: 191–192). Noha ez a várnévadás motivációját nem változtatja meg, a várnévvel azonban ebben az esetben a névadás pillanatát tekintve mint ispánsági várral nem számolhatunk. FELD ISTVÁN szerint azonban *Árva* vár esetében is számolhatunk azzal, hogy eredendően erdőispánsági várként jött létre (2014b: 387). A vár (1333: *castri Arwa*, Gy. 1: 195) és területe 1267-ben szerepel először írott forrásokban (*possessiones ... Arwa ... cum castro ibidem existente*, Gy. 1: 195), önálló megyei szervezet viszont csak az 1330-as években alakult ki körülötte (vö. KRISTÓ 1988: 381, LELE 1994: 67). A várnak és a megyének nevet adó *Árva* folyó neve (vö. 1287: *fluuiio Arua*, ÁÚO. 9: 458) talán egy preszláv ősiségű **er-* ~ **or-* 'megmozdul, megindul' töből való, de bizonytalanul felmerült az or. *opámъ* 'kiabál' (FNESz. *Árva*) szóval való kapcsolata is.

Torna megye esetében először az erdőuradalom jöhetett létre a 11. században (ZSOLDOS 2011b: 213, kialakulását KRISTÓ az 1198-as első említése alapján későbbre, a 12. századra teszi, 1988: 389) a *Torna* patakot övező sűrű erdők területén. A 12–13. század fordulóján aztán várispánsági irányú fejlődés ment végbe (ZSOLDOS i. m., vö. KRISTÓ 1994o: 681), a tornai ispánt 1272-ben említik először, ekkor az uradalom még *predium*-ként szerepel (ZSOLDOS i. m.). *Torna(vára)* erősséget egy évszázaddal később, egy 1357. évi engedély alapján építették, a várat 1406-ban említik először (1357: *castrum Thorna*, Cs. 1: 237, 1406: *castrum Tornawara*, uo.). A *Torna* várnév tehát végső soron bizonyosan víznévi eredetű (vö. 1239: *Turnua*, FNESz. *Torna*, folyó), ám a víznév és az erdőispánságnév megítélésem szerint komplex módon vonódhatott át a várra. A víznév szláv eredetű, egy **tъrnъ* 'tüske, tövis, kökény' köznév lehet az alapja (FNESz. *Torna*).

A *Szilágy* várnév szintén erdőispánsági várat jelölt, esetében azonban valamivel bonyolultabb a víznév és várnév viszonyának megállapítása, e név kapcsán ugyanis egy közbeeső tájnévvel is számolhatunk. A szilágyi erdőispánság a 12. század végén létesült (vö. 1231/1397: *cum silua Zylag*, ÁÚO. 11: 232–233, KRISTÓ 1988: 489). A várnév (vö. 1318: *castellanus de Zylag*, KRISTÓ 1988: 488) és az ispánság a *Szilágy* vízfolyásról (vö. 1246: *aquam Scylag*, HOkm. 1: 24) kapta a nevét, mely a m. *szil* fanév -gy képzős származéka, s az egykori jellegzetes növénytakaróra utal (vö. FNESz. *Szilágyság*, JUHÁSZ 1988: 101).

Szlavónia területéről is adatolhatók víznévi eredetű várnevek. *Korpona* várát (későbbi *Krapina*, 1351: *Castris Korpona*, HOkm. 5: 125) az oklevelek 1327-ben említik először. Egyike volt azoknak a zagorjei váraknak, amelyek egymással katonai egységet alkotva határvédő

szerepet láttak el (FÜGEDI 1977: 158–159), eredete azonban nem ismeretes (ENGEL–FELD 1994b: 380). A vár neve a szláv eredetű, *Krapina*-ként adatható víznévből (vö. 1209: aqua nomine *Crapina*, DICKENMANN 1941: 223) alakulhatott, ennek előzménye egy szláv *kräp* 'ponty' köznév lehetett (FNESz. *Krapina*).

A szlavóniai *Orbász*, *Szana*, *Csezmice* és *Gerzence* várnevek esetében szintén számolhatunk víznévből való alakulásmóddal. *Orbász* (1293: possessiones, terras *Urbaz* cum castris, Smič. 7: 27) körül várszervezet létrejötte nem bizonyítható, orbászi ispánok 1243-tól szerepelnek forrásokban (comite de *Vrbaz*, ÁÚO. 7: 133, KRISTÓ 1988: 328, 1994h: 507, ZSOLDOS 2011b: 178). A vár az *Orbász* folyóról (vö. é. n. fluvium *Vrbas*, MINOT 1832: 114) kapta a nevét (KRISTÓ 1988: 328–329), mely a szb.-hv. *Vrbās* átvétele, ennek tövében talán egy ie. **wrbhā* 'füzfa' (vö. óe. szl. **vrba* 'füzfa') lehet (FNESz. *Vrbas*).

Gerzence vár (1250–1270: castrum *Gressenicha*, KRISTÓ 1988: 316, 1257: castrum *Gresseniche*, Smič. 5: 74) az adatok szerint a 13. század közepén kialakult várszerkezettel bírt (KRISTÓ 1988: 316, 1994e: 234, ZSOLDOS 2011b: 154). Neve azonos a területről adatható folyóéval (vö. 1329: fluvium *Gursenche*, DICKENMANN 1940: 138, vö. KOCÁN 2009: 121–122). A víznév elsődlegességét a név etimológiája egyértelműen igazolja, ugyanis a szláv *gręzb* 'láp, mocsár, sár, iszap' szóból alakulhatott (vö. ŠMILAUER 1970: 72).

Szana vár (vö. 1256: comite de *Zana*, HOkm. 7: 52) körül KRISTÓ feltételezése szerint nem várispánságból alakult ki a megye, s ZSOLDOS is utal arra, hogy helyi várispánság létét bizonyító adatok nincsenek (2011b: 201). A várnév alapjául szolgáló víznévről (vö. 1256/1352: in fluvium *Zana*, BlagayOkl. 15) annyit tudunk, hogy preszláv ősiségű, az etimológiája viszont nem ismert (FNESz. *Szana*).

Az ispánsági várként számoltartott (DÉNES é. n. (b), KRISTÓ 1988: 317) *Csezmice* (1244/1379: terra castrum *Chesmiche*, ÁÚO. 7: 153, 1251: castrum de *Cezmicha*, KRISTÓ 1988: 317) a mellette folyó *Csezmice* patakról (vö. 1317: fluvium *Chesmycha*, DICKENMANN 1939: 90) kaphatta nevét (vö. KISS 1991a: 212). A víznév KISS LAJOS szerint a *Čezma* folyónév kicsinyítő funkciójú *-ica* képzős származéka lehet, a folyónév pedig talán a perzsa *čāšmā* 'forrás, csörgőkút' > oszmán-török *çeşme* 'ua.' szóból magyarázható, amely az avar szubsztrátum közvetítésével kerülhetett be a horvátba; vagy esetleg a szláv **čeznŋti* 'eltűnik' ige *-ma* képzős származékából is alakulhatott (i. h.). KRISTÓ egy *Csezmice* tájegységnevi előzménnyel is számol (1988: 317), mely azonban szintén alakulhatott az idézett víznévből.

Az eddig tárgyalt víznévi eredetű várnevek jórészt *civitas X* vagy *castrum X* formákban adathatók, csupán *Borsova(vára)*, *Ung(vár)*, *Valkó(vár)*, *Küküllő(vár)* és *Kraszna(vár)* esetében van adatunk a magyar *-vár* utótaggal álló kétrészes névalakra. Kétrészes formában adathatók emellett a *Marosvár* és *Temes(vár)* nevek is. Amint utaltam rá, *Csanád* vár korábbi

névváltozata *Marosvár* lehetett ([XIV.] 1000 u-ra: *Moroswar*, Gy. 1: 850). Ez az erősség volt Ajtony központja, amit elfoglalása után nevezték át. A korábbi várnév előtagjában a *Maros* víznév (vö. 1217 k.: fluvio *Morus*, SRH. 1: 49; vö. KRISTÓ 1988: 460) szerepel, ami egy ősi **mori* 'állóvíz, tenger, tó' töből alakulhatott, a magyarba pedig szláv közvetítéssel kerülhetett (FNESz. *Maros*¹).

Temes(vár) építésének pontos ideje bizonytalan, először 1212-ben említik (castrum regium *Themes*, FNESz.), ispánja 1177 körülről szerepel (1177/1405: cum villa Sep *Demensiensis* castri, BORSA 1962/2: 213), BÓNA szerint azonban 11. századi az erősség (1998: 58). A megye kialakulásának idejéről is megoszlanak a vélemények, egyes vélekedések szerint Szent István kori lehet, KRISTÓ szerint viszont Csanád megyéből vált ki a 12. század első felében (1988: 463–464), s ZSOLDOS is hasonlóképpen vélekedik azzal a kitételrel, hogy megszervezésének pontos ideje nem ismert (2011b: 211). A vár a *Temes* folyóról (vö. 1335: fluviorum *Temes*, KRISTÓ 1988: 464) kapta a nevét, a víznév KISS LAJOS szerint feltehetőleg dák eredetű (< *thībh-isjo*- 'mocsaras'), s a magyarba szláv közvetítéssel (< *Tьmish* 'sötét folyó') kerülhetett át (FNESz. *Temes*¹). A 13. század elejéről adatolható *Temes* erősség neve később *Temesvár* (1323: castrum nostri de *Themeswar*, A. 2: 64, lásd még: 1323: Datum in *Thumuswaar*, i. m. 66) formában is szerepel. Elképzelhető, hogy a később létrejött várnév a pontosabb azonosítás miatt vette magára a fajtajelölő földrajzi köznevet. Ezt követően a kétrészes névforma a település megnevezésére is átvonódott (vö. 1474: *civitas Themeswar*, Cs. 2: 22).

A víznévi eredetű várnevek között is találunk olyan várelnevezéseket, amelyek Anonymus gesztájában szerepelnek, ám a történészek nem tekintik őket ispánsági várnak,²⁶ DÉNES JÓZSEF szerint magánvárok lehetnek (1993: 420). Anonymus elbeszélése szerint Ete fia Eudu építette fel a Baranya megyei *Szekcső* (1217 k.: castrum, quod nominavit vulgariter *Zecuseu*, SRH. 1: 96) várát, s a vár neve abból ered, hogy Eudu „ott magának széket és állandó lakot állított”. KISS LAJOS szerint viszont vízrajzi köznév lehet a várnévben (**szekcső*), mely 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag', illetve 'gázló' jelentésben állhatott (vö. FNESz. *Dunaszekcső*, 1994a: 13). Noha a vízrajzi köznév adatokkal nem igazolható, annyi bizonyos, hogy a *szekcső* hangsor másutt is adatolható vizek megnevezésére: *Szekcső* víznév szerepel a régiségben Sáros megyében (1247/1500/1547: in litore fluvii *Zukchu*, CDES. 2: 194, 1272/1331: in fluuio *Zekchew*, HOkm. 5: 47), de hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a Tolna megyei, birtokként említett *Szekcső* (mai *Kaposszekcső*) névben is (1475: possessio *Zekchw*, Cs. 3: 450), a hely ugyanis szintén folyó közelében jött létre. Hasonló metonimikus névadással számolhatunk Baranya megyében is: a víznév a vár (1295/1296: castrum *Zekchu*,

²⁶ Amint az 1.6. alpontban utaltam már rá, Anonymus nem csupán megyeközpontként, illetve ispánsági várként funkcionáló várakat említ: egy részükről többen is úgy vélik, hogy nemzetségi várak lehettek.

Gy. 1: 382), illetve a település (1248: praedium *Schekchu*, Gy. 1: 382) megjelölésére is átvonódhatott.

A P mester elbeszélésében is szereplő Szatmár megyei *Sárvár* (1217 k.: ... castrum ... *Saruuar* vocatur, SRH. 1: 63) az Ecsedi-láp területén épült, melynek korábbi neve, vagy legalábbis „névértéküként használt köznévi jelölője” *Sár* lehetett, s a vár erről kapta nevét. Ez a körülmény magával vonta a megkülönböztetés igényét, vagyis az erősség nevébe a -vár utótag már a kezdetektől szorosan beletartozhatott, vélhetően jelöletlen birtokos összetételt hozva létre. Annyi azonban bizonyos, hogy benne a *sár* szavunk ’sárból való, sárból készült’ jelentése nem kereshető (BENKŐ L. 1998d: 87).

2.2. A lokális viszonyt kifejező várnevek kisebb számú, de jellegzetes csoportját alkotják azok a nevek, amelyek a várat körülvevő t á j e g y s é g (erdőség, hegyvidék) nevével jelölik meg az építményt. Ez a névadási mód különösen tipikus az erdőispánságok területén épült várak esetében.

A nagy kiterjedésű zólyomi erdőispánság (vö. 1217 k.: silvam *Zouolon*, SRH. 1: 76, 1271: predium suum de *Zolum*, ÁÚO. 8: 345, 1293: in *Zolum*, HOkI. 135, lásd még: KRISTÓ 1988: 377–378) a 12–13. század fordulóján jöhetett létre (ZSOLDOS 2011b: 235), a vár (1306: castrorum de *Zoulum*, HOkm. 1: 101) ispánját azonban először csak 1222-ből említik (KRISTÓ 1988: 377–378, 1994t: 747). Az erősség az erdőispánságról kaphatta a nevét (vö. KRISTÓ i. h.). Maga a *Zólyom* név KISS LAJOS szerint a szlk. *Zvolen* (< **Zvoleň*) ’kiválasztott, kiváló, nevezetes’ személynévből alakulhatott birtoklást kifejező -*ja* képzővel (FNESz. *Zólyom*).

Bereg vár (1332: castrum *Bereg*, Gy. 1: 531) a 13. század közepén épült, a beregi erdőispánság központjaként, s a tatárjárás következtében elpusztult *Borsova* vár szerepét vette át. Az erdőispánság azonban lényegesen korábban, már a 12. században kialakulhatott (KRISTÓ 1988: 424–425, PETROVICS 1994a: 97–98, ZSOLDOS 2011b: 136), 1214-ben erdőként adatható (1214/1550: silve *Beregu*, Gy. 1: 530), 1248-ban már *comitatus*-ként említik. A *Bereg* névben végső soron a *berek* ’liget’ földrajzi köznévi rejlik (FNESz. *Bereg vármegye*).

A *Sáros* név a 12–13. század fordulóján szintén erdőispánságot (vö. 1249: terram ad predium suum *Sarus* pertinentem, HOkm. 8: 54) jelölt, megyévé alakulásának folyamata 1280 körül a 14. század elejéig zajlott (ZSOLDOS 2011b: 188). Várát (1259: Castrum Nostrum de *Sarus*, WAGNER 1780: 284, lásd még: 1262: castrum *Sarus*, F. 4/3. 61) 1262 előtt építtette IV. Béla (KRISTÓ 1988: 408). A *Sáros* név a magyar *sár* ’ingovány, mocsár’ földrajzi köznévi -s képzős származékából alakult (FNESz. *Sáros*).

KRISTÓ GYULA tájnévi (vö. 1217 k.: ad silvam *Zepus*, SRH. 1: 73) eredetűnek tartja *Szepes* vár (1249: in castro *Scypus*, CDES. 2: 230, lásd még: 1343: castrum *Scepus*, AOkI. 27: 94/85) nevét is (1988: 393). A terület a 11. században még lakatlan erdőség, a 12. században indul meg

a betelepülése, megyévé alakulása (ZSOLDOS 2011b: 205), és KRISTÓ épp a név alapján feltételezi, hogy elsőként magyar betelepülőkkel kell számolnunk. KISS LAJOS magyarázatát alapul véve úgy véli ugyanis, hogy a *Szepes* tájnév magyar névadóktól származik, pusztá személynévből alakulhatott (vö. 1261: *Sepus* szn., 1279: *Zepus* szn., ÁSz.), s benne a *szép* melléknév rejlik (FNESz. *Szepesség*, KRISTÓ i. h.). Személynév > tájnév alakulásmódra azonban nemigen találunk példát (vö. pl. JUHÁSZ 1988), a *Szepes* várnév létrejötte kapcsán inkább a tájnév és a személynév együttes hatásával számolhatunk, s magyar, illetve szláv nyelvből való alakulása egyaránt valószínűsíthető (vö. KENYHERCZ 2018). A várat bő két évszázaddal később *Szepesvára*-ként (1465: *Scepeswara*, Cs. 1: 250) említik, a korábbi *Szepes* névhez a *vár* köznév birtokos személyjeles formája kapcsolódott, s ennek alapján az is felvethető, hogy az elsődlegesen *castrum* lexémával álló várnév mögött valójában kétrészes név rejlik. A megye KRISTÓ szerint a 12–13. század fordulóján jöhetett létre, míg ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé alakulását korábbra, a 12. század második felére teszi, melynek megszervezése során épült fel a szepesi vár, s a régészeti kutatások is arra mutatnak, hogy erődítménye már a 12. század utolsó negyedében kővár lehetett (FELD 1994b: 637, ZSOLDOS 2001: 24, 29).

Szintén tájegységet (vö. 1239: *Zagaria/Zagraia* super una terra, HOkm. 8: 34) jelölt elsődlegesen a szlavóniai *Zagorje* várnév (1258: *castrum Zagoria*, FEJÉR 1839: 17), ezt támogatja a név szemantikai tartalma is: 'hegyen túl' (a név a szl. *za* 'mögött, mögé' és a szl. *gora* 'hegy' szó összetételéből keletkezett, melyhez *-ja* gyűjtőnévképző társult, ŠMILAUER 1970: 29, 69, 197). A várispánság KRISTÓ szerint a 11. század vége után jöhetett létre (1988: 310, 1994r: 738), ZSOLDOS pedig mindössze annyit mond, hogy megszervezési ideje nem ismert, s a forrásokban elsőként a 13. századtól szerepel (2011b: 228). A szlavón területekről adatolható nevek kapcsán ugyanakkor általános kérdésként merül fel, hogy ezek az elnevezések egyáltalán használatban lehettek-e a magyarok körében. Minthogy azonban a várak mind közigazgatási, mind gazdasági szempontból igen jelentősek voltak, véleményem szerint talán feltehető, hogy a magyarok ismerhették ezeket az elnevezéseket — ez néhány név esetében a névforma alapján valószínűsíthető —, még ha nem is váltak általános használatúvá.

Az 1215-ből helységnévként adatolható Szatmár megyei *Erdőd*-nek 1216-ban ispánját említik (Jobe Comitem de *Erdovde*, DL. 72374), 1231-ben pedig erdőnévként (siluam *Erdeud*, ÁÚO. 11: 232) szerepel az elnevezés, ezek alapján egyes szakemberek szerint létezhetett egy Erdőd székhelyű erdőispánság (vö. JUHÁSZ 1988: 20, 72), melynek megszervezése a 12–13. század fordulójára tehető (ZSOLDOS 2011b: 149), sőt feltételezik egy *Erdőd* nevű korai földvár létezését is (ezt egyelőre régészeti ásatások nem igazolták megnyugtatóan, vö. SZŐCS é. n.), ENGEL PÁL ugyanakkor vár nélküli királyi erdőuralomnak tartja a 14. századra vonatkozóan (1996: 126). Amennyiben valóban létezett a vár, neve a környező erdőségre utal, a

korábban 'fiatal, sarjadó erdő', később általános 'erdőség' jelentésben álló *erdő* lexéma (TESz.) -d képzős származékából alakult az erdőnév.

2.3. A korai ispánsági várakra kevésbé jellemző, hogy kiemelkedésen épültek, a későbbi várak esetében már inkább számolhatunk ezzel (vö. KOVÁCS H. 2015a: 105, KRISTÓ 1988: 93–94), s ez a motívum a névadásban is megmutatkozhat. A *hegynév* elsődlegességét valószínűsíthetjük a *Pozsega*, *Garig*, *Lipóc*, *Gorica*, *Gora* és *Kemlük* ~ *Kemlék* várnevek esetében.

Pozsega(vár)-at Anonymus említi elsőként (1217 k.: castrum *Posaga*, SRH. 1: 88, lásd még: 1250: castrum de *Posega*, Cs. 2: 393, 1401: castrum nostrum *Pozegawar*, ZO. 2: 301, 1445: castrum *Posogawara*, DL. 33794). Maga az ispánság és a megye KRISTÓ szerint nem tekinthető korai alapításúnak (1988: 296, 1994j: 553), ZSOLDOS ATTILA szerint azonban önálló megyévé válásával — noha erre vonatkozó adatok csupán a 13. század elejétől említődnek — már a 12. század második felében számolhatunk, a megye történetének több jellemzője ugyanis „a megye királyi uradalomból való kifejlődésére látszik utalni” (2011b: 181). A név szláv eredetű (vö. szerb R. *požega* 'tűzzel irtott és művelésre alkalmassá tett hely', FNESz. *Pozsega*), s szemantikai tartalma alapján feltételezhetően tájegységet jelölhetett elsődlegesen. Ez a tájegységnév később a magyarba is átkerült, s a kétrészes *Pozsegahavasa* formában heggyvonulatot is jelölt (vö. 1294: *Posogahouosa*, Gy. 1: 249). A tájegységnév vagy a hegynév előtagja vonódhatott át a vár megjelölésére.

A sziklacsúcsra épült szlavóniai *Garig* várat 1256-ban említik először (castrum *Garig*, KIS–PETRIK 2008: 425, lásd még: 1380: castrum *Garygh*, Cs. Körös 34). A név ezt megelőzően *Garig* formában tájegység neveként adatolható (vö. 1264: quod terram suam sitam in *Garyg*, Smič. 5: 319, 1192: montem *Garig*, KIS–PETRIK 2008: 22). A vár köré szerveződő ispánság és megye a tatárjárást megelőzően somogyi várföld volt (KRISTÓ 1988: 314–315, 1994d: 230). A várnévben feltehetően a szláv eredetű *garišta* 'felperzselt erdei tisztás, égetéssel irtás' főnév rejlik (ŠMILAUER 1970: 64, NADILO 2004).

A 13. század közepe táján épült szlavóniai *Lipóc* vár (1373: castrum nostrum *Lippouech*, HOkm. 7: 413, korábbi említése 1283-ból való, FÜGEDI 1977: 163) ispánsági várként való besorolása is bizonytalan (vö. DÉNES é. n. (b)), bár KRISTÓ a podgorjei várispánság váraként említi (1988: 325). Esetében szintén gyanítható, hogy az azonos korból említett hegynév (1251: montem quendam *Lipouch* nomine, HOkm. 6: 59) vonódhatott át a megjelölésére. A hegynév szerbhorvát eredetű lehet (vö. szb.-hv. *Lipovac* hn., szl. *Lipovci* tsz. 'Hársliget', FNESz.), melyben végső soron az összl. **lipa* 'hársfa' szó rejlik (FNESz. *Lipóc*).

A szlavóniai *Gorica* és *Gora* várneveknek (1261: castrum *Goricensis*, DICKENMANN 1940: 169, 1242: castrum de *Guora*, SZABO 1920: 65) nem adatolható ugyan hegynévi párjuk, ám a

nevek etimológiája alapján — vö. szl. *gora* 'hegy' (ŠMILAUER 1970: 69) — mindkét esetben feltehető hegynévi előzmény, ez mint az eddigi példák mutatják, névrendszertani szempontból is alátámasztható.

Hasonló névalakulással számolhatunk a Kőrös megyei *Kemlük* ~ *Kemlék* várnév esetében is, noha a *Kemlék* hegységnevének korai adatai szintén nem maradtak ránk. A vár a tatárjárás idején már szerepel (1243: castrum nostrum *Kemluk*, Smič. 4: 191, 1264: comes de *Kemnuk* et iobagiones castri, SZABO 1920: 97, 1291: castrum nostrum de *Kemluk*, HOkm. 8: 295), nagy méretű hegyi erősség volt (SEBŐK 1994a: 341), neve végső soron a szb.-hv. R. **Kamnik* 'köves hely' szóval hozható összefüggésbe (FNESz. *Kalnik*).

Az eddig tárgyalt várnevek kapcsán (táj-, hegy- és víznevekkel való azonosság esetén) az adatolás esetlegességei ellenére is nyilvánvalóan a természeti nevek az elsődlegesek. Ez akkor is így van, ha a táj-, hegy- vagy víznévnek nincs korai adata, vagy ha az azonos alakú várnév adatai korábbiak. A várak nevei ugyanis nagyobb valószínűséggel kerülhettek be gyakrabban a fokozatosan terjedő hivatalos írásbeliség termékeibe, ilyen módon pedig korábbról datálható adataik is nagyobb eséllyel maradtak ránk.

A Szlavóniában épített várak nevének besorolása ugyanakkor több esetben problémás. Valamennyinek végső soron szláv eredetű neve van, ám ez a név — mint a fentiekben idézett példák mutatják — elsőként gyakorta vizet (*Szana*, *Orbász*, *Csezmicse*, *Gerzence*) vagy tájat, tájegységet, erdőséget (*Gora*, *Garig*, *Gorica*, *Zagorje*, *Lipóc*) jelölt, s csak később vált használatossá a vár megnevezésére. Minthogy a várnévadás körülményeit pontosan nem ismerjük, nem állapítható meg, hogy a szláv névformát az ott élő szláv nyelvű lakosok kezdték-e el a várra is használni, s így kerülhetett át a magyarok névhasználatába (ha egyáltalán használatban lehettek ezek a magyarok körében; a szlavón nevek, amint korábban utaltam rá, eleve problémásak ebből a szempontból), ebben az esetben a név megnevező funkciójú jövevénynév; vagy a várat az ide küldött magyarok nevezték el az általuk birtokba vett szláv víz- vagy tájnév alapján, s ilyen módon a várnevekben lokális viszony fejeződik ki.

2.4. A természetes helyek mellett sokkal ritkábban ugyan, de mesterséges, emberek által létrehozott objektumok neveit is felhasználták várak megjelölésére. Az erősségnek a más, ember alkotott helyhez való lokális kapcsolatára utaló névformák jórészt metonimikus névalkotással, azaz formai változás nélkül vonódtak át a vár megjelölésére, csupán elvétele jelenik meg ez a szemantikai tartalom szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott kétrészes névformákban.

A vár és a szomszédos település a középkor folyamán igen szoros kapcsolatban állt egymással: várak egyrészt épülhettek a már korábban meglévő településeken, azok közelében, vagy épp fordítva, az újonnan épült várak köré szerveződött a várnépek lakta település (vö.

SZENDE 2013). E közeli viszony eredménye, hogy igen gyakran a várak és a közelükben fekvő települések azonos nevet viseltek — ez az eddig tárgyalt nevek jelentős hányadában is így van. BENKŐ LORÁND véleménye szerint a névadás irányát a településnevek és a várnevek kialakulása kapcsán nem szükségszerű meghatározni: „Ha egyrészt a vár, másrészt a terület, vidék, birtok, település stb. azonos helyen, azonos névvel fordul elő, nevük keletkezésének kronológiai viszonyát a valóságban és a szemléletben köztük fennálló szoros kapcsolat következtében általában nem szokás és nem is szükséges különválasztani. Ez az oka annak, hogy a szakirodalomban helyileg és névileg úgy kezelik e viszonyt, mint vár és terület, helység stb. egységét” (2003a: 45). A legkorábbi ispáni várak kapcsán azonban — vármegyéknek is nevet adó erősségekről lévén szó — az valószínűsíthető inkább, hogy a település kapta a várról a nevét (pl. a *Fehérvár* várnév szemantikai tartalma alapján bizonyosan az erősség megnevezésére szolgálhatott elsődlegesen, s később ez a név vonódott át a település megjelölésére (hasonlóan vélekedett: ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 34). *Tolnavár* 1093-as településnévi adata (ville *Tolnauar*, ÁÚO. 6: 69) szintén a várnév elsődlegességét mutatja stb. Ez a névadási mód ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az erősség melletti településekkel nem is kell számolnunk a vár építését megelőzően, csupán arról van szó, hogy a település elnevezésére a vár nevét vitték át. Van azonban néhány várnév, melyek esetében a név etimológiája, etimonjának szemantikai tartalma vagy településtörténeti ismeretek alapján a településnév elsődlegessége valószínűsíthető, azaz a név az erősségnek a lakott helyhez való viszonyára utal.²⁷

A 11. század vége után létesült ispánság és megye központjaként működő szlavóniai *Varasd* vár (1443: ... castra ... *Varosd*, Z. 9: 58) határvédő feladatokat látott el (SEBŐK 1994c: 713, ZSOLDOS 2011b: 221). *Kőrös* vár (1193: *Ysanus curialis comes de Kris*, DiplCom. 82, 1223: *castro Kris*, Smič. 3: 232–233, 1268: *Castri Crisiensis*, ÁÚO. 8: 190) már az őskorban erődített hely volt, a középkori vár építésének ideje azonban nem ismert, a megyét és az ispánságot a 11. század végét követően hozták létre (KRISTÓ 1994q: 713), ZSOLDOS ATTILA önálló megyévé válását a 12. századra teszi (2011b: 164). Mindkét név települések megnevezésére szolgálhatott elsődlegesen: vö. *Varasd*, *Kőrös* települések (1193: *voroſt*, FNESz. *Varasd*, 1397: *ciuitatem Varasd*, F. 10/2. 418; 1223: *Cris*, FNESz. *Kőrös*). *Varasd* esetében a név etimológiája alapján gyanítható ez: a magyar *város* 'váras' köznév -d képzős származékából alakult (FNESz. *Varasd*), ilyen szemantikai tartalommal az elsődleges várnevek között egyedülálló volna. A *Kőrös* várnév településnévi előzményében a szb.-hv. *krīž* 'kereszt' (< lat. *crux*, *crucis* 'kereszt')

²⁷ Noha BENKŐ szerint — amint fentebb már utaltam rá — a névadás irányát nem szükségszerű meghatározni, magam mégis megkíséreltem egyfajta sorrendiséget felállítani a településnevek és a várnevek elsődlegességére vonatkozóan, szem előtt tartva azt is, hogy a település és a vár létrejöttének időbeli viszonyai nem feltétlenül feleltethetők meg a településnév és a várnév létrejöttének időbeli viszonyaival.

szó lehet, s azzal állhat kapcsolatban, hogy templomát a Szent Kereszt tiszteletére szentelték fel (FNESz. *Kőrös*). Emellett kisebb valószínűséggel az is felvethető, hogy a várnév a magyar *kőrös* fanévvel lehet kapcsolatban (vö. FNESz. *Kiskőrös*).

A szlavóniai *Gordova* erősséget közvetett módon 1244-ben említik (weznicus castri de *Gordoa*, ÁÚO. 7: 154), ekkoriban indulhatott meg az ispánság és a megye szerveződése, ez azonban nem fejeződött be (vö. KRISTÓ 1988: 315–316). A várnév előzményéül KRISTÓ GYULA tájegység névvel számol (uo.), ám feltehető az is, hogy nevében a szláv *gordb* 'város, vár' szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 69), melyhez a szláv -ova birtokos képző társult, ez alapján nem a tájegységnév, hanem a várnév vagy településnév elsődlegessége gyanítható.

Bizonyosan településnévi előzménnyel számolhatunk *Nyitra* vár (1217 k.: de castro Nougrad et *Nitra*, SRH. 1: 74, lásd még: 1247: Castri *Nytriensis*, ÁÚO. 7: 226) esetében. Az erősségről feltételezik, hogy a magyar honfoglalásig a Morva–Duna–Garam közti szláv világ és egyházi központja lehetett (KÖBLÖS–SZÖKE 1994: 498–499, BÓNA 1998: 35), BÓNA ISTVÁN szerint azonban a morva–szláv erődítések nem élték túl a magyar honfoglalást, a 10–11. században épülhetett itt rácsszerkezetű vár (1998: 36–37). Nevét a már a honfoglalás előtt adatolható *Nyitra* helységről (871 k.: in loco vocato *Nitrava*, MELICH 1925–1929: 334) kapta (KISS 1992: 413), mely végső soron a germán eredetű *Nitrava* víznévből való, vö. 1326: fluvium *Nitra* (Gy. 4: 436) < **neid*- ~ **nid*- 'folyik, áramlik' (FNESz. *Nyitra*; BENKŐ L. 2003b: 136, KRISTÓ 2003: 74, vö. FNESz. *Nyitra*).

A településnévből alakult nevek közé sorolható a Fejér megyei *Úrhida* (1009//+1257: *Hurhida* civitatis, Gy. 2: 412; vö. település: 1437: *Vrhida*, Cs. 3: 355) várnév is. A név előtagja egy *úr*-nak hívott trónörökös herceg birtokában lévő híddal kapcsolatos (FNESz.). A *hida* második névelemként személynévhez vagy személyt jelölő szóhoz kapcsolódva másutt is szerepel településnevekben, lásd például a Kolozs vármegyei *Apáthida* (+1263/1324/1580: *Apathida*, Gy. 3: 342) vagy a Zaránd vármegyebeli *Tamáshida* (1332–1337: *Thomashida*, Cs. 1: 746) neveket. A -*hida* utótag ezek alapján TÓTH VALÉRIA szerint speciális településnévformánsnak tartható (vö. 2008: 186), azaz a már meglévő, hídról metonimikusan településre átvonódó -*hida* utótagú helységnevek mintájára számos további hasonló szerkezetű településnév létrejött, immár hídnévi előzmény nélkül. S noha *Úrhida* település esetében a helységtől ÉK-re ma is megtalálható egy híd a Sár-víz fölött (FNESz., Gy. 2: 412), ez azonban csak közvetett bizonyítéknak tekinthető az egykori hídnév meglétére. Mindenesetre megállapítható, hogy hasonló névadási indíték (hídra utalás) a korban más várak esetében nem merül fel, ezért a név nagy valószínűséggel települést jelölt elsődlegesen.

A Nyitra megyei *Szolgagyőr* várispánság kezdetben határvédelmi céllal jött létre, s KRISTÓ GYULA kialakulását a 11. századra teszi (1994m: 654), ZSOLDOS ATTILA ellenben

megszervezésének idejét ismeretlennek mondja, mely kapcsán csupán annyi bizonyos, hogy a források 1113-tól említik várnépeit és földjeit. A várispánság az oklevelekben *galgóci* néven is feltűnik, mely a két várispánság azonosságát mutatja (2011b: 207). Az erősség neve az írott forrásokban először 1224-ben szerepel (castro *Zulugageuriensi*, Gy. 4: 384, 1258: castro *Zulgageur*, i. m. 385), ispánjáról legkorábban 1239-ben tesznek említést (comes de *Zulgageur*, i. m. 384); a vár azonban nem volt hosszú életű, 1294 előtt elpusztult, s területe magánkézre került (ZSOLDOS 2011b: 208). Maga a várnév KRISTÓ szerint szintén településnévi előzményű lehet, a középkori települések esetében ugyanis másutt is előfordul, hogy az eredeti helységnév egy előtagot kapott annak jelzésére, hogy lakói szabad vagy szolga jogállásúak voltak (1988: 357; vö. település: 1217: *Zulgageur*, FNESz.), hasonló névadási motívumra viszont a várnevek körében nincs példa, ezért a névforma települést jelölhetett elsődlegesen.

Több esetben bányák közelében emeltek várakat a bányák, illetve a kitermelt só, arany, ezüst stb. forgalmának biztosítására. Ez a névadási motiváció jelenik meg a Nyitra megyei *Bánya* (1217 k.: ... castra ... *Bana*, SRH. 1: 79, lásd még: 1258: castro *Banya*, Gy. 4: 348) várnévben, mely egy a 11. században határvédő feladattal létesült erősséget jelölt (KRISTÓ 1988: 361–362, 1994a: 80). A bányai határvárispánság megszervezésének ideje nem ismert, várnépei és földjei 1156-ban tűnnek fel (ZSOLDOS 2011b: 129). Hasonló funkciója volt a Belső-Szolnok megyei *Désvár*-nak (1236: *Deeswar*, BENKŐ L. 1998j: 158, lásd még: +1261: hospites de *Desvar*, Gy. 2: 148), a 13. században épült (SZABÓ T. 1943: 7) vár *Dés* településsel (1214: *Dees*, FNESz.), illetve a közeli sóbányával, *Désakná*-val (1236: *Deesakana*, FNESz.) áll szoros kapcsolatban, innen az erősség nevének előtagja, mely a *vár* földrajzi köznévvvel alkot összetételt.

A Sáros megyei, 1288–1298 között épült (FÜGEDI 1977: 192) *Sóvár* (1217 k.: *castrum Salis*, SRH. 1: 17) áttételesen szintén településről, végső soron ugyanakkor — amint az a név utótagjából is kitűnik — egy korábbi erődítményről kapta nevét, az építmény előzményeül ugyanis egy korábbi vár szolgált, mely a községtől délre, a mai *Várhegy*-en épült, s pusztulását követően, tőle hat kilométerre, a *Tarkő* nevű hegyen építették újjá (Soós 1922–1923: 244). A későbbi várra az oklevelekben először 1288-ban történik utalás, név nélkül, amikor a Soós család IV. Lászlótól várépítésre kap engedélyt *Sóvár* településen: *Castrum construere in praedicta Terra Sowár* (WAGNER 1780: 52). Később a helységről az újonnan felépült erősséget szintén *Sóvár*-nak nevezték (1458: *castri Sowar*, DL. 15296), melyre minden bizonnyal hatással lehetett a régi vár emléke is. A *Sóvár* névben végső soron anyagnév rejlik, s a vidékre jellemző tevékenységgel áll kapcsolatban, a közelben folyó sóbányászatra (FNESz. *Sóvár*), a közeli bánya termékére, tehát közvetve a vár funkciójára utal: a korai erődítmény a sószállítás védelmére szolgált.

A településnévi előzményű várnevek közé sorolható a csupán Anonymus által említett Csongrád megyei *Alpár* (1217 k.: *castrum Olpar*, SRH. 1: 84) erődítmény neve, melynek

meglétét P mester a honfoglalás előtti időkre teszi. Az erősség a geszta szerint Árpád fő ellenlábasának, a bolgár Salán vezérnek volt a vára, a régészeti leletek tanúsága szerint azonban csupán a 12. században épült fel (KRISTÓ 1988: 22, BÓNA 1998: 47, vö. DÉNES 1993: 420). Nem tartják ispáni várnak, GYÖRFFY szerint az erődítmény a Bor-Kalán nemzetség vára lehetett (Gy. 1: 891). A vár nevét vélhetően a közeli településről (1209: praedium *Alpar*, Gy. 1: 890, 1276 Pp: villa *Alpar*, uo.) kaphatta, mely személynévi eredetű (vö. 1279: *Alpar* szn., FNESz. *Abaujalpár*).

Szintén településnévi előzménnyel számolhatunk a korai püspökségi várak esetében, a püspökségek központjai eleve lakott területek voltak ugyanis. A püspökségek védelmére hozták létre a monostorok mellett a várakat, melyeket szintén a település nevével jelöltek meg.

Itt említhető meg a földsáncokkal körülvett Fejér megyei *Kalocsa* vár (1431: castellani de *Kalacha*, Cs. 3: 306, lásd korábban latin formában: 1393: castellanus castri *Colocensis*, Z. 4: 514), mely a 11. század elején létesült első székesegyház mellett épült fel, s a kalocsai érsek rezidenciájául szolgált. A tatárjárás pusztítását követően a várat kőből építették újjá (ASBÓTH 2004: 366). A település nevét ([1003–1007]: *Ascrium Colocensem* episcopum, Gy. 2: 427, lásd még: 1318: Datum *Colochae*, i. m. 430) pusztja személynévből (vö. 1273: *Kolocha* szn., ÁSz., *Kalach* szn., BánffyOkl. 1: 290) magyarázzák (ennek alapja talán az ótörök *Qalač* 'maradék' személynév és törzsnév lehet, FNESz.). A várnévi említésben azonban a személynévi előzménnyel csak a településnévi áttétellel számolhatunk. Magának a várnak csak jóval későbbi adatai maradtak ránk, a forrásokban először 1387-ben tűnik fel, amikor várnagyát említik (Zs. 1: 9/88).

A legkorábbi, Szent István király alapította püspökségek közé tartozott az egeri püspökség. A mai vár területén már a 10. századra adatolhatóan állt egy körtemplom, illetve egy ahhoz csatlakozó lakóépület, mely fejedelmi vagy nemzetségfői szállásközpontra utal. Egerben azonban ebben az időben nem állt vár, így ispánsági központ sem létesült (KRISTÓ 1988: 395–396). A tatárjárás pusztítását követően vették körül kőfallal a püspöki központot (KOVÁCS B. 1994: 179). Eger váráról a források először 1323-ban szólnak, név nélkül, melyben a püspök várnagya, *Herricus* tűnik fel (1323/1348: *comese Herrico castellano domini nostri [episcopi Agriensis]*, Gy. 3: 83). Később, az 1400-as években az erősség neve többször felbukkan latin formában (lásd pl.: 1405: *castra Agriense*, F. 10/4. 387, 1475: *castrum nostrum Agriense*, Cs. 1: 52). Neve metonimikus módon alakult a településnévből ([1009]/1261/1271: *Agriensis*, Gy. 3: 80, lásd még: [1145–1185]: *civitas Agriensium*, i. m. 81), mely végső soron arról a patakról (1279: *iuxta fluvium Agrie*, Gy. 3: 82, FNESz. *Eger*¹) kapta nevét, amelynek partjain épült. A pataknev a m. *éger* ~ R., N. *eger* fanévből alakult (FNESz. *Eger*¹).

Pécs vára a pécsi püspökséghez tartozott. Az államalapítás idején Pécs — feltehetően azért, mert ekkor még nem állt vára — nem vált megyeszékhellyé, a világi közigazgatás központja *Baranyavár* lett. Az erősség építése a 13. század második felében meginduló várépítésekhez kapcsolódik, ebben az időben alakították át a pécsi püspökök rezidenciájukat várrá (KOSZTA 1994b: 535). Hogy a püspöki központ védelmét a vár felépülte előtt milyen rendszer biztosította, azt az újabb kori régészeti kutatások eredményei egyelőre nem tisztázták (lásd erről: FELD 2012: 400–402). *Pécs* várát a források az 1284-re tehető, a Kőszegiek által mért támadás, majd ostrom alá vétel kapcsán említik (1291: quando avi nostri in expugnatione castri *Quinqueecclesiensis* fuissent, Gy. 1: 357, a névadatok összegyűjtése során a várra vonatkozóan csupán latin formát találtam). Várnagya 1291-ben (comes Bolagh! castellanus *Quinqueecclesiensis*, uo.) tűnik fel. A vár az azonos nevű településről ([1167] 1165-re: in *Ungaria in loco qui Quinqueecclesiensis dicitur*, i. m. 357) kapta nevét, mely a latin *Quinque ecclesiae* ’öt templom’, esetleg egy késői latin **Quinque (martyrum) ecclesia* ’öt vértanú temploma’ szókapcsolatból jött létre, s a feltevés szerint a település az ott emelt „öt kőfaragó vértanú emléket őrizte meg” (FNESz.).

A váradi püspökséget eredetileg Bihar központtal alapították, melynek székhelyét I. László király azt követően, hogy a kunok feldúlták Biharvárat, Váradra helyezte át. Itt alapította meg I. László a 24 kanonokból álló Szűz Mária-prépostságot, melyet püspöki egyházzá emelt. *Várad* kis méretű, kör alakú földvére a Sebes-Körös és a Pece patak közötti mocsaras, nagy kiterjedésű területen épült fel a 11. században, melyet fa-, később kőfallal is megerősítettek. A tatárjárás következtében a várossal együtt a vár és a székesegyház is megsemmisült (ALMÁSI 1994b: 712, ALMÁSI–BÓNA–MAROSI 1994: 480–481, Gy. 1: 684). Az újjáépült erősség a forrásokban 1454-től említődik (in castro *Waradiensi*, DL. 31147, ENGEL PÁL a várnév első előfordulását 1451-re datálja, 1996: 374, erre vonatkozó forrást azonban nem találtam). A településnév (1216/XVIII: in loco *Waradiensi*, Gy. 1: 682, [XIII.] 1235-re: in civitate *Waradino*, uo.) és talán a korábbi földvár neve (mely ugyanakkor az írott forrásokban nem maradt fent) vonódhatott át komplex módon a későbbi várra, mely végső soron a m. *várad* ’udvarhely, kis erősség, kis vár’ < : *vár* főnévből keletkezett (FNESz. *Nagyvárad*), melyhez -d helynévképző járult (SZEGFÜ 1991: 253).

A Nógrád megyei *Vác* vár a váci, Szent István király által alapított (KRISTÓ 1988: 428, KUBINYI 1994: 705) püspökséghez tartozott. Nevét a források 1276-ból *Wancii castro* (Gy. 4: 310) alakban említik, korábban, 1074-ben német formában (*Wazenburg*, i. m. 311) adatolható, mely a német városi polgárság telepítésére utal Vácon (Gy. 4: 314). *Vác* vár nevét az azonos nevű településről kapta (+1075/+1124/+1217: terminus cum episcopalis Sancte Marie *Wacensis* civitatis, Gy. 4: 310), német elnevezése a magyarból való (MELICH 1912: 102),

melyhez a *burg* 'vár' jelentésű főnév kapcsolódott (FÖRSTEMANN a német *Wazo* személynevet látja benne, 1856: 1272–1273). Magát a várnév alapjául szolgáló településnevet többféleképpen értelmezték, az egyes etimológiai magyarázatokról MELICH JÁNOS adott közre átfogó szakirodalmi áttekintést (1912). A név feltehetően pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással (vö. [1074/14. sz.]: *Wach* szn., 1227/1446: *Wach* szn., ÁSz., lásd még: 1219/1550: *Vacy* szn., VárReg. 40, utóbbi névben a *cy* betűkapcsolat *c* hangértékben áll, MELICH 1912: 100). A legelterjedtebb magyarázat szerint a településnév személynévi eredetű lehet, mely jórészt a Bécsi Képes Krónikában leírt 1074-es legendán alapul, eszerint akkoriban a területet erdőség borította, ahol egy *Vác* nevű remete is élt, róla nevezték el a települést (vö. BEL 1737: 112, FÖRSTEMANN: 1856: 1272–1273, MELICH 1912: 100–101, Gy. 4: 314). KISS LAJOS szintén személynévi eredettel számol, eszerint *Vác* település pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással, s benne végső soron szláv személynév rejlik (vö. cseh R. *Vác* szn. < cseh *Václav* szn. < **vęceslavъ* 'Vencel'; le. *Wac* szn., FNESz.).

3. Átvett várnevek

A magyarság a Kárpát-medencébe betelepülve több várat is talált itt, s több esetben is átvette ezek szláv eredetű nevét: ez valószínűsíthető *Visegrád* és talán *Nógrád* esetében. De a honfoglalást, illetve az államalapítást követően épült várak körében is találunk olyanokat, amelyek szláv nevet kaptak, a Kárpát-medencében ugyanis továbbra is számolnunk kell szláv nyelvű lakossággal (ehhez vö. HOFFMANN–TÓTH V. 2016: 14–15). Ezek a szláv nevek azonban nyilvánvalóan szintén bekerülhettek a magyarok névkincsébe is, a várak nevei ugyanis nemcsak szűk környezetükben, hanem sok esetben — legalábbis bizonyos társadalmi rétegek számára — országosan ismertek voltak. A magyar névhasználatot néhány várnév esetében a név hangalakja is tükrözi, a *Bolondóc*, *Galgóc* nevek esetében a nevek végződése jelzi ezt, a szláv *-ovec* végű nevek ugyanis rendre *-óc* végződéssel adaptálódnak a magyar nyelvbe (vö. KENYHERCZ 2007, 2014), máskor a mássalhangzó-torlódások feloldása utal a magyar névhasználatra (pl. é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279 és 1247: *castri de Barana*, uo.). Ezek a névformák az adatok szerint — egyetlen példát leszámítva — nem egészültek ki magyar földrajzi köznévi utótaggal. Az átvett nevek a magyar névhasználók számára — a magyar névrendszer részeként — megnevező funkciójúak, azaz csupán annyit közölnek, hogy az adott erősségnek az a neve (HOFFMANN 1993: 47–48).

Az átvett nevek közé sorolható a már említett *Doboka*, *Baranya*, illetve *Komárom*, esetleg *Liptó* mellett (ehhez lásd az 1. pontban írottakat) az átadó nyelvben kétrészes *Csongrád*,

Nógrád, Visegrád, illetve az átdó nyelvben is egyrészes *Zemplén, Moson, Galgóc, Trencsén, Sztompa*, valamint *Bolondóc* várnevek.

A *Visegrád* várnevet (1009//+1257: *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705) KRISTÓ szerint a honfoglaló magyarok az itt talált szlávoktól vették át (1988: 251), szláv nyelvi jelentése: 'magas vár' (< szl. *vysoķ* 'magas' + *grad* 'vár', ŠMILAUER 1970: 69, 194, FNESz. *Visegrád*). Az átvétel ideje nem állapítható meg, annyi bizonyos, hogy a név már 1009-ből adatolható, az eredeti oklevél azonban csak későbbi másolatban maradt főt. Maga a vár egy későrómai erőd felhasználásával épült a 10. században (BÓNA 1998: 25).

Nógrád vár (1217 k.: de castro *Nougrad*, SRH. 1: 74, lásd még: 1229: castri *Nougrad*, Gy. 4: 277) egyes vélemények szerint honfoglalás előtti bolgár-szláv erősség lehetett, melyet a magyarok elfoglaltak (FELD–SEBŐK 1994b: 494). A megye és az ispánság is korai alapítású, Szent István kori lehet (KRISTÓ 1994g: 494). A név szláv eredetű, az átdó nyelvben kétrészes, vö. **Novograd* 'új vár' (FNESz. *Nógrád*).

Csongrád várat (1217 k.: castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclauī secundum ydioma suum *Surungrad*, id est nigrum castrum, SRH. 1: 84, lásd még: 1247/1465: castrum *Chongradiense*, Gy. 1: 893) Anonymus elbeszélése szerint Ond fia Ete építtette. Szláv neve alapján (*Čbrnograd* 'fekete — földsáncokból álló — vár', FNESz. *Csongrád*) a szakirodalom 9. századi bolgár erősségnek véli (KRISTÓ 1988: 440, LŐRINCZY 1994: 154). BÓNA ISTVÁN a nem talált várak között sorolja fel, s egy török palánkvár utódjának tartja (1998: 55). A megye és a várispánság létrejötté egyes vélekedések szerint (pl. GYÖRFFY GYÖRGY, NIKLAY PÉTER) Szent István kori, a 11. század elejére tehető. KRISTÓ GYULA szerint is 11. századi lehet a várkerület, s az 1030–1040-es években jöhetett létre (KRISTÓ 1988: 440, PETROVICS 1994b: 154), az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél ugyanis csongrádi várnépeket is megemlít (*Cernigradenses cives*). ZSOLDOS ATTILA a megye megszervezésének idejéről csupán annyit mond, hogy nem ismert, azt azonban bizonyosnak véli, hogy a megye és a várispánság a 11. század második felében már létezett (2011b: 147). Mások Csanád megyéből kiszakadt megyének tartják, s így jóval későbbre, a 13. századra datálják (PETROVICS 1994b: 154), ez azonban a várnak, illetve nevének a korai voltát nem, de legalábbis nem feltétlenül kérdőjelezi meg.

A zempléni várispánság már Szent István uralkodásának a végén kialakulhatott (KRISTÓ 1994s: 743–744, BÓNA 1998: 38–39), magáról a nagy kiterjedésű, határvárként funkcionáló *Zemplén* földvárról (1217 k.: castrum *Zemlum*, SRH. 1: 52) azonban az okleveles források csak igen későn, az 1220-as évektől adnak számot (1219: caſtri *Zemlen*, VárReg. 87, 1220: iobagiones de *Zemlun*, VárReg. 24, 1220: curialis comes de *Zemlun*, VárReg. 25), s ispánját is csupán egy ízben, 1263-ban (comitem de *Zemlen*, Smič. 5: 264) említik (KRISTÓ 1994s: 743–

744). A név szláv eredetű lehet, a szláv *zěmlъnъ* 'földi', 'földből való, földvár' köznévből alakult (FNESz. *Zemplén vármegye*, TAKÁCS 1994c: 743).

Moson vár (1063: castro *Musun*, Gy. 4: 160, lásd még: [1217]/XVIII: castri *Musuniensis*, i. m. 162) határvár volt, s ahogy nevében is tükröződik, mocsarak közé épült, vö. **Мѡщѣнѣ* (*gradъ*) 'mocsári (vár)' (FNESz. *Mosonmagyaróvár*). A név etimológiailag a m. *moha* főnév szláv előzményével tartozhat össze (*мѡchъ*, FNESz. *Mosonmagyaróvár*). Emellett a várnév személynévi származtatásának lehetősége szintén nem zárható ki, az Árpád-korban ugyanis, bár nem nagy számmal, adathozható ilyen személynév (1237–1240: *Musun* szn., +1246/+1274/XIV: *Musunch* szn., ÁSz.). E felvetést BENKŐ LORÁND szerint egyrészt támogatja, hogy e vidéken hiányoznak a szláv eredetű földrajzi nevek, másrészt a Maros-Nyárád vízválasztó dombvidéken a helynevek zömmel puszta személynévből alakultak (1948: 100). Bár a vár kapcsán felmerült, hogy Szent István kori központ lehet (TOMKA 1994: 468–469), KRISTÓ szerint későbbi (1988: 267), a régész BÓNA ISTVÁN a 11–12. század fordulójára teszi a vár létrejöttét (1998: 34). Mosoni ispánok hiteles kútfőkben 1199 óta szerepelnek (KRISTÓ 1988: 267).

A Nyitra vármegyei *Galgóc* vár (1217 k.: ... castra ... *Colgoucy*, SRH. 1: 79) és a várispánság határvédő funkcióban létesült a 11. században. Galgóc várfeledek oklevélben már 1113-ban említődnek (castellani *Golgocienses*, Gy. 4: 383), ispánjai 1257–1283 között szerepelnek (KRISTÓ 1988: 360–361, 1994c: 229). Az eredetileg a régi, ispánsági földvárat jelölő *Galgóc* (1294: castri nostri de *Golgoch*; terram castri nostri *Golgoch*, Gy. 4: 388) neve szláv eredetű, mely az átadó nyelvben **Glogovъcbъ* 'galagonyával benőtt hely' jelentésben állt (FNESz. *Galgóc*). A szintén *Galgóc*-ként jelölt új típusú kővár 1349–1369 között épült (FÜGEDI 1977: 135), először 1400-ban említik *Galgoch*-ként (Zs. 2: 68/563, ENGEL 1996: 315).

Szintén a 11. századra tehető (ENGEL–FELD 1994d: 689) *Trencsén* vár (1217 k.: ... castra ... *Trusun*, SRH. 1: 79, lásd még: 1208: castrum *Trinciniensis*, de *Trincin*, FEKETE NAGY 79) építése, amit először az 1111. évi zabori alapítólevél említ (*Treirchen* civitas, KNIEZSA 1949a: 7). Kérdéses ugyanakkor a megye 11. század első harmadában történő megszervezése, a megye és a várispánság létét igazoló adatok ugyanis csupán a 13. század elejétől maradtak ránk (ZSOLDOS 2011b: 213). Neve szláv eredetű, a szláv *Trnka* 'kőkény' személynév szláv birtokos képzős származéka (FNESz. *Trencsén*).

Határvédő feladatok ellátására szervezték meg Pozsony megyében *Sztompa* (későbbi *Stomfa*) várispánságot. A várat 1271 előtt emelték (1271: castri *Ztumpa*, ÁÚO. 8: 336), építésének pontosabb ideje azonban nem ismert (KRISTÓ 1988: 370, 1994l: 611). A várnév egy szláv **Stopava* helynév átvétele lehet, melyben a **stopa* 'mozsártörő, mozsárütő; zúzómalom; mozsár' szó rejlik (FNESz. *Stomfa*).

A Trencsén megyei *Bolondóc* erősség (1217 k.: castra ... *Blundus*, SRH. 1: 79, a forrásokban először — Anonymus említését nem számítva — 1208-ban tűnik fel *Blundix* formában, CDES. 1: 116, lásd még: 1264: castrum *Bolonduch*, FEKETE NAGY 65) szintén várispánsági székhelyként működött a 12–13. században. A határvárispánság megszervezésének ideje nem ismert, talán a 11. századra tehető (ZSOLDOS 2011b: 143). Kérdéses, hogy a név mennyiben hozható összefüggésbe a magyar nyelv *bolond* szavával (KRISTÓ 1988: 362). KISS LAJOS szerint a szláv (vö. cseh *Bludovice* hn. < *Blud* szn.) **blōdъ* 'tévedés, tévelygés' lexéma rejlik a névben, melyhez a szláv -*ovec* képző kapcsolódhatott, mely később -*óc* formában kerülhetett a magyarba (FNESz. *Bolondóc*, vö. KENYHERCZ 2007, 2014). A szláv eredet mellett szól, hogy az oklevelek többségében a várnévi (lásd pl. 1388, 1424, 1437, 1477, 1496: castrum *Bolondocz*, FEKETE NAGY 65, 1398, 1435, 1439, 1480: castrum *Bolondoch*, uo., 1485: castellanus castri *Bolondocz*, uo.), személynévi (pl. 1521: *Bolondoch*, FEKETE NAGY 87) és településnévi (pl. 1389: civitas *Bolunduz*, FEKETE NAGY 86, 1398: civitas munita seu murata *Bolondocz*, uo., 1424: civitas *Bolondocz*, i. m. 87) említések -*óc* végződéssel állnak. Emellett ugyanakkor — bár kisebb számban — -s végződéssel álló nevek is adatolhatók: az anonymusi említésen kívül várnévként mindössze két alkalommal, s viszonylag későn, a 15. század végén fordul elő a várnevek végén ilyen végződés: castrum *Bolondos* (1494, FEKETE NAGY 65), castrum *Bolondos* (1497, DL. 20612); emellett 1515-ben családnévként (*Bolondos*, FEKETE NAGY 65), s egy alkalommal településnévként (1396: oppidum *Bolondoss*, FEKETE NAGY 86) is szerepel ilyen formában. A várnév későbbi *Bolondos* alakváltozatai talán a név szemantikai tartalmának elhomályosulását jelzik, s némely esetben esetleg a magyar *bolond*, *bolondos* szóval hozták összefüggésbe (vö. 1533: *Bolondoskotni*, TESz., 1585: *bolondos*, uo.). Anonymus *Blundus* helyneve talán szintén népetimológiás alkotás lehet a magyar *bolond* szóból (TESz.).

Szlávból való átvétel a *Harám* (1217 k.: castrum *Horom*, SRH. 1: 89) várnév is, melynek jelöltje azonos lehet a Krassó torkolatánál épült eredeti *Krassó* várral, vagy annak szomszédságában emelték (Gy. 3: 471), mindenesetre a történettudományi munkák jobbra szinonim névváltozatokként kezelik a két nevet. A *Harám* név a déli szláv *chramъ* 'erődített egyház, vár' szóból alakult (FNESz. *Harampatak*), s arra a kettősségre utal, mely az államszervezés időszakában a megyeszékhelyeket jellemezhetette: „ispáni vár s mellette az esperesi templom” (Gy. 3: 471, 488).

A Szerémség határörkerületként jött létre, a központjául szolgáló várként *Szerém* vár mellett *Zemlén* is szóba jöhet. A *Szerém* (1293: jobagiones Castri Syrmienensis, A. 12: 549) névforma a latin *Sirmium* > *Sermium*-ból alakult déli szláv **Srēmъ* átvétele (FNESz. *Szerémség*, JUHÁSZ 1988: 100). *Zemlén* (későbbi *Zimony*) vár (1173: castro *Zemlen*, CB. 1838: 188) római kori katonai településen épült, neve azonos etimológiájú a *Zemplén* vármegyének nevet adó

Zemplén várnévvel, a déli szláv **Zemľnъ grabъ* 'földvár' névre vezethető vissza (vö. FNESz. Zimony).

Etimológiáját tekintve bizonytalanul ítéltető meg a régészeti leletek alapján a 10. század utolsó harmadában épült (BÓNA 1998: 50) *Esztergom* (1249: castrum *Strigoniense*, Gy. 2: 241) vár neve. KISS LAJOS szerint valószínűleg a déli szláv *strgun* 'tímár, cserzővarga' szó rejlik benne (FNESz. *Esztergom*), vélhetően az ide telepített kézművesek az erősséget saját nyelvükön nevezték így, melyet a magyarok később átvettek (KRISTÓ 1988: 332). KRISTÓ GYULA emellett felveti a lehetőségét annak is, hogy a név eredetileg 'örzött' jelentésben is állhatott (2003: 74, vö. szl. **Strěgomъ* hn. < **Strěgomъ* szn. 'akit őriznek, akire vigyáznak', FNESz. *Esztergom*).

A Vas megyei *Karakó* (1237: iobagiones et populi castri *Craco* vocati, F. 7/1. 108, 1335: castri *Karakow*, SopronOkl. 1: 162, lásd korábban: 1156 k.: in parochia *Crocoyensi*, i. m. 1) vár egyes feltevések szerint a legkorábbi erősségek közé tartozhat (lásd pl. TAGÁNYI 1913: 539, GYÖRFFY 1977: 329), adatai azonban nem maradtak fenn ebből az időből. A megye talán Szent István kori lehet, ZSOLDOS ATTILA azonban ezt nem tartja kellően megalapozottnak (2011b: 160). A köré szerveződő várispánságnak szintén nincs korai adata, annyit tudunk, hogy nem a szokásos egybefüggő területi alapon szerveződött, hanem szórt birtokokkal rendelkezett (KRISTÓ 1988: 281). Neve szláv eredetű lehet (vö. cseh *Krakov* hn., le. *Kraków* 'Krakkó', FNESz.), mely végső soron egy *Krak* 'Krák személyé' személynévből (< vö. le. *kruk*, N. *krak* 'holló', FNESz. *Krakkó*, KRISTÓ 2003: 74) vagy egy *krák* 'folyóág' jelentésű köznévi előzményből jöhetett létre (vö. FNESz. *Krakkó*). A szóvégi szl. -ovъ képző (ŠMILAUER 1970: 28) a magyarban -ó-vá fejlődött (vö. szl. *postav* > m. *posztó*, FNESz. *Krakkó*). A szláv helynévi előzmény feltételezését támogathatja az erősség elhelyezkedése, az erődített földvár ugyanis az akkor még mocsaras, szinte átjárhatatlan Marcal folyó jobb partján épült (KRISTÓ 1988: 281).

A szlavón területeken valamennyi vár szláv eredetű nevet visel: a későbbi Zágráb megye területén *Zágráb* ~ *Zábrág*, *Gora*, *Gorica*, *Podgorje*, *Moróc(s)a*, *Oklics* és *Lipóc*, Kőrös megye területén *Csezmicse*, *Garig*, *Gerzence*, *Gordova*, *Kemlük* ~ *Kemlék*, *Kőrös*, *Izdenc* és *Riucsa*, Varasd megyében *Zagorje*, *Varasd* és *Korpona*, illetve a déli területeken, a Szávától délre: *Dubica*, *Szana*, *Orbász*, *Merén* ~ *Mren* és *Galas* vár (a két utóbbit KRISTÓ nem tárgyalja ispáni várként).

A zágrábi püspökség és Szlavónia székhelyeként szolgáló *Zágráb* ~ *Zábrág* várat (1113: *Zagrabiensis*, 1217 k.: castrum *Zabrag*, SRH. 1: 88) az írott források a 12. századtól említik (ROKAY-TAKÁCS-WEHLI 1994: 738), önálló megyévé alakulása a század első felére tehető (ZSOLDOS 2011b: 228). A várnévben a szln. *zagrěb* 'elkaparás, eltemetés; rakás; sánc, földhányás' szó rejlik, de KISS LAJOS szerint kapcsolatba hozható a *za grebom potoka*

Medvešća 'a Medvešća patak partja mögött' szerkezettel is (FNESz.). Az Anonymusnál szereplő *Zabrag* forma a R. szl. *Zabreg* 'part möge' névalakkal hozható összefüggésbe (FNESz. *Zágráb*).

Podgorje várispánság első adata 1229-ből való (ZSOLDOS 2011b: 181, vö. KRISTÓ 1988: 324–325, 1994i: 550), a várat később említik (vö. 1264: iobagione castri de *Podgoria*, Smič. 5: 327). A várnév a szln. *pogórje* < szl. *pod* 'alatt, -on/en/ön, -nál/nél' + *gora* 'hegy, erdő' szóalakból magyarázható (vö. FNESz. *Pohorje*, ŠMILAUER 1970: 69, 144).

A Dráva és a Száva folyók közén létrejött *Moróc(s)a* megye első előfordulása 1227-ből maradt ránk, ispánjait 1242 óta említik (KRISTÓ 1988: 323), bár önálló megyévé válása vitatott, a 13. század folyamán számolnak vele (ZSOLDOS 2011b: 168). A vár első adata egy évszázaddal későbbi (1354: castri *Moroča*, F. 9/6. 286). A név talán a szláv **moravъcb* 'morvaországi ember, morva ember' (> m. **marót*) szóból alakult (FNESz. *Maróc*, *Marócsa*, *Pilismarót*, KISS 1994a: 3), mely több népnévből alakult településnevünkben megtalálható (Bihar: *1342: *Moroch*, Gy. 1: 642, Tolna: 1421: *Marouch*, Zs. 8: 171/565, Zala: 1426: *prediis Moroch*, ZO: 2: 449, Bars: 1292: villa *Morouth*, Gy. 1: 461, Pilis: 1138/1329: villa *Maraut*, Gy. 4: 657 stb., lásd még: RÁ CZ 2011: 79–83, BENKŐ L. 1998b: 70–71).

Oklics vár (1242: castrum *Oclych*, Smič. 4: 164, lásd még: 1397: castri *Oklich*, Smič. 18: 222) körül is várszerkezet alakult ki (KRISTÓ 1988: 325). A források *Oklics*-ot először 1193-ban *locus*-ként említik (ex diuersis locis, scilicet: Krapina, *Okich* et *Pogoria*, Smič. 2: 169), a későbbiekben elvértve találunk várjobbágyokra, várbirtokokra utalást (lásd pl. 1271: iobagiones castri *Ocluch*, Smič. 5: 603), ispánjait az oklevelek 1272–1281 között említik (pl. 1272: comes de *Oklich*, F. 7/4. 142). A név feltehetően a szl. *okolič*, vö. le. N. *okolica* 'akol; nemesi falu' szóval hozható összefüggésbe (vö. FNESz. *Okolicsnó*).

Riucsa erősség (1255: comitatu de *Riucha*, Smič. 4: 613) körül már a tatárjárás előtt kialakult várszerkezet lehetett (KRISTÓ 1988: 313, 1994k: 576). Nevében talán a szláv **rъvati* 'tép, szakít' jelentésű köznév lehet, mely vízmederre utalhat, a vár közelében azonban ilyen nevű víz nem adatolható. Esetleg az is feltehető, hogy a név elsődlegesen hegyoldalt jelölhetett, melynek közelében a vár épült (vö. FNESz. *Revistye*). A későbbi, 14. századi *Ryuchewaar* (KRISTÓ 1988: 313) alak talán a két helyfajta elkülönítése érdekében egészült ki a *vár* lexémával.

Dubica vár (1258: castrum *Dobicha*, SZABO 1920: 66) körül várszerkezet és megye is kialakult, melyet hiteles forrás először 1239-ben említ (comitatu de *Dobicha*, Smič. 4: 81, vö. KRISTÓ 1988: 327–328, ZSOLDOS 2011b: 148). A név a szláv *dùbica* 'tölgy' < *dùb* 'tölgy; terebélyes, öreg fa' szóból magyarázható (FNESz. *Dubica*).

Bizonytalanul ítéltető meg az ispáni várak közé sorolása a Kőrös megyei *Izdenc*, a Szana megyebeli *Merén* ~ *Mren*, illetve a szintén a déli szláv területekről adatolható *Galas* várnak.

DÉNES JÓZSEF e várakat az ispánsági várak között tartja számon (é. n. (a)), KRISTÓ GYULA azonban nem tesz említést róluk. *Izdenc* vár (1306: *Izdench*, Cs. Körös 83, lásd még: 1272: *castrum de Izdench*, Smič. 6: 15) nevében a szláv *Što zděnac* ~ *Kaj zdenec* 'kút, forrás' <összl. **stьdenьcb* <összl. **stьdenь* 'hideg' köznév rejlik (FNESz. *Zdenci*). A *Merén* ~ *Mren* erősség (1343: *castellanus de Meren*, A. 4: 360) etimológiája ismeretlen, talán egy szláv eredetű *Mrnja* személynévvel hozható összefüggésbe (vö. FNESz. *Merenye*). A *Galas* várnévben (1244: *Castrum Galas*, F. 4/1. 324) esetleg egy szláv *glazь* 'kő, szikla' (ŠMILAUER 1970: 65) főnév rejlik.

Noha e nevek szláv nyelvterületen szláv névadóktól származó formák, a nevek hangalakja vagy szerkezete több esetben jelzi a magyar névhasználatot, például *Riucsa* várat magyar földrajzi köznévi utótaggal *Ryuchewaar* alakban (KRISTÓ 1988: 313) említik.

Több problémát is fölvet az Anonymusnál *castrum*-ként említett *Pest* név. Anonymus gesztájában arról tudósít, hogy Taksony vezér egy *Pest*-nek hívott várat (1217 k.: *castrum, quod dicitur Pest*, SRH. 1: 115) és birtokokat adományozott a Bille és Baks nevű izmaelitáknak, s ők a magukkal hozott népek kétharmadát *Pest* vár szolgálatára adták, egyharmadát utódaiknak hagyták. Ezzel szemben a régészeti leletek alapján BÓNA ISTVÁN szerint P mester idején a *castrum Pest* megjelölés nem jelölt regnáló várat, legfeljebb egy félig álló vagy inkább romos toronymaradvány lehetett (vö. 1998: 57). GYÖRFFY szerint már a honfoglaló magyarok romos állapotban találták az itt épült 3–4. századi római erődöt, ennek délkeleti sarkában építette fel István Pest plébániatemplomát (Gy. 4: 543–544). Az erőd a történészek szerint ispáni várként nem funkcionált, a kezdetben Visegrád megyébe tartozó Pest megyének nem épült ki várszerkezete, várispánját, várföldjeit, várnépeit, várjobbágysáit nem említik (Gy. 4: 500). Maga a *Pest* név is utalhat a vár romos voltára, BÓNA szerint ugyanis a szláv *pest* 'barlang, kemence' (vö. FNESz. *Budapest*) szó összefügghet azzal, hogy a római romok gyakran váltak mészégető kemencévé és kőbányává (1998: 24). Vitatott viszont, hogy nevét a honfoglalás előtt itt élt bolgároktól kapta-e (vö. óe. szl. *peštь*, 'kemence; barlang'), vagy a honfoglalás után a magyarok nevezték el így (vö. Gy. 4: 498) a bolgárból származó m. R. N. *pest* 'kemence; barlang' főnév alapján (FNESz. *Budapest*).

4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek

Az ispánság kori várneveknek több mint egyhatod részét, a szlavón területek várnévanyagát nem számolva egyötöd részét alkotják a vár valamely belső tulajdonságát kifejező előtagú és *vár* utótagú jelzős összetétellel alakult nevek. Ezek között is legjellemzőbb a vár viszonyított életkorára való utalás: ez jelenik meg az abaúji *Óvár* (1255: *inferiorem partem illius loci, qui*

Ouwar dicitur, Gy. 1: 126) és *Újvár* (Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Novum Castrum*, Gy. 1: 58 és 1284: comitatu de *Wywaar*, uo., lásd még: 1255: comes de *Abaywar*, uo., 1267/1272: castrum *Abawyuar*, Gy. 1: 59) nevekben, melyek az Aba Sámuelnek, az Aba nemzetség fejének, István király sógorának és nádorának korábbi, az államalapításkor elavult szállásul szolgáló földvárat, illetve az annak közelében épített új várat jelölték (vö. Gy. 1: 42, amint arra utaltam már, az *Újvár*-nak a nemzetséghez való viszonyt kifejező *Abaujvár* névváltozata is használatban lehetett a korban). Ilyen nevek más területeken is előfordulnak: ide sorolható a 13. század közepére datálható (ENGEL–FELD 1994c: 517) Moson megyei *Óvár* (1274 k.: castrum *Owar*, HOkm. 7: 153, lásd még: 1271: castrum *Altenburch*, Cs. 3: 672) és a Vas megyei *Óvár* (1244: locum illum, qui dicitur *Ouwar*, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur, HORVÁTH 2011: 87) név, a Morva folyó melletti, hol Pozsony, hol Nyitra megyéhez számító *Újvár*²⁸ (1274: castum nostrum [regis] *Vyuar*, Gy. 4: 481, lásd még: 1336: in primo introitu ad metas regni Hungarie in Alba Ecclesia in vulgari *Wywar* nominata, Gy. 4: 481) neve, a hevesi *Újvár* (1215/1550: *Novi Castri*, Gy. 3: 100 és 1248/1326: comitatui *Heueswyuar*!, uo.), illetve az Erdélyi Fehér vármegyei *Újvár* (*Chron. saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, Gy. 2: 189, vö. 1300: villam *Wywar*, uo.) név, utóbbi később *Kincsedújvár* alakban is adatolható (1296: *Kuncedvyuar*), melynek előtagja GYÖRFFY szerint azt jelzi, hogy a vár egyik tartozéka Kincsi volt, de esetleg arra is utalhat, hogy a várhely eredeti neve *Kincs(e)* lehetett (vö. *Abaujvár*, vö. még: Gy. 2: 189). Az itt felsorolt várnevek egyrészt utalhatnak arra, hogy a környezetüknél korábbiak vagy újabbak lehetnek, ugyanakkor egy másik, közeli várhoz viszonyítva is értelmezhetők, melyek neve azonban nem maradt ránk, s noha feltehető, hogy ezek a fenti nevek oppozíciós párpai voltak, ez nem szükségszerű.

A Fejér megyei *Fehérvár*, a későbbi *Székesfehérvár* már 1009-ben adatolható latin formában *Alba civitas*-ként, mely arra utal, hogy a vár ekkor már bizonyosan állt (ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016: 34). 1055-ben magyarul *Fehérvár*-ként fordul elő, emellett német és szláv nyelvű névformában is szerepel az oklevelekben (vö. még Chron. [XIV. sz.] 1038: *Weyssenburg*, Gy. 2: 363, Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Albam Regalem*, Gy. 2: 364, 1055: *Feheruuaru*, Gy. 2: 364, 1096: in campo *Belegrave*, i. m. 365, 1206: *Albensis Castri*, ÁÚO. 11: 84 stb.). A területre már a 940-es évek után települtek magyarok, a vár azonban BÓNA ISTVÁN szerint Szent István alapítása lehet (1998: 51). Azzal a feltevéssel, miszerint az erősség előzményeül egy korábbi, Géza fejedelem idejére tehető földvár szolgált, nem számolhatunk

²⁸ Az a felvetés, miszerint *Újvár* a sasvári határispánság új váraként épült (FÜGEDI 1977: 141), ZSOLDOS ATTILA szerint nem valószínűsíthető, az újvári ispánság népeit az oklevelek ugyanis már 1256-tól említik, míg *Sasvár* az 1291. évi harcokban is szerepel. Ehelyett a vár előzményeként az Anonymus által említett *Boroná*-val számol: a gesztabeli leírás egy favárra utalhat (1217 k.: iverunt usque fluvium Moroa et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni usque *Boronam* et usque ad Saruuar, Gy. 4: 350), melyhez viszonyítva a későbbi kővár valóban újnak mondható (2011b: 273), s így létrejöhetett az *Újvár* megnevezés.

(ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016: 34). Az erdélyi *Fehérvár* (Gesta saec. XI–XIII. 895-re: *Simburg*, ... *Septem Castra*, Gy. 2: 143, Gesta saec. XI–XIII. 900–955-re: *Civitatem Albam!*, Gy. 2: 143, Chron. Poson. [saec. XIV.]: Gula ... *Civitatem Albam* in Erdeuel, Gy. 2: 143, +1206/1257: *Albensis castrum*, Gy. 2: 145, 1206: *Ultra Sylvas*, Gy. 2: 145, [–1309, 1289-re]: *Sibenburgen*, Gy. 2: 151, 1266/1290–1300: *terram nostri castrum Albensis*, Gy. 2: 149, 1291: *Albam Jule*, Gy. 2: 151) szintén latin (illetve olykor német) nyelven szerepel a korban. Nagy kiterjedésű megyéjét feltehetően Szent István alapította az utolsó erdélyi Gyula 1003-as leverését követően. Ispánja a 11. század végétől szerepel (KRISTÓ 1988: 497–498, ZSOLDOS 2011b: 150). A megye központjaként szolgáló erősség vélhetően római alapokra épült, ám a várról régészeti ásatások hiányában bővebb ismeretekkel nem rendelkezünk (BENKŐ E. 1994b: 214–215). Mindkét vár a színéről kaphatta a nevét: fehér kőfalakkal övezett vagy fehérre meszelt erődítményt jelöltek, KISS LAJOS és KRISTÓ GYULA szerint esetleg az sem zárható ki, hogy a *fehér* melléknév az előkelőség, nemesség megnevezésére szolgálhatott (1988: 243, vö. FNESz. *Székesfehérvár*). *Fehérvár* neveket a magyarság már a honfoglalást megelőzően is ismerhetett, a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, illetve vándorlásai nyomán több esetben találkozhatott valóban világos színű, fehér várakkal, melyeknek feltehetően nevet is adott, s a magyar nyelvben a kései ősmagyar kor kezdetétől ténylegesen megalkotható volt a *fehér vár* névszerkezet (tükörfordítás vagy saját elnevezés eredményeként, < alapnyelvi *Fehëri* + honfoglalás előtti iráni (perzsa) *βāru* jövevényszó, BENKŐ L. 1998g: 121–126, vö. KRISTÓ 1986, 1996).²⁹ E nevek esetleges hatásával is számolhatunk BENKŐ LORÁND szerint a Kárpát-medencei *Fehérvár*-ak esetében is, a párhuzamos névalakok ugyanis ugyanolyan jelleggel jelentkeznek a későbbi neveknél is, mint a magyarság vándorlásakor megismert neveknél (uo.).

Az 1268-ból *castrum Zard*-ként adatolható *Szárdvár* névforma ENGEL PÁL szerint az 1200 előtti évtizedekben alakult (KRISTÓ 1994o: 680–681) tornai erdőispánság várát jelölte (1996: 419, lásd még: 1406: *castrum Zaard*, Zs. 2: 589/4789, 1459: Castellani Castrorum ... *Zardwar*, DL. 15363, 1462: *Castro Zardwara*, DL. 15694). A név előtagjában a magyar *szár* 'kopasz' melléknév *-d* képzős alakja rejlik, s talán arra utalhat, hogy az erősség építésekor a várhegy növényzet nélküli lehetett. A *Szárdvár* névalak a későbbiek során *Szádvár*-ra egyszerűsödött (1799: *Szádvár*, FNESz. *Szádvár*). Ezt a névmagyarozatot azonban elbizonytalanítja, hogy a várrótt ma sűrű növényzet veszi körül.

²⁹ KRISTÓ GYULA a Fejér megyei *Fehérvár* kapcsán korábban párhuzamos névadást tételez fel a magyar és szláv névadók tekintetében (1986: 37), később azonban úgy véli, a név eredetileg szláv *Belgrád* formában jött létre, melyet aztán a magyarok tükörfordítással *Fehérvár*-ra alakítottak (1996). Amint azonban arra HOFFMANN ISTVÁN rávilágít, *Fehérvár* vidékén az Árpád-korban kizárólag magyar eredetű településnevekkel és mikrotoponimákkal találkozhatunk, s a távolabb eső szláv eredetű nevet viselő településeken sem igazolható a 11. században szláv népelemek jelenléte (2010: 136–138).

Az Ugocsa megyei *Sásvár* név, mely az oklevelekben a 13. század elején tűnik fel (1220: castrum *Safuar*, VárReg. 124, vö. 1217: praedium S. Petri de *Safuar*, VárReg. 32, 1323: in comitatu *Saswariensi*, KRISTÓ 1988: 493), a Tisza szigetén épült ispánsági központként funkcionáló várat jelölt, mely talán épp a vízi, vízparti növényzetről kaphatta nevét. Olyan védelmi pontot, gyepűőrséget jelölhetett, amelyet a Tisza zsombékos, mocsaras, sással benőtt mellékága vett körül (FNESz. *Tiszasásvár*).

A nyugat-magyarországi *Sasvár* név (1294: castrum eciam *Saswar* uocatum, ÁÚO. 10: 136) egy később meglehetősen divatos várnév-típus (hegyi várak esetében pl. *Saskő*, *Sólyomkő*, *Keselyűkő*) korai előfutára lehet: előtagja ragadozó madár neve, ehhez járul a *vár* földrajzi köznév. A név a Morva folyóra támaszkodó, viszonylag későbbi védelmi vonal egyik erődítményét jelölte, mely már nem földvár, hanem új típusú kővár lehetett, s amely egyes feltételezések szerint határispánsági központként funkcionált (KRISTÓ 1988: 369), s ekként a 14. században tűnik fel (ZSOLDOS 2011b: 272). Mint város hely azután főesperességi székhely lett.

Vasvár kapcsán felmerült, hogy már a 10. században a vasművelés központja lehetett, s ilyen módon a megye létrejötte Szent István király uralkodása előttre tehető. Ez a téves vélekedés KRISTÓ szerint azon az alapvetésen nyugszik, miszerint a megyenév — ilyen analógia máshol sem lévén — nem származtatható a helyi vaskohászat létéből, s ebben az esetben sem erről van szó. A várnév–megyenév alakulásmód kapcsán tulajdonképpen épp fordított a viszony: az erődítmény neve áll a vidékre jellemző vastermeléssel és a nyersanyag elraktározásával kapcsolatban, a későbbiekben a várnév átvonódik a megye megnevezésére is (*Vasvár megye* > *Vas vármegye*). A régészeti leletek szerint az erősség valójában a 11. században épülhetett (vö. KRISTÓ 1988: 273–274, VALTER 1994: 721, BÓNA 1998: 58, ZSOLDOS 2011b: 223), a tatárjárást megelőzően itt királyi vasraktár volt, innen a vár neve. A vár anyagára vonatkozó ’vasból van’ jelentéstulajdonítás téves (FNESz. *Vasvár*, KRISTÓ 1988: 273).

A Sopron megyei *Kapu* (1162: castrum illud, quod vulgariter *Copuu* dicitur, FNESz. *Kapuvár*) várnév a határvédelemhez köthető, a gyepű átjárójára, gyepűkapura utalhat (a tör. *qap-* ’bezár’ ige származékából alakult, mely a magyarba *qapuy* alakban kerülhetett be, melyből **kapú*-n keresztül *kapu* fejlődött, TESz.). A vár valóban fontos határvédelmi erősség volt, amely jelentős szerepet játszott a 11–12. századi politikai eseményekben (KOPPÁNY 1994: 326, KRISTÓ 1988: 271).

Himesudvar (1217 k.: castrum construxit terreum, quod nunc in presenti *Hymusuduor* nuncupatur, SRH. 1: 58) földvára, melyet gesztájában Anonymus is említ, a későbbi *Tokaj* vár közelében állhatott. Az ókori, de legkésőbb 10. századi erősség egykor az ott működő révet ellenőrizte (BENKŐ L. 1998k: 162). *Himesudvar* tehát működő várat nem jelölt,

nevét 'vesszőfonással körülkerített hely' (FNESz. *Tokaj*) értelemben a még látható „sövényfonatú sáncmaradványairól kaphatta” (BENKŐ uo.). Az Árpád-kor végén az ókori vár romjaira kisebb erődítmény épült, mely a *Tokaj* nevet viselhette (uo.).

Bizonytalanul ítéltető meg a 13. századtól említett Baranya megyei *Váty* (1238>1372: *castri de Wagh*, Gy. 1: 403) földvár neve. Egyes vélekedések szerint talán a magyar *vagy* 'birtok, tulajdon, vagyon' főnév lehet az alapszava (FNESz. *Nagyváty*), ez azonban kevésbé valószínű. Vitatható emellett a személynévi származtatása és a *Vatha*, *Vacha*, *Vaga* személynévvel való esetleges kapcsolata is. Ispánságának létrejötte a 11–12. század fordulójára tehető (ZSOLDOS 2011b: 273).

5. Fajtajelölő funkciójú névrészek

A fajtajelölő funkciót kifejező szavak a szókészlet viszonylag jól körülhatárolható részét alkotják, ezek a földrajzi köznevek. Míg a természeti nevek körében igen jellemző ennek a funkciónak a megjelenése egy- és kétrészes névalakokban egyaránt (vö. RESZEGI 2011: 123–125, GYÖRFFY 2011: 51), s a műveltségi nevek köréből a településnevekben szintén gyakoribb ez a névalkotási mód (lásd pl. RÁCZ 2005: 146–164), addig az erődítmények neveit vizsgálva kitűnik, hogy esetükben jóval kevésbé jellemző ennek a funkciónak, tehát a 'vár' jelentésű földrajzi közneveknek a nevekben való előfordulása.

A korban csupán egy, a Bars megyei, Anonymus által is említett *Várad* földvár neve tűnik fel egyrészes alakban. *Várad*-ot (1217 k.: *fluvio Gron castra metati sunt in campo iuxta quoddam castellum terreum, quod nuncupatur Uarod ... castro, quod dicitur Warod*, SRH. 1: 75–76) P mester mint meglévő várat említi, melynek közelében a honfoglaló magyarok tábornok vertek (vö. Gy. 1: 484, MIKLÓS 1994c: 711–712). Neve a magyar *várad* 'kis vár, erősség'; 'udvarhely' szóból származik (vö. FNESz. *Barsvárad*, *Várad*), mely a *vár* lexéma -d képzős származéka (SZEGFÜ 1991: 253), s noha személynévként is adatolható a korból (1208/1359: *Warod* szn., ÁSz.), megítélésem szerint esetében nem kell számolni a személynévi származtatással.

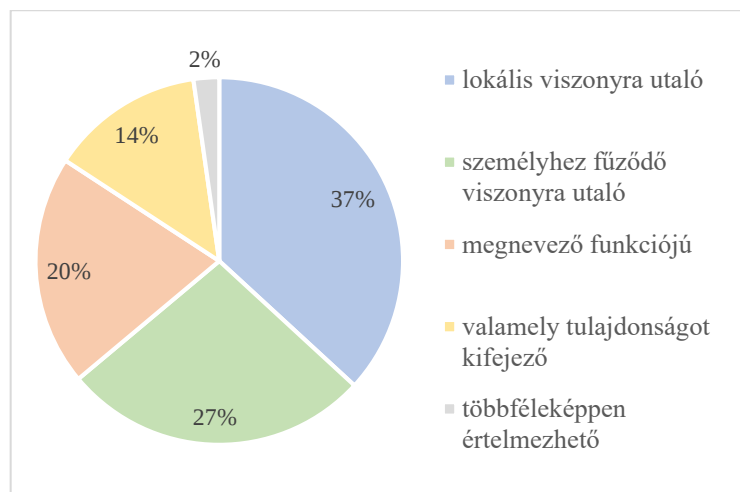
A korai várnévanyag mintegy egyötöd része adatolható kétrészes formában, e nevek második névrésze minden esetben a *vár* földrajzi köznév, mely állhat alapalakban vagy birtokos személyjeles formában. S+F szerkezetű nevekben szerepel például a *Küküllővár* (1334/1335: *castellanus de Kukulleuar*, Gy. 3: 557), *Pozsegavár(a)* (1401: *castrum nostrum Pozegawar*, ZO. 2: 301, 1445: *castri Posogawara*, DL. 33794), *Ungvár* (1284: *Martinus de Kopus Stephanus de Wngwar*, HOkm. 6: 313), *Abaujvára* (1255: *castri ... Abauyuara*, Gy. 1: 59), *Borsovavára* (1308: *Borzauauara*, *Borzouauara*, Gy. 1: 535), illetve a közvetve adatolható *Csákvára* (Chron.

saec. XIV. [< Chron. saec. XIII. 900 u-ra]: *Chakuara*, lásd még: Chron. [1283 k. 900 u-ra]: *Chakwara*, Gy. 2: 355) stb., e nevek kapcsán számolhatunk azzal, hogy az egyrészes változattal egyidejűleg jött létre a kétrészes forma. Az M+F szerkezetben álló *Temesvár* (1323: Datum in *Thumuswaar*, A. 2: 64) és *Riucsavár* (1398: castensis *Ryuchewaar*, Z. 1: 572) nevek esetében viszont lényegesen későbbi a kétrészes névforma — feltehetően utólag, a pontosabb azonosítás érdekében, a két helyfajta (a hegyoldal és a vár) elkülönítése miatt egészült ki az eredendően egyrészes név a -vár földrajzi köznévi utótaggal.

Ha a *vár* és *vára* fajtajelölő lexémákat tartalmazó várnevek időbeli eloszlását tekintjük, megfigyelhető, hogy a vizsgált korban az adatok alapján legnagyobb számban a 13. századtól, annak is inkább a második felétől adatolható megjelenésük, az így létrejött nevek első előfordulását nézve több mint fele erre az időszakra tehető. Kétrészes formák korábban csupán egy-két esetben tűnnek fel az írott forrásokban (*Fehérvár*, *Budavár(a)*, *Vasvár*). A 14. századtól adatolható ilyen típusú nevek e csoport egynegyed részét teszik ki, a következő századtól pedig csupán három várnev adatolható ilyen formában (*Oroszvár*, *Pozsegavár(a)*, *Szárdvár(a)*).

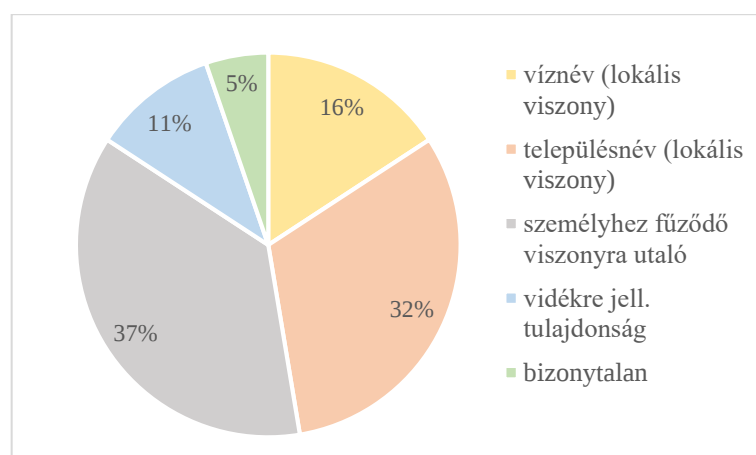
Összegzés

Amint az áttekintésből látható, az ispáni várak nevei a névadás motivációja alapján négy főbb csoportba sorolhatók, a megoszlást az 1. ábra szemlélteti. A lokális viszonyra utaló nevek adják a legnagyobb csoportot, a nevek közel kétötöd része sorolható ide; a nevek több mint egynegyed része valamely személyhez fűződő viszonyt fejez ki; az átvétellel alakult megnevező funkciójú várnevek több mint egyötöd részét alkotják az ispánsággal kapcsolatos várneveknek; a vár valamely belső tulajdonságát kifejező előtagú várnevek közé pedig csupán a teljes névanyag körülbelül egynyolcad része tartozik. Az ispánság kori várak nevei között nem túl nagy számban adatolhatók a kétrészes formák, ezek második névrésze minden esetben a helyfajtaját jelöli meg. Ebből kiindulva, illetve mivel a kétrészes nevek használata igen bizonytalanul ítéltető meg, a névadási motivációk összegzésekor és ennek szemléltetésekor az egyrészes nevekkel együtt elemzem a kétrészes formában adatolható nevek első névrészét is.

1. ábra. Az ispánság kori várak neveinek megoszlása a névadási motiváció alapján

Az ispáni rendszerbe nem tartozó korai erődtípusok (Örsúr, Tas (vára) ~ Tas(vár), Csákvára, Oroszvár, Orsova, Alpár, Kalocsa, Pécs, Sívár, Himesudvar stb.) névadása hasonló vonásokat mutat, mint az ispáni váraké, csupán aránybeli eltérések mutatkoznak (2. ábra): legnagyobb számban személynévi eredetű vagy valamilyen személyt jelölő község vált a vár nevévé. Hasonlóan nagy számban adathatók a lokális viszonyt kifejező nevek is, ám e csoporton belül főként a településnévből alakult nevek emelkednek ki (vízről csupán három vár kapta nevét), a korai, püspökség által birtokolt várak ugyanis kivétel nélkül arról a településről lettek elnevezve, amelyen épültek. Az egyéb tulajdonságra utaló nevek aránya pedig összességében lényegesen kisebb.

2. ábra. Az ispáni rendszerbe nem tartozó korai erődtípusok neveinek megoszlása a névadási motiváció alapján

E korai várnévanyagról tehát azt mondhatjuk, hogy kevésbé változatos képet mutat, mint — majd látni fogjuk — a későbbi várnevek, de ezen túlmenően is megállapítható még néhány

sajátossága az ispánság kori várak névadásának. Bár az adatok sok esetben nem egyértelműen ítéltethők meg, mégis úgy tűnik, hogy közöttük az egyrészes nevek dominálnak. A későbbi várnévanyag ismeretében (vö. pl. KOVÁCS H. 2015a) ugyanakkor szembeötlő az is, hogy a magyar nyelvterületen ebben a korszakban nincsenek hegynévi eredetű várnevek, ami nyilvánvalóan összefüggésben állhat azzal, hogy a korai várak nem kiemelkedésen épültek. Hegynévvel azonos alakú várnevek csupán a szlavón területekről adathatók, ám esetükben nem állapítható meg, hogy a hegynév a szláv vagy a magyar nyelv részeként vált a vár nevévé. Feltűnő továbbá, hogy a később tipikus madárnév + *vár/kő* szerkezetű névre is csupán egyetlen, nem túl korai példa van, és lényegében hiányoznak az egyéb állatnévből alakult nevek is. A korai névanyag tehát több különbséget is mutat a későbbi névállományhoz képest.

A különbségek mellett ugyanakkor nyilvánvalóan hasonlóságokkal is számolhatunk. Amint utaltam rá, a korai vártípust fokozatosan váltották fel az új típusú várak, nem volt éles váltás. A korai várnevek — különösen az ispáni várak nevének — jelentős hányada a vártípus háttérbe szorulását követően valamilyen más helyfajta (megye, illetve település) neveként őrződött meg. Az ispáni várak egy része ugyanakkor a magánvárak megjelenését követően is megmaradt, például a *Garig* és *Komárom* vár magánuradalomként a 15. században is említődik (FELD–KOSZTA 1994: 230, KRISTÓ 1988: 314–315, utóbbi maradványaira a 16. században újabb erőd épült, ALMÁSI–ENGEL–FELD 1994: 365, ENGEL 1996: 344). A korai várnévanyag, s visszaszorulásuk után a fennmaradt várak neve mintaként szolgálhatott az újabb várak megnevezéséhez.

Az alábbi táblázat a névadási motivációk körének megoszlását szemlélteti a korai várak nevének esetében, századonkénti bontásban:³⁰

³⁰ A korai várak korszakonkénti osztályozása kapcsán is a várnevek első előfordulását figyelembe véve igyekeztem tekintettel lenni az adott várra vonatkozó régészeti kutatásokra, illetőleg a történészek vélekedésére, így abban a korban is, amikor okleveles adatokkal még nem volt igazolható a vár léte, de a történettudomány és a régészet eredményei azt támogatták, hogy a vár már állt, feltételezhető, hogy a megépülte körüli időben is talán hasonlóan nevezhették, mint oklevélbeli első előfordulásaikor. Különösen gyaníthatjuk ezt az erdőispánsági várak és a püspökvárak esetében: minthogy a környező erdőségnek, illetve a püspökvárak kapcsán a településnek (minthogy meglévő településeken épültek) már korábban is jól ismert neve volt, a várat is ezzel azonosították általában, mely a vár megjelölésére is átvonódott.

1. táblázat. A korai várnévanyag megoszlása a névadási motivációk tekintetében századonkénti bontásban

sajátosság	10. sz.	11. sz.	12. sz.	13. sz.	14. sz.
személy	7	19	4	5	1
víz		9	2	5	2
táj			2	6	2
hegy				7	
település		6	2	5	1
átvétel	2	7	4	13	1
vár kora		2	1	4	
vár színe		2			
növény		1	1	1	
állat				1	
vidékre jell. tul.	1	2		1	
bizonytalan				4	
fajtajelölő				1	

A táblázatból kitűnik, hogy a legkorábbi várak nevei személynévi eredetűek, s ez a névadási mód különösen a 11. századi erősségek elnevezésében jelentkezik. E korszakban több vár kapta emellett vízről vagy a közeli településről a nevét, de számos, átvétellel alakult név is adatolható, s megjelennek a vár korára, színére, illetve növényzetére utaló nevek is. A 12. században továbbra is a valamely személy nevéből és az átvétellel alakult várnevek képezik a legnagyobb csoportot, ugyanakkor kisebb számban megjelennek a valamely tájegységről elnevezett várnevek is. A 13. században a legnagyobb az átvett nevek aránya (összefüggésben azzal is, hogy ebből az időből maradt fenn a szlavón területek várnévanyagának jelentős része), s a tájegység nevéből alakult várnevek szintén ebben a korszakban a legproduktívabbak. Emellett továbbra is adatolhatók személyről, településről, a vár koráról, növény- és állatvilágról elnevezett várnevek. A táblázatból kitűnik továbbá, hogy ekkortól jelennek meg a hegynévi előzményből alakult névformák, összefüggésben azzal, hogy a korai erősségek jobbára sík vidéken épültek. Az új típusú várak névanyagában szintén a 13. századtól, annak második felétől jelentkezik nagy számmal a hegynévi előzményű várelnevezések, ezek között is — mint majd látni fogjuk — a *kő* utótagúak emelkednek ki nagyobb számmal (vö. az új típusú várak neveit tárgyaló fejezet 5.2. alpontjával).

2. Az új típusú várak neveinek névtani vizsgálata

Az ispánság kori várak névállományához képest a következő korszak névállománya lényegesen nagyobb számú: ötször annyi várnévi adatunk maradt fenn ebből az időszakból, noha időben alig valamivel hosszabb intervallumról van szó (a felső határt az ómagyar kor végével, 1526-tal jelöltem ki, jóllehet a várépítészet szempontjából a mohácsi csata időpontja nem jelentett döntő változást), ami az adatok esetlegessége mellett egyértelműen a várak számának ugrásszerű növekedésével magyarázható. A névanyag méretéből adódóan a továbbiakban az egyes nevek szűkebb bemutatására szorítkozom, magának az erősségnek a történetére csak akkor térek ki, amikor az a név magyarázata szempontjából nélkülözhetetlen.

1. Lokális viszonyra utaló várnevek

A második korszakban, az új típusú várakat jelölő várnevekben leggyakrabban — akárcsak az ispánság kori névanyagban — egy valamely *m á s i k h e l y h e z* (vízhez, hegyhez, településhez stb.) való viszony fejeződik ki. E nevek létrehozásában döntően a metonimikus névalkotás játszik szerepet, azaz jobbra alaki változtatás nélkül kezdték el az erősség megjelölésére egy másik, vele kapcsolatban álló hely nevét használni.

1.1. A vízzel való érintkezésre utalás az új típusú várak nevében arányaiban kevésbé gyakori szemantikai jegy, mint a korai várnevek körében, s úgy tűnik, az idő előrehaladtával ez a névadási motiváció fokozatosan visszább szorult. A 15. századtól jóformán már nem adatolható várnév, amelyik a vízzel való lokális kapcsolatról kapta a megnevezését. E névalakulási mód fokozatos háttérbe szorulása talán összefügg azzal, hogy bár azonos alakú víznevek is adatolhatók a környezetükben, az erősségek nem ritkán valamely már meglévő településen létesültek, esetükben a település neve szolgált a névadás alapjául. Ilyen alakulással számolhatunk a Kolozs megyéből adatolható *Almás* (1370: castrum *Almas*, Cs. 5: 295, vö. 1249: terram *Almas*, ÁÚO. 7: 284), a Somogy megyei *Csurgó* (1448: castellum *Churgo*, ZO. 2: 543, vö. 1226: hospitalis ... *Curgou*, ÁÚO. 1: 222), a Zágráb megyei *Zelna* (vö. praedia ... *Zelina*, F. 2. 188), a zalai *Páka* (1431: castellum *Paka*, Cs. 3: 13, vö. 1389: possessio *Paka*, i. m. 23) stb. név esetében. A Gömör megyei *Jolsva* településen két vár is állt, a korábbi várat az oklevelek 1243-ban *Castrum Illsua* formában említik, ezt követően az erősség többé nem tűnik fel (IIa 2: 456), csupán birtokként adatolható (lásd pl. 1271: possessionem *Elsua*, ÁÚO. 8: 335). A későbbi várat a Jolsvaiak építették, melyre 1421-ben történik először utalás (castrum *Ilswa*, Cs. 1: 125).

A korai és a kései vár is arról a településről kaphatta nevét, amelyen épült, s az utóbbira vélhetően hatással lehetett a korábbi erősség megnevezése is; a hasonló alakú víznév (később *Muránypatak* néven ismert, Ila 69; 1243/1335: inter *Ilsuam* et Topolcham, Gy. 2: 513, lásd később: 1652: *Jolsva vize*, fluv., Ila uo.) szláv eredetű, melyben végső soron az 'égerfákkal szegélyezett vízfolyás' jelentésű szó (vö. szb.-hv. *Jalševa* hn., szlk. *Jelšava* 'Jolsva') rejlik (FNESz.).

Közvetlenül víznévi eredettel számolhatunk viszont a Sopron megyei *Kabold* vár neve (1280: *Castrum nostrum Kabold* uocatam, ÁÚO. 12: 289) kapcsán. Az útvonalat ellenőrző vízivár a *Kobula* ~ *Kabala* (< szl. *kobyła* 'kanca', FNESz. *Kebele*¹, lásd még: KNEZSA 1948: 104–105, MIKESY 1949: 64–65, BENKŐ L. 1998i: 133–135) néven (1222: *Rabucha* ? ♂: *Kabwla*) említett víz mellett feküdt (FNESz. *Kabold*), a víznévből *-d* képzővel alakult a *Kabold* várnév. A települést 1425-ben *Kobosdorff* formában említik, mely azután az erősség megjelölésére is átvonódott (1447: *castrum Kwbelldorff* alias *Kabold*, Cs. 3: 586), a későbbi várnévalak ilyen módon településnévi előzményű.

Talán hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a Valkó megyei *Vérvár* (1437: *castrum seu castellum Weruar*, Cs. 2: 277) névben is, benne a magyar *üver* 'száraz patakárok, kiszáradt patakmeder' jelentésű szó rejlik (vö. FNESz. *Vérvölgy*), etimonja alapján folyót jelölhetett elsődlegesen, a területről ugyanakkor ilyen jelentéstartalommal víznév nem adatolható. Az erősség nevében a magyar *vér* főnévvel ilyen módon — noha itt valóban sok vér folyt a török időkben — nem számolhatunk.

Bizonytalanul sorolható ide az Abaúj megyei *Füzér* várnév (1264/Pp. Reg.: *castrum Fizer*, Gy. 1: 82), mely az egyik legkorábbi — feltehetően már a tatárjárás előtt felépült — magánbirtokban lévő erősséget (FÜGEDI 1977: 134, SIMON 2000: 10), illetve az uradalmat (1270/1272: *terra Fyuzer*, uo.) jelölte. Esetében többféle névalakulási mód is számításba jöhet: a várnév egyrészt alakulhatott a magyar *füzér* 'felfűzött tárgyak, virágok stb. sora' főnévből (vö. FNESz. *Füzér*), de számolhatunk azzal is, hogy egy korábbi *Füz-ér* pataknévre mehet vissza, melynek előtagja talán a magyar *fűz* fanévvel állhat kapcsolatban, ez a szemantikai tartalom a távolabb lévő *Füz-ér-patak* (1327/1378: *Fywzerpatak*, Gy. 1: 146) nevében is megjelenik (vö. TÓTH V. 2001a: 57–58). Ha tehát a névadás alapjául a patak neve szolgált, úgy az a vár nevévé válhatott közvetlenül vagy településnévi közvetítéssel egyaránt. Az erősség közelében fekvő *Füzér* ~ *Füzéralja* település (1332–1335/Pp. Reg.: *Fizeralia*, Gy. 1: 82) kétrészes névváltozatának *-alja* utótagja ugyanis másodlagosan is kapcsolódhatott a településnévhez.

1.2. A várnevek igen kis számú csoportját alkotják azok a nevek, amelyek előzményeül valamely *t á j e g y s é g* (erdőség, vidék) neve szolgált. Az új típusú várak megnevezései közül mindössze egy esetben tehető fel ez a névadási mód: a Bars megyei *Saskő* vár (1325/1329:

Zaaskw, Gy. 1: 473) korábbi, *Susol* említése (1253: sub castro [*Susol*], Gy. 1: 473) kapcsán talán tájnévi előzménnyel számolhatunk, a névforma ugyanis a területről tájnévként adatolható *Susolgi* névalakkal (+1124/+1217: terram in *Susolgi* cum silvis, venationibus, aquis, piscationibus et fenetis, Gy. 1: 474, lásd még: 1209: terram in *Susolgi*, uo.) mutat összefüggést. Erről lásd bővebben a 4.2.3. alpontban írottakat.

1.3. Minthogy a várak, különösen az új típusú kővárak gyakran hegyekre vagy dombokra épültek, melyeknek már korábban is volt nevük, az erődítmények gyakran arról a *k i e m e l k e d é s r ő l* kapták nevüket, amelyen álltak.

Ez a névadási motívum a korai ispánsági várak — melyek jobbára fa-föld várak voltak, amelyeket sík területeken, esetleg kisebb kiemelkedéseken emeltek — tulajdonnévi megjelölésében egyáltalán nem, de még a későbbi ispánsági erősségek megnevezésében is jóval kevésbé jellemző, mint az új típusú várak esetében.

Az új típusú várak között is találunk alföldi, mocsári erősségeket, jóval nagyobb azonban a hegyi várak aránya. Ezek egy része nehezen megközelíthető, meredek, jól védhető sziklacsúcsokon épült, s kihasználva a terep szűkös adottságait esetenként azok nagyobb részét a sziklába vájták, mely így úgy tűnt, mintha a sziklából nőtt volna ki. E várak megnevezésére egy sajátos várnévcsoporthoz alakult ki, amely hegynévi előzményekre megy vissza. A *kő* lexéma 'szikla, sziklás hegy' jelentésben hegységek alkotóeleme, e nevek azonban olykor a rajtuk épült erődítményekre is átvonódtak. Hegynév > várnév metonimikus névadással adatokkal bizonyíthatóan mindössze a *Csókakő* és a *Tarkő* esetében számolhatunk, melyek hegynévi párja közel azonos időből származik. Csupán bizonytalanul vonható ide a Borsod megyei *Dédeskőve*, mely hegynévként ugyancsak feltűnik, emellett azonban a forrásokban személynévként és településnévként is adatolható (vö. 1282: *Dedes* szn., ÁSz., 1221/1550: *Dedo* szn., é. n. [1240]: villa *Dedus*, Gy. 1: 769). Ebben az esetben vélhetően a várjobbágy nevéből alakult településnév vonódott át egyidejűleg a hegy és a vár megjelölésére (vö. RESZEGI 2011: 165). A további *kő* utótaggal álló várnevek kapcsán szintén valószínűsíthetünk hegynév > várnév irányú alakulásmódot (vö. *Ajnácskő*, *Hollókő*, *Kékkő*, *Sebeskő*, *Vöröskő* stb.), ám mivel ezeket hegynévként nem említik, nem tudjuk, hogy pontosan mely nevek létrejötte magyarázható még ilyen módon. A később létrejött *kő* utótagú várnevek esetében ugyanakkor már sokkal inkább gyanítható, hogy a névadáshoz a korábban épült erősségek nevei szolgálhattak mintaként (vö. KOVÁCS H. 2015a: 104), ezekben az esetekben a hegynévi előzmény felvetése sem feltétlenül indokolt.

A Borsod, Pozsega, Pozsony, illetve Sáros megyékből adatolható *Éleskő* várnévben szintén hegynév lehet (Borsod: 1365: castrum *Eleskw*, Cs. 1: 164; Pozsega: 1436: castelli *Elewskw*, DF. 280098; Pozsony: 1394: *Eleskw* in wlgari theutonico Scharfessteyn, OklSz.; Sáros: 1311:

Eluskw, TÓTH S. 1910: 243). Noha ilyen hegynév egyik vidéken sem adatolható, másutt viszont több kiemelkedés nevének előtagjában is szerepel ez a lexéma, vö. *Éles-bérc*, RESZEGI 2011: 130, 176).

A Nyitra megyei *Jókő* várnév (1316: Moka et St-o dicto Lwe castellanis de *Joku*, Gy. 4: 401) szintén ide tartozik, előtagja közvetve víznévi eredetre utal, a szláv *dobra* elem fordítása (*Dobravoda* 'jó víz'), mely a szomszédos helység nevében is megjelenik. A víznév hegynévi közvetítéssel kerülhetett be a várnévbe, a *Dobravoda* név ugyanis azt a hegyet is jelölte, amelyen a vár állt (+1262 [1270]: montem *Dobravada*, Gy. 4: 401, vö. CSORBA 2006: 163, FNESz. *Jókő*). (A *kő* utótagú várnevek problematikáját bővebben lásd az 5.2. alpontban.)

Az új típusú várak nevei körében emellett még néhány további esetben is feltehető a hegynévből való alakulás. A Zala megyei egyrészes *Csobánc* (< *Csabán* szn. < perzsa *šubān* 'juhász, pásztor' török közvetítéssel, esetleg < szl. **čъbanъ* 'csobolyó', FNESz.; vö. 1255/1415: mons nomine *Chobanch*, Cs. 3: 10, 1300: castellanus de *Chubanch*, uo.), a Veszprém megyei *Somló* (1352: castrum *Somlo*, i. m. 210, vö. 1367: Mons *Apacza Somlyohegye*, uo.), a Baranya megyei várnévként egyrészes *Szársomlyó* (< *szár* 'tar, kopasz', < *somló* m. *somlik* ~ *somlyik* ige folyamatos melléknévi igenévből 'megcsuszamló, suvadó oldalú hegy' jelentésben, FNESz. *Somló*; vö. 1249/1291: montem, pro castro satis utilem *Saarsumlu* nuncupatur, Gy. 1: 313, 1287: castrum *Zaarsomolou*, Gy. 1: 313), a Gömör megyei, egyszeri előfordulását *Kapla* (< *Kapla* szn., vö. é. n. *Johannes de Kapla*, 1350: *Martino de Kapla*, HOkm. 7: 205, 408, 1449: castrum *Kappla*, Cs. 1: 126, vö. 1326: monte *Kapula*, A. 2: 265, 1447: mons *Kapla*, Gy. 2: 547, a 15. században a várat az oklevelek a helység nevééről *Serke* formában kezdik említeni: 1447: castrum *Serke*, DL. 14047, Ila 4: 43), a Vas megyei *Ságsomlyó* (< **ság* 'domb, erdős, magaslat, erdő', FNESz. *Ság*¹; vö. 1275 k.: mons *Sagsomlowa* cum castro, Cs. 2: 719, 1479–1480: castrum desertum *Saagsomplya*, uo.), a Zemplén megyei *Sátorhegy* (1250 után: castrum de *Saturhigy*, FÜGEDI 1977: 177, vö. Sátor-halom: 1217 k.: *Satur-holmu*, SRH. 1: 15, FNESz. *Sátoraljaújhely*) stb. nevekben egyaránt a kiemelkedéssel való lokális kapcsolat jelenik meg. Szintén ez feltételezhető a Zala megyei *Hegyesd* (1329: castellani nostri de *Hygusd*, HOkm. 4: 147) várnév, valamint a Brassó vidéki *Feketehalom* (1267: cum claustra castri *Feketeholm!*, Gy. 1: 828) esetében, bár utóbbiak hegynévi párja adatokkal nem igazolható, a névformák lexikai szerkezete alapján ez valószínűsíthető.

KISS LAJOS szerint hegynévi előzménnyel számolhatunk a tatárjárást követően épült *Salgó* várnevek esetében is (1997a: 160). Így vélekedik az Erdélyi Fehér vármegyei *Salgó* királyi vár (1322/1327/1370: castrum *Salgo*, in partibus Transsilvanis, Gy. 2: 182), a Hont megyei *Salgó* (1331: Demetrius dicto Dobi castellano de *Salgou*, Gy. 3: 242), illetve a Nógrád megyei, szintén hasonló elnevezésű hegyek között álló vár (1341/1347: castri *Salgov*, Gy. 4: 291) nevééről is.

Bár a hegy(ek) nevére vonatkozó okleveles adatokat a vizsgált időszakból nem találtam (KISS LAJOS a hegynév kapcsán a nógrádi, 1341-es castrum *Salgov* adatot említi, FNESz., BÉNYEI ÁGNES ugyancsak erre az adatra hivatkozik a hegynév tárgyalása során, 2012: 110, lásd még *silva* latin fajtajelölővel: 1341/1347: *Salgow*, DL. 3879), a nevek szemantikai tartalma alapján valóban megalapozottnak tűnhet a hegynévből való alakulás. A névformában ugyanis végső soron a m. R. *sajgó* 'fénylő, ragyogó' szó (< m. R. *sajog* ~ *salyog* 'fénylik, ragyog') lehet, s a hegy napos, verőfényes lejtőjére utalhat (KISS 1997a: 165, FNESz.). A Nógrád megyei *Salgó* vár esetében ugyanakkor esetleg személynévi eredettel is számolhatunk, építési idejét ugyanis FÜGEDI ERIK 1290–1341 közé teszi (1977: 185, FELD ISTVÁN szerint azonban a vár a 13. század utolsó évtizedeiben vagy a 14. század elején épülhetett, 1994a: 591), ebből az időszakból pedig hasonló alakú személynév is adathozható a területről (vö. 1327: terra seu possessio Elye filius Nicolausi *Solgov*!, Gy. 4: 291), a névalakulás iránya azonban nem egyértelmű. Az Erdélyi Fehér, illetve a Hont megyei *Salgó* várnevek esetében a feltételezett hegynévi előzmény adatai híján elvi lehetőségként szintén számolhatunk személynévből való alakulással is (noha az Árpád-korból *Salgó* nevű személy nem adathozható, vö. ÁSz., lásd később: 1602: ? *Saigo* szn., TESz.).

A Zala megyei, a hegyek között álló *Rezi* (1378: castrum *Rezy*, Cs. 3: 14) vár vélhetően arról a hegyről kaphatta nevét, amelyen épült (vö. Inde ad occidentem sunt montes satis magni et cacuminosi Tatika et *Rezy* vocati, in quorum utrorumque apice arces desolatae, eaeque cognomines cernuntur, BÉL MÁTYÁS, idézi: SZENTGYÖRGYI 2008: 43). A névben a magyar *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa; magas fennsík; erdőbeli tisztás' jelentésű szó rejlik, mely végső soron a szlávból való (< szl. **rezb* 'vágás, metszés, rovas', FNESz. *Rezi*). Az *-i* képzőt (lásd erre vonatkozóan: PAIS 1911: 166) már a hegynév is tartalmazta, a várra ilyen formában vonódott át. Emellett a közeli település és a vár szoros kapcsolata alapján (vö. FNESz. *Rezi*) az is feltehető, hogy az erősséget a településről (vö. 1290 k.: possessionis *Rezy*, HOkm. 7: 244) nevezték el (a vár első említése 1333-ból való, FÜGEDI 1977: 204), ebben az esetben a várnév településnévből alakult, s neve csupán közvetve utal a kiemelkedésre.

A Heves megyei *Ágasvár* név (1265/1270: castrum *Agas*, ÁÚO. 11: 545) előtagja a várépítés helyéül szolgáló hegyet jelölhette elsődlegesen, s arra vonatkozhatott, hogy a hegynek kétágú, hegyes csúcsa van (FNESz. *Ágasvár*, lásd még: DÉNES 1990: 45). Később a vár megjelölésére egy kétrészes *Ágasvár* névváltozat jött létre, mely utóbb a kiemelkedés jelölésére is átvonódott (1472, 1478: locus castrum *Agaswar* dicti, Cs. 1: 52, *Ágosvár* hegy, KatFelm. 3).

Kiindulási alapját tekintve ide vonható a Veszprém megyei, feltehetően 1279 és 1309 között épült (RAINER 2008: 13, HORVÁTH 2002: 12) *Segvár* (első, hiteles oklevélbeli említése: 1309:

castrum suum *Scegh* vocatum, AOkl. 2: 350/800, HORVÁTH uo., lásd még: 1334: castro *Seguar*, A. 3: 78) név is, mely a 15. században *Esegvár* (1432: castrum *Eseghwar*, Cs. 3: 209) névformában is feltűnik, ám a kétféle névváltozat még sokáig párhuzamosan élt egymás mellett (lásd még ehhez: RAINER 2008). A korábbi várnév előtagjában a *seg ~ ség* 'domb, hegy, magaslat' jelentésű térszínformanév rejlik, az idők során azonban a szó szemantikai tartalma elhomályosult, s a név előtagját a *segg* 'ülep, hátsó rész' testrésznévvel azonosíthatták. A névalak előtagjának *e*-vel való kiegészülése KISS LAJOS megfogalmazásával „helyesírási eufemizmus” eredménye lehet (FNESz. *Esegvár*, 1999c: 209–210, lásd még ehhez: RESZEGI 2011: 93–94), lényegében tehát írott nyelvbeli formának tartja, s kérdéses, hogy a beszélt nyelvben ténylegesen használatban volt-e. Az ilyen helynévszerkesztési változások, melyek a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik azáltal, hogy funkcionális vagy lexikális szerkezetük elhomályosul, a deszemantizáció tárgykörébe sorolhatók (HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 148).

A Felső-Fehér vármegyei, illetve a Belső-Szolnok megyei egyrészes *Bálványos* nevek (1360: castrum *Baluanus*, SzékelyOkl. 3: 14 és 1291: *Balwanus*, ZW. 1: 170, lásd még: 1308: castellanum noster de *Balvanus*, DL. 29994) kapcsán több alakulásmód is feltehető. A *bálvány* lexémát tartalmazó nevek kapcsán felmerült, hogy bennük a szó esetleg pogány áldozati helyre vonatkozhat, mely a várnév esetében ilyen módon a vár funkciójára utalhat, bár valószínűbb, hogy e nevekben a magyar *bálvány* 'köoszlop, határkő' jelentésű főnév rejlik (vö. FNESz. *Bálványosvár*alja, RESZEGI 2011: 137), melyek esetleg valamely katonai szerepre utalhatnak, a Szolnok megyei *Bálványos* vár funkciója például az volt, hogy „a deési és szász-nyiresi sóbányákat és révet védelmezze” (TAGÁNYI–RÉTHY–KÁDÁR 1900/2: 104, FÜGEDI 1977: 103). Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a név — a lexéma másik jelentésével összefüggésben — a vár körüli növényzettel (ecetfákkal vagy más néven bálványfákkal) állhat összefüggésben (vö. KISS 1997a: 164, TESz., ÚMTsz.). A *bálvány* lexéma a hegynevekben is gyakran előfordul (vö. 1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78, [1330 k.]: *Balwanusholma*, Gy. 1: 515, erről lásd bővebben: RESZEGI 2011: 137, 151), így leginkább az valószínűsíthető, hogy a vár arról a hegyről kapta nevét, amelyen épült. Ez utóbbi feltevés esetében a várnévben nem számolhatunk -s helynévképzővel, ehelyett metonimikus névadás tehető fel.

1.4. A települések és a várak rendkívül szoros kapcsolata az alapja a t e l e p ü l é s n e v e k és a várnevek összefonódásának. Háromféle kronológiai viszony vázolható fel a két helyfajta között: egyrészt a vár az elsődleges, s később aköré szerveződött a település; másrészt a már meglévő településen vagy annak közelében emeltek várat; de az is előfordult, hogy a vár és a település egyszerre jött létre. Mindhárom esetben gyakori, hogy a települést és az erősséget azonos néven említik, ám míg az első esetben várnév > településnév alakulással számolhatunk,

addig a második esetben településnév > várnév irányú névadással, a harmadik esetben pedig az előbbi kettő egyaránt lehetséges, amint az is, hogy egyszerre kapják a nevüket. A névalakulás iránya azonban sok esetben nem határozható meg (ehhez lásd még *A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata* című fejezet 2.4. alpontjában írottakat).

Míg az ispánsági várak esetében — a településnévvel való azonos névforma ellenére — csak ritkán merül fel nagyobb valószínűséggel a településnévből való alakulás, az új típusú várak megnevezésében már inkább ezzel számolhatunk a névazonosság esetén. A településnév és a várnév azonossága az új típusú várakat jelölő névanyag tetemes hányadánál, mintegy felénél felmerül. Ide sorolható az abaúji egyrészes *Regéc* ([1316]: castrum *Regech*, Gy. 1: 134, vö. 1298/1300: *Regach*, Gy. 1: 134), az Arad megyei *Lippa* (1456: Castellano de *Lippa*, PETTKÓ 1901: 195, az 1324. évi adat, castellanum de *Lypua* et de Hoznus, Gy. 1: 180, *Solymos*-ra vonatkozhat, vö. 1389: civis noster de *Lyppa*, uo.), a Baranya megyei *Harsány* (1313: castrum de *Harsan*, Gy. 1: 313, vö. é. n. [+1235]/1350/1404: villa *Horzan*, uo.), a Bars megyei *Léva* (első említése: 1274: secundo autem castrum *Lewa*, in quo Othocarus Boemorum Rex, ÁÚO. 9: 52, FÜGEDI 1977: 162, korábban ismert első említése: 1321/1323: sub castro *Lewa*, Gy. 1: 457, vö. 1156/1347: villa *Leua*, Gy. 1: 457), a Borsod megyei *Olnod* (későbbi *Ónod*, 1413: castrum *Olnod*, vö. 1296: terra *Olnod*, Gy. 1: 796), a Gömör megyei *Sőreg* (1341: cum castro *Sewrugh*, possessio castri, Gy. 2: 548, vö. 1245/1264: villa *Seureg*, uo., lásd később: 1476: *Sewregallya*, poss., DL. 90171, lásd még víz neveként: 1476: fluvius *Sewregallyawyze*, Ila 4: 56), a nógrádi *Jenő* ([1282–1295]>1406: castro *Jenew*, Gy. 4: 254, vö. 1274/1378/1454: villa *Jenew*, uo.), a szintén e megyebeli *Szőllős* (1290: castrum *Zeuleus*, Gy. 4: 301, vö. 1265: terra *Zeuleus* ~ *Zeuleus*, uo.), a Nyitra megyei *Apony* (1300: castellano magisteri Chaak de castro *Oponh*, Gy. 4: 344, vö. 1244/1369: terra villae *Oponu* [*Oponn?*], ... villa *Opon*, uo.), a szintén nyitrai *Bajmóc* (1299/1749: castrum *Boymuch*, Gy. 4: 346, vö. 1113: D(e suburbanis *Bai*)moz, uo., +1111/1414: villa *Boymiz*, uo.), a Somogy megyei *Berzence* (1481: castellum *Berzencze*, Cs. 2: 572, vö. 1337: *Berzencze* tel., i. m. 593), a Sopron megyei *Zaszlop* (1377: fortalicio in dicta *Zazlup*, SopronOkl. 1: 444, lásd még: 1393: castri *Zazlop* vocati, i. m. 511, vö. 1375: possessione *Zazlup*, i. m. 414), a Trencsén megyei *Bán* (vö. 1234: villa *Ben*, F. 3/2. 402, 1378: villa *Baan*, FEKETE NAGY 84), a Valkó megyei *Vicsadal* (1408: castrum *Vichadal* penes Danubium, Cs. 2: 277, vö. 1244: villa *Vichodol*, i. m. 289), a Veszprém megyei *Döbrönte* (1422: castrum *Debrenthe*, Cs. 3: 209, vö. 1367: castrum in villa *Debrente*, uo.), a Zaránd megyei *Egregy* (1406–1409: castrum *Egreggh*, Cs. 1: 722, vö. 1332–1337: *Egreg*, v., i. m. 730) stb. Esetükben az adatok időbeli sorrendje alapján a településnév elsődlegessége valószínűsíthető, a várnév tehát lokális viszonyra utal. Esetenként esetleg a településnévi eredetű családnevek is szerepet játszhattak a várnév keletkezésében, azaz a településnév és az abból alakult, a települést és az

erősséget birtokló család nevének együttes hatásával is számolhatunk az azonos formájú várnév létrejöttében (vö. pl. 1272: *Seurug szn.*, ÁSz., 1375: *Trochman de Zazlop szn.*, SopronOkl. 1: 412).

Szintén az adatok időrendje alapján következtethetünk a település elsődlegességére a Gömör megyei *Berzété* esetében, neve korábban birtok, illetve település neveként adatolható (1243/1335: *possessio Berzethe*, Gy. 2: 487, 1291: *villa Berzethe*, uo.), az erősség nevét a források jó fél évszázaddal később, 1311-től közlik (*castrum et possessio Berzethe*, Gy. 2: 487). A településnév végső soron szláv személynévi eredetű (vö. FNEsz. *Berzété*). A Fejér megyei *Gerencsér* (1458: *castrum Gerencher*, Cs. 3: 305) esetében az adatok mellett a név közszói jelentéstartalma és a települések, illetve a várak névadási gyakorlatáról feltárt ismereteink utalnak egyértelműen a településnév elsődlegességére (vö. 1364: *villa Gerencher locus venationis nostre*, uo.). A 'fazekas' jelentésű *gerencsér* foglalkozásnév (TESz.) vált helynévvé, a kézműves lakosságra való utalás azonban a várnevekben nem jellemző, csupán áttételesen jelenik meg. A településnevekben viszont annál gyakoribb ennek a szemantikai jegynek a megjelenése, a név királyi szolgálatban lévő fazekasok települését jelölhette (vö. FNEsz. *Nyitragerencsér*).

Ilyen funkcióban állhat a Vas megyei *Kertes* név (1271: *castrum de Kertus*, Cs. 2: 714) is. A *kertes* 'bekerített, körülkerített' (vö. FNEsz. *Kerteskö*, *Pinkakertes*) jelentésben gyakori névrész településnevekben, a közeli település egy 1221-es oklevélben tűnik fel először (*villa que Kertes vocatur*, HOkm. 6: 14).

A Nógrád megyei *Zagyvafő* (1435: *castrum desertum Zaghwafew*, Cs. 1: 92 és 1469: *fortalicium Zaghwa*, Cs. 1: 92) szintén településnévi előzményű (*castrum desolatum Zaghwafew cum villis similiter Zaghwafew*, Cs. 1: 111), a *-fő* gyakori településnévi helynévformáns, a várnév közvetve a folyóra utal (vö. 1217 k.: *Zogewa*, fl., SRH. 1: 32). A Kolozs megyei *Almás* (1370: *castrum Almas*, Cs. 5: 295) szintén közvetve kaphatta nevét a közeli *Almás* folyóról (1217 k.: *fluvius Almas*, SRH. 1: 67), a folyó völgyben fekvő település már 1249-től adatolható (*terra Almas*, Cs. 5: 302).

Településnévből jöhetett létre a Bihar megyei *Fenes* várnév (é. n. [1291–1294]: *castrum nostrum [ep-i] Fenes*, Gy. 1: 617, vö. 1332–1337/Pp. Reg.: *villa Fenes*, Gy. 1: 617) is, mely végső soron a magyar *fen* 'fenőkő, kaszakő' jelentésű szóból ered, melyhez -s képző társult, s olyan helyet, patakmedret jelöl, ahol erre alkalmas kő található (FNEsz. *Várasfenes*). A várnév kapcsán ugyanakkor az is elképzelhető, hogy elsődlegesen mint mikrotoponima jött létre, a *fenes* szó ugyanis nyelvjárásokban közszóként ma is használatos (vö. *fenes tarisznya* 'a kaszaélesítés szerszámainak, azaz a kaszaverő kalapácsnak, üllőnek, fenőkőnek stb. az őrzésére használatos tarisznya', RÁCZ 2007: 104).

A tatárjárást követően épült (FÜGEDI 1977: 177) zempléni *Patak* (1262: castrum *Potok*, Cs. 1: 334) erősséget név nélkül, a várhegy megnevezésével először 1261-ben említik (castrum nostrum de *Saturhyg*, ÁÚO. 8: 6). Maga a település arról a közelében lévő vízről lett elnevezve, amelyet korábban *Ketelpataká*-nak (1217 k.: *Ketelpotaca*, SRH. 1: 55, lásd még 1262: in fluuium *Kutel*, ÁÚO. 11: 519) hívtak. A települést jelölő *Ketelpataka* később *Patak*-ra (1201/1272/1285: hospites *Potok*, RegArp. 1/1: 59/194) rövidült (FNESz. *Sárospatak*), mely a vár megnevezésére is átvonódott. A 14. század végén a várat az oklevelek *Wyhelwara* néven is említik (1390, DÉTSZY 1966: 192), mely Sátoraljaújhely közelségére utal (FÜGEDI 1977: 177).

A Tolna megyei *Tamási* (1339: castrum *Thamasy*, Cs. 3: 407) szintén a szomszédos települést (1315: castellanus de *Tamasy*, oppidum *Thamasy*, uo., i. m. 412 < 1138/1329: *Thomas* szn., 'Tamásé', FNESz.) jelölhette elsődlegesen. Az *-i* képző — mely a régiségben elsődlegesen jellemzően személyt jelölő alapszavakhoz kapcsolódhatott (KNIEZSA 1949b: 100, KISS 1997b: 183, BÉNYEI 2012: 79–80), majd az ómagyar kor korai időszakában helynévképzőként önállósult (SZEGFÜ 1991: 254–255) — a településnév létrehozásában vehetett részt. Ezt követően — esetleg személynévi közvetítéssel (vö. 1443: ladi de *Thamasy* szn., DL. 88184), a vár környékén ugyanis a Tamásiak birtokoltak (Cs. 3: 398) — a vár megnevezésére is átvonódott ilyen formában, vagyis a képzett településnév vált személynévvé, a településnevek körében ugyanis nem ritka ez a képzési mód.

Bizonyosan személynév > településnév > várnév alakulásmóddal számolhatunk a Trencsén megyei *Bán* (1454: fortaliciu *Ban*, FEKETE NAGY 62, vö. +1092/+1274: *Ban* szn., 1267: *Baan* szn., ÁSz.) esetében, itt a hasonló alakú településnév a várnévnél jóval korábbról adatolható (1378: villa *Baan*, FEKETE NAGY 84, lásd még: 1232: villa *Ben*, CDES. 1: 283). A Zaránd megyei *Pankota* (1318/1344: Castellanus noster de *Pankatha*, Z. 2: 132) szintén a települést jelölte elsődlegesen (1219/1550: villani de *Ponkata*, VárReg. 43), mely végső soron KISS LAJOS szerint pusztai személynévből keletkezett magyar névadással, melynek előzménye egy szláv R. **Pøkata* (vö. cseh *Pukata* [< R. **Pøkata*] szn.) személynév lehet, ilyen nevű személy azonban korábbról a hazai oklevelekben nem adatolható (vö. 1588: *Pankota* András csn., FNESz.). A Torda megyei *Görgény* várra szintén az alatta fekvő település neve (1248: *Gurgen*, tel., FNESz.) vonódott át. A vajda és a székely ispán tisztségéhez tartozó királyi vár (Cs. 5: 670) alapja Árpád-kori lehet (ENGEL 1996: 321), az oklevelekben azonban csak 1364-től tűnik fel, amikor várnagyát említik (castellanus noster (wayuode Transsilvani) de *Gurgen*, Cs. 5: 669, lásd még: 1426: castrum nostrum (regis) *Gwrngen*, i. m. 670, 1439: castrum *Gergen*, uo., 1481: castrum *Gergyn*, uo.). A helynév végső soron személynévi eredetű lehet (vö. 1263/1382: *Gergen* szn., 1266/1372: *Gergyen* szn., ÁSz.). Más elképzelés szerint a településnév talán egy oszm. *gürgen* ağaci 'gyertyánfa' (vö. oszm. *gürgän*, *gülgän* 'egy fajta bükkfa, Chadara tenax')

főnévvel függhet össze, a magyar *Gergely* személynév becéző alakjából, illetve a török eredetű rom. *gorgán* 'halom, kunhalom, kurgán' jelentésű főnévből azonban KISS LAJOS szerint nem magyarázható (FNESz.).

A Vas megyei *Körmend* kapcsán is településnévi előzményt tehetünk fel. Az 1269-es adat *Körmend* település tornyát turris ... in villa *Kurmend* (HOkm. 7: 117) formában jelöli, két évtizeddel később (1291) már castrum *Kurmend*-ként (ÁÚO. 12: 503) említődik. A szintén Vas megyei *Lendva* (1275: Castrum nostrum *Lyndua*, A. 12: 143, vö. 1214: terram nomine *Lyndua*, HOkm. 8: 16) a későbbiekben megkülönböztető szerepű előtaggal *Fellendva* (1363: castellanus de *Fullyndua*, Cs. 2: 716) és *Felsőlendva* (1419: Castri sui *Felselindwa vocati*, HOkm. 5: 209) formában is feltűnik, mindhárom alak kapcsán a településnév elsődlegességével számolhatunk. Várnevekben ilyen megkülönböztető előtagok egyébként nem szerepelnek.

A Zala megyei *Kanizsa* település területén két vár is állt, a korábbi, feltehetően a harcokban elpusztult vár közelébe a 15. század elején új várat emeltek (1469: castrum *Kanisa*, ZO. 2: 591, várnagyának említése: 1443: castellano castrum *Kanisa*, ZO. 2: 519). Mindkét vár egymást követően ugyanannak az uradalomnak a központja volt (ENGEL 1996: 335).³¹ A régi várat az oklevelek *Kanizsaszeg*-ként is említik (1323: castrum ipsius Nicolai *Kanisazyg* vocatum, ZO. 1: 165), a várnév korábbi előfordulása 1321-ből való (castrum *Canisa* vocatum, A. 1: 627). Nevét arról a településről kaphatta, amelyen állt (1245: terre sue nomine *Knysa*, ÁÚO. 7: 192, 1321: ciuitate *Canisa*, A. 1: 627, vö. nemes nevében: 1296: *Kenesazyg*, ZO. 1: 113). A később épült várra szintén a *Kanizsa* névforma vonódott át, itt viszont talán nincs is értelme a pontos névadási motívum meghatározásának, minthogy a névadó(k) (vö. 1392: Nicolaus filius Johannis de *Kanisa*, ZO. 2: 257, ENGEL 1996: 335) a már több objektum nevéként is használt formát (lásd pl. 1322: in fluvio *Kenesa*, ZO. 1: 162) ezek együttes hatására kezdte használni az új erősség megjelölésére is. A településnév maga szláv eredetű (vö. szb.-hv. *Kneža Gorica* hn., szln. *Kneža* hn.), mely az összsláv *knęzъ* méltóságnévből alakult birtoklást kifejező képzővel 'a fejedelemé, a kenézé' jelentésben (FNESz. *Balatonkenese*, *Nagykanizsa*, HOFFMANN 2010: 93). A *Kanizsaszeg* várnév utótagjában a m. *szeg* 'sarok, szeglet, zug' (vö. FNESz. *Szegevár*) jelentésű főnév rejlik.

A Bereg megyei *Munkács* vár a beregi erdőispánság központjaként épült (ENGEL 1996: 369), mely a régi, 1241-ben elpusztult (FÜGEDI 1977: 168) *Borsova* vár funkcióit vette át (Gy. 1: 545). A *Munkács* várnévként a forrásokban először 1311-ben tűnik fel (castrum *Munkács*, Gy.

³¹ A két vár különböző voltára vonatkozóan FÜGEDI ERIK egyrészt azt hozza fel, hogy a 17. századi *Kanizsa* várat ábrázoló metszetek négyszögletes alaprajzú várra utalnak, mely a város mellett egy szigeten állt, továbbá egy 1322. évi oklevelet, melyben csupán a folyón lévő sziget szerepel a vár megnevezése nélkül, ebben az időben tehát erősség még nem állt rajta (cum villa seu predio *Kenesa* vocata eorum hereditaria, in qua est ecclesia lapidea in honorem beate Margarete fundata, vicina et contigua insule prenotate, ZO. 1: 162, FÜGEDI 1977: 148).

1: 545, lásd még: 1314: castellano de *Munkach*, i. m.). A vár megjelölésére szintén a település neve vonódott át (1217 k.: locum, quem primo occupaverunt, *Muncas* nominaverunt, SRH. 1: 51), mely a szl. eredetű m. *munka* főnév származéka (FNESz.). A név személynévként is adathozható, mely ugyancsak településnévi előzményű (1138/1329: *Muncas* szn., 1220/1550: *Munkach* szn., 1298: *Munkaach* szn., ÁSz.).

Talán településnévi előzménnyel számolhatunk a Szerém megyéből (CSÁNKI Valkó vármegyében tárgyalja) adathozható *Marót* erősség neve kapcsán. A szakirodalom a várat Maróti János bán (†1433) építéséhez köti, a várnév első, forrásokban való előfordulása ugyanakkor 1458-ból való, castrum *Maroth* alakban (Cs. 2: 272, ENGEL 1996: 365). RUDOLF SMIT szerint azonban első keltezése 1332-re tehető (lásd: GERE 2000: 380). *Marót* nevű birtok a forrásokban már 1364-től előfordul (villa seu poss. *Maroth*, Cs. 2: 284), a név korábban személynévként is adathozható (vö. 1138/1329: *Maraut* szn., 1228/1229: *Morouth* szn., ÁSz.), ez alapján elképzelhető, hogy a névadás alapjaként egy korábbi személy neve szolgálhatott, ám valószínűbb, hogy nevét településről kapta, mely végső soron a szláv **moravъ* > m. **marót* népnévből alakult (vö. RÁCZ 2011: 79–83, BENKŐ L. 1998b: 70–71, FNESz. *Pilismarót*, vö. még: *A korai (ispánsági) várak neveinek névtani vizsgálata* című fejezet 3. pontjában írottakkal a *Moróc(s)a* név kapcsán).

Bizonytalanul vonható ide a Tolna megyei *Dombó* vár neve. A névforma az erősség mellett (1313: dedimus magistro Stephano castellano magnifici Juuenis magistri Johannis filij Herrici bani magistri Tauarnicorum domini Regis de *dumbov* tenendam et habendam, Z. 1: 143, 1326: *Dumbo*, castr., VeszprReg. 76/172, 1453: castrum *Dombo*, Cs. 3: 404) település neveként szintén említődik (1448: *Dombo*, tel., i. m. 423), melyben egy ősszláv **dъbъ* 'tölgy' főnév lehet, a névalak ugyanakkor a korban személynévként is használatos volt (vö. 1323: *Dumbow* szn., FNESz. *Dombóvár*), melynek alapjául egy szláv **Dъbo* vagy **Dъbovъ* személynév szolgálhatott, a személynevet azonban a szláv mellett magyar névadók is átruházhatták a vár megjelölésére. Emellett a várnév (és a településnév) etimológiája kapcsán bizonytalanul az is feltehető, hogy a magyar *domb* főnév **dombó* származékából alakult (FNESz. *Dombóvár*).

Az Abaúj megyei *Somogyi* vár megnevezése több okból problémás. A források csupán várnagyát említik, 1317-ben castellano de *Symigy*! (Gy. 1: 140) alakban. Ha az említett adat ténylegesen a vár nevét rejti, a névforma akkor is többféleképpen értelmezhető, s ennek alapján a névalak magyarázata is módosulhat. Egyrészt alakulhatott a *som* növénynév -gy képzős származékából, mely somfákban gazdag helyet jelölhet (FNESz. *Somodi*, *Somogyvár*), ehhez társulhatott az -i helynévképző, a helynévképzővel való alakulás azonban a várnevek esetében jóval kevésbé jellemző, s ebből adódóan egyúttal kevésbé egyértelmű, mint a településnevek körében (vö. KOVÁCS H. 2017a). A név személynévi származtatása is elképzelhető (vö.

1138/1329: *Somudi* szn., 1211: *Somod* szn., ÁSz. 318–319), ebben az esetben vagy a személynévi alaphoz társult a helynévképző, létrehozva a várnevet (a képző miatt ez a magyarázat is meglehetősen problémás), vagy eleve a személynév adatolható ilyen formában, s neve metonimikusan vonódott a várra. Feltehető az is, hogy a Szepessümegről álköltözött lakosokról nevezték először a települést a *Sumug* névváltozatból *Somogy*-nak (REUTER 1980: 79), a vár eszerint a településről kaphatta nevét (a név magyarázatáról lásd bővebben: TÓTH V. 2001a: 132).

Számos, valamely püspökség által birtokolt vár neve is településnévi előzményű. Ide sorolható a nyitrai *Szkacsány*, a Sopron megyei *Rákos(vár)*, a Szerém megyei *Bánmonostora*, a Tolna megyei *Szász vára*, a Vas megyei *Kesző* és *Szombathely*, a zágrábi *Hrasztovica*, illetve a Zala megyei *Sümeg*.

Településről kaphatta nevét a nyitrai püspökséghez tartozó (ENGEL 1996: 432) *Szkacsány* erősség. A várat az írott források 1410-től említik (castellano *Zakachan*, Zs. 2: 346/7515, lásd még: 1419: castellano nostro de *Skaczany*, DL. 58942). A település ([1260 k./XV]: possessio *Zakachan*, Gy. 4: 470) neve szláv eredetű (vö. szlk. *Skačany* [tsz.] hn., lásd még: *Скачуну* [tsz.] szn., FNESz.).

Rákos várát, melyet a 14. században a győri püspökség birtokolt, Kőszegi Miklós püspök építtette 1311 és 1326 között a püspöki birtokközpont védelme céljából (FÜGEDI 1977: 181, ENGEL 1996: 398). A vár első említése 1333-ból való (castri et possessionis *Rakus* nominatarum, SopronOkl. 2: 139, lásd korábban: 1311: palatii et edificiorum in *Rakus*, i. m. 2: 73). Az erősség neve településnévi (1199: ad villam *Racus*, UrkBurg. 1: 36, későbbi Fertőrákos) előzményű, mely végső soron a falut átszelő patakra utal. A víznév azzal állhat kapcsolatban, hogy benne egykor sok rák élt (*rákos* 'rákban bővelkedő', FNESz. *Fertőrákos*). A várnév a későbbiekben a forrásokban a képző elmaradásával kétrészes *Rákvár* formában (1371: castellano de *Rakwar*, SopronOkl. 1: 398) is szerepel.

Szintén településnévből alakult a *Bánmonostora* (1473: castellani de *monasterio Banj*, Cs. 2: 231, lásd még: 15. század vége: castrum de *Ban-Monostra*, uo.) várnév. A településen Belus bán Szent István első vértanú tiszteletére alapított bencés apátságot (KOSZTA 1994a: 79), az új egyház az alapítólevélben *Bánmonostor* néven szerepel, innen a település neve (*bán* méltóságnév + m. R. *monostor* 'kolostor', TESz.).

A pécsi püspökséghez tartozó (ENGEL 1996: 423) *Szász* vár neve ugyancsak településnévből alakult (1401: in possessio seu villa *Zaz*, Cs. 3: 450), mely a személynévként is használatos *szász* népnévből jött létre (vö. FNESz. *Szász*). Az erősséget az oklevelek 1439-től említik (castro suo *Zaaz*, Z. 8: 654). A későbbiekben a várat *Szászvár*-ként említik, a kétrészes forma azonban a vizsgált korban az általam gyűjtött adatok között nem fordul elő.

A győri püspökség tulajdonában lévő *Kesző* vár neve az oklevelekben először a 14. század végén tűnik fel közvetett módon, melyben várnagyát említik (1398: castellanus de *Kezeu*, HOkm. 1: 291, ENGEL 1996: 340). Az erősség építési ideje azonban HORVÁTH RICHÁRD szerint korábbra, a 13. századra tehető (2001: 52). A 15. század elejétől a vár többször felbukkan az oklevelekben (1406: castra Rohonch et *Kezew*, HOkm. 7: 441, 1441: castrum *Kezew*, Cs. 3: 587), a század első harmadában a szóvégi *-ő* felváltásával *Keszi*-ként is adatható (1433: castellum *Kezy*, DL. 12531). A várnév településnévből (1251/1263: terras de *Keszwy*, F. 4/2. 88) alakulhatott, mely a korból már kétrészesként, *Váras-* előtaggal áll (1398: possessione *Varaskezeu*, HOkm. 1: 293). A *Kesző* név az ómagyar kori *Keszi* törzsnévből alakult, s a *Keszi* törzsbeliak települését jelölte (FNESz. *Egyházaskesző*, *Várkesző*). A törzsnév az ótörök *kesäk* 'darab' főnévből származik, melynek előzménye a *kes* 'vág' igéből jött létre (FNESz. *Budakeszi*). BERTA ÁRPÁD újabban a török *käs* 'rész, darab, töredék' szóból származtatta, melyhez *-ak* kicsinyítő képző társult (1991: 7–11, 1997: 213, 218).

A győri püspökséghez (ENGEL 1996: 434) tartozó *Szombathely* vár a tatárjárás után épülhetett (TÓTH E. 1998: 359), a források először 1274-ben említik (castrum *Zombothel*, UrkBurg. 2: 61, TÓTH ENDRE a vár első említését 1291-re teszi, 1998: 360). A vár az azonos nevű településről kapta nevét (1264: villam hospitum de *Zombothel*, ÁÚO. 8: 89), mely a m. *szombat* 'a hét péntek és vasárnap közötti napja' és a *hely* 'helység' főnév összetétele, olyan helységekre utal, ahol szombatonként tartottak hetivásárt (FNESz.). Az oklevelek a település (1255: datum in *Sabaria*, ÁÚO. 7: 400, 1495: civitas *Sabariensis*, Cs. 2: 729) mellett a várat is említik latin formában (lásd pl.: 1444: castrum *Sabariense*, *Sabbariense*, i. m. 720), a név a római kori *Savaria* településre utal, mely kelta vagy illír eredetű, s a településen keresztülfolyó ókori pataknevével azonos (*Sibaris* < ie. **seu-* : **sū* 'nedv; az ami vizes', FNESz.). A várnév a 15. század közepétől német formában is adatható (lásd pl.: 1445: Burkchgraffen und Hawplewt zu *Stainamanger*, Cs. 2: 720, 1491: castrum *Sabaria* vulgariter *Stain am Anger*, i. m. 721). Ez utóbbi elnevezés jelentése 'kő(épület) a réten', esetleg 'vár a piactéren', mely a város nyugati határában lévő *Kő* névvel áll kapcsolatban, római kori emlékekre utalva (FNESz.).

A zágrábi püspökséghez tartozó (ENGEL 1996: 329) *Hrasztovica* várat (1300: castro *Harastouicha*, BlagayOkl. 69) 1419-től kettős várként említik (*duo castra H.*, ENGEL 1996: 329). Az erősség vélhetően az azonos névvel jelölt birtokról kapta nevét (1292: possessionis *Horoztoicha*, BlagayOkl. 59), mely a m. *haraszt* 'tölgy, cserjés, bozót' szláv előzményéből alakult, de az is elképzelhető, hogy a név egy *Chrast* 'bozót' vagy 'rüh, kosz' személynévvel állhat kapcsolatban (vö. FNESz. *Harica*).

A veszprémi püspökség tulajdonát képező, 13. század végén épült (ENGEL 1996: 418, SEBŐK 1994b: 612) *Sümeg* vár az oklevelekben először 1318-ban tűnik fel, amikor várnagyát említik (*castellani de Symeg*, ZO. 1: 149, lásd később: 1408: *castri Symeg*, ZO. 2: 338). Az erősség neve metonimikus névátvitellel jött létre a településnévből (1394: *villa Simegh*, Cs. 3: 24). A névben végső soron a *som* növénynév -gy képzős származéka rejlik, somfában gazdag helyre utalva, mely etimológiailag összetartozik *Somogyvár* előtagjával, de attól eltérően magas hangrendűként alakult (FNESz.).

A településnévi eredetű várnevek egy sajátos kis csoportját alkotják azok a névformák, amelyek végső soron valamely védőszent nevéhez köthetők. Az ilyen szemantikai tartalmú nevek gyakoriak települések neveként (lásd ezzel kapcsolatban: MEZŐ 1996). A Baranya megyei *Krassószentmiklós* (1471: *castellanus in fortalicio Crassozenhmiklos*, Cs. 2: 456) várnév településnévi párja fél évszázaddal korábban adatható *Crasoucenmiclos* formában (1403, i. m. 500), ezzel a névvel illették azután az erősséget is. Bizonyosan településnévből/birtoknévből alakult még a Valkó megyei *Ivánkasszentgyörgy* (1454: *castellum Iwankazenthgyergh*, Cs. 2: 270, vö. 1389: *possessio Iwankasentgeurg*, i. m. 284) és a Somogy megyei *Szenterzsébet* (? 1481: *castellum Szent Evrsebeth* és 1486: *castrum Zenthelzebeth*, Cs. 2: 575, vö. 1406: *castrum seu castellum in Zenthersebeth*, uo.) várnév. A Zala megyei *Szentgirolt* (későbbi *Zalaszentgrót*, 1443: *castrum Zenthgerolth*, Cs. 3: 15) és a szintén e megyebeli *Szentgyörgy* (1448: *castellani de Zenthgyergh*, ZO. 2: 542) várnév esetében ugyancsak a településnév elsődlegességével számolhatunk (vö. 1247: *possessione Zent Gyrolth*, ZO. 1: 20 és 1448: *possessionibus ... Zenthgyergh*, ZO. 2: 542), előbbi a falu templomának védőszentjére, Szent Geroldra, utóbbi Szent Györgyre utal. Az itt említett várnevek mindegyike egyrészes név.

Bár az esetek jó részében az adatok szerint a településnév önmagában vált a vár nevévé, arra is találunk példát, hogy 'vár' jelentésű földrajzi köznévvvel kapcsolva használták várnévként. Településnév + *kő* szerkezetben adatható a Veszprém megyei *Eskő* (1461: *castellum Ewskew*, Cs. 3: 210, vö. ? 1082: *villa Es*, uo.), *vár* utótaggal áll a Borsod megyei *Cserépvára* (1459: *castri Cherepwara*, DL. 15367, vö. 1408: *villa Cherep*, Cs. 1: 170), a Kolozs megyei *Almásvára* (1459: *castellani de Almas Wara*, Cs. 5: 296), a Valkó megyei *Hermanvára* (1435: *castellum Hermanwara*, Cs. 2: 270, vö. 1263: *villa Herman*, i. m. 316, 1435: *Hermanfalwa*, uo.), illetve a Vas megyei, *Kígyókő*-nek is nevezett *Asszonyfalvára* (1406: *castra ... Azzonfoluauara*, HOkm. 7: 441, vö. 1346: *possessionum scilicet Azzunfalva*, SopronOkl. 1: 190) nevek. E várnevek többsége ugyanakkor egyrészes formában is adatható (1408: *castrum Cherep*, Zs. 2: 191/6463, 1370: *castrum Almas*, Cs. 5: 295, 1458: *castellum Azzonfalwa*, Cs. 2: 712). A Valkó megyei *Szentlőrinc* várnév egy évszázaddal később *Szentlőrincvára*-ként említődik, a várnév alapjául településnév szolgált (1387–1388: *villa Zenchlerynch*, i. m. 287). Később azután épp a

várhoz való viszony jelenik meg a településnévben, a *-váralja* utótagú új településnévi formát létrehozva (1459: poss. *Zenthlerynczwarallya*, uo.).

2. Személyhez való viszonyra utaló várnevek

A hely birtokosához, használójához, építtetőjéhez, az ott lévő vagy lakó emberekhez való viszony a második leggyakrabban megjelenő tulajdonságjegy az új típusú várak neveiben.

A várnevek 14%-a tartozik nagyobb valószínűséggel az így létrejött nevek körébe. Noha a várnevek jelentős további hányada szintén kapcsolatba hozható személynévvel (a várnevek mintegy egynegyed része), esetükben valószínűbbnek látszik, hogy a személynév valamilyen helynév közvetítésével vált a vár nevévé.

Személynévből, metonimikus névalkotással alakulhattak többek között a Bihar megyei *Adorján* (1285: castrum *Adrian*, Gy. 1: 591–592, vö. 1138/1329: *Adrian* szn., FNESz. *Adorján*), a Brassó vidéki *Törcs* (1395: castrum nostrum *Terch* vocatum, F. 10/2. 298–299, korábban, 1377-ben várnagyát említik: UrkBurg. 2: 481, vö. szb.-hv. *Trče* szn., cseh *Trč* szn., FNESz. *Szalmatercs*), az ugyancsak erről a vidékről adatolható *Höltövény* (1335: castrum *Heltheuin*, Gy. 1: 830, vö. ném. R. *Hiltwin* szn., FNESz.), a kevei *Dombó* (1414: castellum castrum de *Dombo*, DL. 92445, vö. 1276/1328: *Dumbo* szn. < szl. **dǫbъ* 'tölgy', FNESz. *Dombóvár*), a Nógrád megyei *Ecseg* (1324/1343: castrum *Echeg*, Gy. 4: 237, vö. m. *ecs* ~ *öcs* 'fiatalabb fivér', FNESz.), a Valkó megyei *Mikola* (1435: castellum *Mikola*, Cs. 2: 272, lásd korábban: 1427: poss. *Mikola cum castello*, uo., vö. 1211: *Micola* szn., ÁSz.) várnevek.

A források szerint az 1263 és 1281 között épült (FÜGEDI 1977: 117) *Csesznek* vár neve (1300: castrum vero ipsorum *Cheznuk*, DF. 251795, 1323: castrum *Cesnuk*, Cs. 3: 208) vélhetően személynévi eredetű, benne a magyar *tiszt* főnév szláv előzménye keresendő: vö. le. *Czestnik* ~ *Cześnik* 'magas rangú tisztségviselő, várnagy' szn. vagy szb.-hv. *česnik* 'részes, résztvevő; boldog ember; násznagy, fő férfi vendég: lakodalomban' (FNESz. *Csesznek*).

A középkorban Nógrád megyéhez tartozó *Cső* vár nevét a források meglehetősen későn, a 15. század közepétől említik (1460: fortalitium *Chew*, DL. 15531, 1461: castrum *Chew*, DL. 31762), noha a régészeti leletek alapján a vár vélhetően már a 13. század második felében felépült (FELD 1978: 226). Ekkortájt találkozunk először a Csői (1389: de *Chew*, CsákyOkl. 1: 162) családdal is, akik a *Cső* nevű települést (1414: possessio habitatoribus destituta *Chew*, Cs. 1: 96, lásd még: 1460: possessio *Chew*, DL. 15531) is birtokolták (FELD 1978: 226, lásd még: FELD–JAKUS–LÁSZLÓ 1979: 9). Mindezek alapján FELD ISTVÁN valószínűsíti, hogy a vár már korábban is a család tulajdonában állt, s építtetői is ők lehettek (a vár az 1460–1470-es években Csői Miklós kezén tűnik fel, 1978: 226). Az erősség kései említését FELD ISTVÁN az oklevelek pusztulása

mellett a család változó anyagi helyzetével magyarázza: a Csői család korábban tehetősebb lehetett, majd a 14–15. század fordulóján fokozatosan elveszítette birtokait, mely oklevelek kiállítását vonta maga után (1978: 227). A vár nevét a fentebbi feltevással számolva személynévi eredetűnek tarthatjuk.

A Hunyad megyei, tatárjárás után épült *Déva* királyi várat (FÜGEDI 1977: 123) a IV. Béla és István ifjabb király közötti viszálykodás kapcsán említik először az oklevelek: 1264 augusztusában itt győzte le V. István híve, a Csák nembeli Péter a IV. Béla pártján álló kunokat. Az események leírása 1269. évi forrásban maradt ránk (sub castro *Dewa*, UrkBurg. 1: 105, az eseményről a legrészletesebb beszámolót az 1279-ben kelt oklevél tartalmazza, melyről lásd bővebben: ZSOLDOS 2007: 46–47). Az erősség nevét a szakirodalom pusztai személynévből magyar névadással keletkezett névnek tartja (MELICH 1928: 162–163, vö. [1272–1290]/1300: *Deva* szn., 1276/1641: *Deva!* szn., ÁSz., vö. még: szb.-hv. *Deva* szn., cseh *Děva* szn., FNESz.). A várnév (és a településnév) alapjául szolgáló személynév MELICH JÁNOS szerint annak a személynévnek a származéka lehet, amely a Csongrád megyei *Győ* (későbbi *Algyő*) település nevében (1138/1329: villa *Geu*, Gy. 1: 895) őrződött meg (1928: 162). Ennek előzménye egy *ĵewū*, *ĵewi* alakú iráni változatú, kazár közvetítésű ótör. méltóságnév (FNESz. *Algyő*). A név etimológiailag azonos a m. R. Gyejcsa személynév tövével (+1075/1124/+1217: *Deucha* szn., 1208/1373: *Gyewche* szn., ÁSz.). *Déva* nevű hely az ország más részeiről is adatolható (lásd: Esztergom megyei *Gyiva*: 1247: terra *Gua!*, Gy. 2: 291, 1303: terra *Gywa*, uo., lásd később: Békés megyei *Dévaványa*: 1723: *Déva Ványaiensis*, FNESz. *Dévaványa*), melyek esetében szintén személynévi előzménnyel számolhatunk (MELICH 1928: 162). A vár és a település viszonya ugyanakkor nem egyértelmű, a településnév elsődlegessége esetén a várnév a már meglévő helynévből alakulhatott.

Személynévből magyarázható a Valkó megyebeli, a Palacsi mocsár egyik dombszerű magaslatán épült (NADILO 2005) *Kórógy* vár neve (1290: in castro *Kuorough* uocato, HOkm. 6: 371). A síkvidéki erősséget *Kórógy(i)* Gergely építtette, s később is a kórógyi oligarchák birtokolták (vö. 1258/1270: *Philpus de Korogh*, DL. 33212, 1343: *Phylpus filium Laurencii de Korongh*, A. 4: 352, ENGEL 1996: 346, GERE 2000: 346). Az azonos nevű, a vártól távolabb eső település (vö. Cs. 2: 326) közvetve szintén hatással lehetett a névadásra, mely végső soron talán a m. *kóró* 'száraz, kemény növényi szár' (FNESz. *Kórógy*) jelentésű szóval állhat kapcsolatban.

Személynévi előzményű lehet a Baranya megyei *Nekcse(vár)*, melyet vélhetően az Aba nembeli Nekcsei Sándor (1312: magister Alexander filius comesis Alexanderi de *Nekche* generis Aba, Gy. 1: 346) építtetett 1312–1323 között (ENGEL 1996: 375). *Nekcseszentmárton-t* I. Károly király 1312-ben adományozta a családnak, hogy azon várat építsenek (super possessioe cruciferorum militie templi Scent Martun vocata de *Nekce* ... excepta, ... possessio

Scenmortun, Gy. 1: 346). A felépített várat a források először 1396-ban említik kétrészes, *Nekchewar* formában (Cs. 2: 456, lásd később: 1403–1404: castrum *Nekche*, DL. 9114). A településről először egy hamis oklevél tesz említést (+1228/1383/1407: *Nekche*, Gy. 1: 346, lásd még: 1230: terra de *Necha*, uo.), mely a hasonló nevű vízzel (1281/1364: fluvium *Nekcha*, Gy. 1: 346) állhat kapcsolatban. A névalakulás irányát tekintve ilyen módon egy településnév > személynév > várnév alakulásmód valószínűsíthető.

A zágrábi püspökséghez tartozó Kőrös megyei (ENGEL 1996: 319) *Gomnec* 1335-től *Ivánc* (ex castrum nostro novo *Iwanch*, Smič. 10: 206) néven szerepel. A két név egymással való azonosítását két oklevélbeli említés teszi lehetővé: 1390: in expugnatione insulae *Iwanich* vocatae et reobtentione castri *Gumnech* nuncupati in eadem insula existentis (BánffyOkl. 1: 431) és 1387: insula *Iwanych* appellata, ubi ... in castro *Gomnech* (PESTY 1882: 167). Az *Ivánc* név 1320-ban még *possessio*-ként tűnik fel (FÜGEDI 1977: 138), ez alapján elképzelhető, hogy a vár a közelében fekvő birtokról kapta nevét, mely végső soron személynévből (vö. 1239/1241/1504: *Iwanch* szn., ÁSz.) alakult, de az is feltehető, hogy a személynév közvetlenül, metonimikus úton vonódott át a várra.

A Somogy megyei *Zákány* (1325: Datum iuxta castrum *Zakan*, HOkm. 3: 77) szintén személynévi eredetű lehet (vö. 1141, 1161: *Zacan* szn., 1225: *Zakanrete* szn., ÁSz.), a név kapcsán ugyanakkor kisebb valószínűséggel az is feltehető, hogy a régi magyar *zákány* 'egy fajta madár' (TESz.) madárnévből alakult. Hasonlóan nem zárható ki az állatnévből való alakulás, noha inkább személynévi eredetű lehet a Zágráb megyei *Kakasvára* név (1445: castellum suum *Kakaswara* vocatum, Z. 9: 95) előtagja is, vö. [1289]: *Kokos* szn., 1138/1329: *Kakasti* szn. (ÁSz.).

A Gömör megyei *Balog* várnév (1323: castrum *Bolug!*, Gy. 2: 483) kapcsán egy folyónév > településnév > személynév > várnév alakulásmóddal számolhatunk. A források szerint a *Balog* folyóról (vö. 1297//1358/1399/1405/1776: fluvius *Balogh*, Gy. 2: 483) elnevezett *Balog* település neve vonódott át a *Balog* család megnevezésére (vö. 1284: *Balogh* szn., ÁSz.), mely a vár nevéül is szolgált (vö. Gy. 2: 483–484).

A hegyen épült Zala megyei *Tátika* erősség neve (1257: castrum ... *Thadeuka*, 1/3: 358/1167, első említése 1248-ból való: *Thadenka*, F. 9/7. 663) azonos a kiemelkedés nevével (1266: monte *Tadenka*, F. 4/3. 323). A vár stratégiai fontosságát — minthogy jelentős útvonalat ellenőrzött — mutatja, hogy *Tátika* hegyén az oklevelek és a régészeti leletek tanúságai szerint két vár is épült, a tatárjárás előtt a 13. század első felében emelhatték Alsó-Tátikát, az egyik legkorábbi magánvárat, melynek helyébe később a felső csúcson, a *Várad* hegyen (1248: montem *Warod*, F. 9/7. 664) megépülő új vár (1266: superius castrum *Tadeuka*, Cs. 3: 17) lépett (DÉNES 1982–1983: 90–92, FÜGEDI 1977: 204). A korábbi erősség neve kapcsán egy pusztai személynévből,

nemzetségnévből való alakulásmód valószínűsíthető, a várat ugyanis egy *Tádeuka* ~ *Tadeuka* nevű személy, illetve nemzetség (vö. 1233/1345: cum filio *Thadeuka*, PAIS 1964: 405, 1233: Andree alia fiľ *Thadeuca*, HOkm. 4: 18, é. n. [IV. Béla korában]: Stephano de genere *Tadeuka*, Cs. 3: 17 < m. *Tadeu*, 1237–1240, FNESz.) birtokolta, ez az elnevezés később az új várra s a hegy megnevezésére is átvonódott. A mai *Tátika* forma vélhetően népetimológiával alakulhatott, melyet a *tát* igéből képzett *tátiká*-val 'oroszlánszaj' hoztak összefüggésbe (PAIS 1964: 413, FNESz.).

Nem problémamentes az Esztergom megyei *Szamárvár* erősség nevének alakulásmódját felfejteni. Esetében a várat a hegygel, illetve az ott lévő földdel együtt említik: terra *Zamard*, ... in monte *Zamard*, ... diruti castrum *Zamarwar* (1292, Gy. 2: 275), emellett ugyanakkor korábban egy *Zamardfelde* (1262, Gy. 2: 275) alak is feltűnik (1262, Gy. 2: 275). Vélhetően mindhárom elnevezés alapjául végső soron egyazon személynév szolgálhatott előzményként (vö. 1138/1329: *Zamar*, szn., FNESz. *Szamár-hegy*), a köztük lévő viszony megállapítása azonban kérdéses.

Nagyobb valószínűséggel számolhatunk személynévi előzménnyel az összetételek, az S+F szerkezetű várnevek kapcsán, melyek tényleges birtokviszonyt tükrözhetnek. Néhány esetben biztos fogódzónk van arra nézve, hogy a vár személynévi eredetű: a Nyitra megyei *Vörösvár* (1317: castrum *Verusvar*, FNESz. *Vágvörösvár*) nevű erődtámaszt a források szerint 1294 előtt egy Vörös Ábrahám (*Abraham dictus Rufus*) nevű személy építtette, s a vár róla kapta nevét, később a név a korábbi *Bény* település megjelölésére is átvonódott (FNESz. *Vágvörösvár*).

Más birtokos jelzős szerkezetben álló nevek kapcsán is valószínűsíthető, hogy nevük előtagjában személynév lehet, mint a Közép-Szolnok megyebeli, egyszeri előfordulását, jelöletlen *Csehvár* (1319: castrum nostrum *Cheewar*, A. 1: 522, vö. 1146: *Ceh* szn., 1256: *Ceh* szn., ÁSz.), a temesi *Zsidóvár* (1320: Castellani de *Sydouar*, Cs. 2: 15, vö. 1250/1324: *Sydo* szn., FNESz. *Zsidóvár*), a már korábban említett Pozsega megyei *Petnyevár(a)* (vö. 1234: *Petene* szn., 1275: *Petenye* szn., *Pethenye* szn., 1274!: *Pethne* szn., ÁSz.) és a Torda megyei *Bélvár* (vö. 1131: *Bela* szn., 1201/1227: *Bele* szn., ÁSz., 1217/1550: *Beli* szn., FNESz. *Bakonybél*) stb. esetében. Utóbbi kapcsán számolhatunk azzal is, hogy a *bél* 'belső rész' főnévből jött létre (FNESz. *Bakonybél*), s így lokális viszonyra utalhat.

Birtokosi viszony fejeződhet ki a következő jelölt birtokos jelzős összetételekben szereplő személynévi előtagokban: *Ajnárdvára* (1401: *Aynardwara*, FNESz. *Zajná-tető*, vö. 1257: lat. *Eynardus* szn., uo., 1401: *Aynard* szn., uo.), *Apajvára* (1450: castrum *Apaywara*, Cs. Körös 12, vö. 1297: *Apay* szn., ÁSz.), *Cékevára* (1407: *Czeke-Vára*, SZIRMAY 1804: 22, vö. 1138/1329: *Ceke* szn., ÁSz.), *Csabavára* (1248/1312: praedium *Chobawara*, Gy. 1: 292, 1237: *Chaba* szn., ÁSz.), *Csáktornya* (1333: castrum *Chaakt(h)ornya*, Cs. 3: 9, vö. 1224/1381/1412: *Chak* szn.,

ÁSz.), *Hédervára* (1509: castrum *Hederwara*, HédervárOkI. 1: 517, vö. 1210: *Heidrich* szn., ÁSz.), *Bodorvára* ~ *Bodonvára* (1435: *Bodonwara*, Cs. 1: 282, vö. 1214/1550: *Budon* szn., 1269: *Bodon* szn., ÁSz.), *Márévára* (vö. 1283, 1284: *Mare* szn., *Maren* szn., ÁSz.), *Tibavára* (1337: castrum desertum *Tybauara*, Cs. 1: 386, vö. 1204: *Tyba* szn., 1208/1359: *Tiba* szn., ÁSz.).

Némiképp bizonytalanul ítéltető meg az Ugocsa megyei *Tamás* ~ *Tamásvára* vár neve (1284: in quo per magistrum *Thomam* antedictum Castrum est constructum, Z. 1: 56). Az írott források szerint a Káta nemzetségből való Tamás mester 1280 körül egy kúphegyen várat emeltetett, s az erősséget vélhetőleg építtetőjéről *Tamásvára*-nak nevezték, a település is róla kapta nevét (1375: possessio *Thamaswara*, DL. 72387, lásd még: 1364: *Thamaswaralya*, *Thamasfalwa*, Cs. 1: 435, FNEsz. *Tamásváralja*). A vár neve azonban csupán körülíró szerkezetben maradt ránk, a *Tamásvára*, később *Tamásváralja* településnév azonban a várnévhasználatról is tájékoztat: a várat kétrészes formában (is) említhették. Az azonos várnév és településnév közül pedig a lexikai szerkezet alapján egyértelműen a személynévből alakult várnév az elsődleges.

A Baranya megyei *Soklós* (későbbi *Siklós*) várnév kapcsán többféle alakulásmódot feltehetünk. A vélhetően a 13. század második felében épült (FÜGEDI 1977: 187) várat a források először 1294-ben említik (in foro *Soklous*, comes Omoín castellanus castri eiusdem, Gy. 1: 378, lásd még: 1326: castrum suum *Suclos* vocatum, A. 2: 262). A vár neve magyarázható egyrészt településnévből (1191 [c. 1251]: villa *Suklos*, Gy. 1: 378), mely KISS LAJOS szerint talán az egyházi latinból átvett *Sixtus* (m. **Siktüs* > **Siklüs* > **Süklös*) személynévből való (FNEsz. *Siklós*), magának a személynévnek a magyarázata azonban hangtani szempontból problémás. Emellett az is feltehető, hogy az erősség közvetlenül kapta nevét valamely személyről, a várat 1387-ig a várossal együtt ugyanis a Soklósiak (1267: Jule de *Suclous*!, uo.) birtokolták (Cs. 2: 457–458). Emellett a településnév és a személynév együttes átvonódásával is számolhatunk. A név a 'kígyó' értelemben vett *sikló*-hoz (vö. TESz. *siklik*), illetve az abból magyarázott víznévhez — ahogy erre KISS LAJOS is felhívja a figyelmet — azonban időrendi nehézségek miatt nem köthető (FNEsz. *Siklós*).

3. Átvett várnevek

3.1. A magánvárak megnevezésére — jellemzően a szláv nyelvterületeken — meglehetősen nagy számban keletkeztek szláv várnevek, melyeket jórészt a magyarok is átvettek, saját névrendszerükbe illesztettek.

A szláv eredetű átvett nevek jellemző csoportját képezik azok a nevek, amelyek az átadó nyelvben 'vár' jelentésű szóból alakultak. A Hont megyei *Hradissa* (+1244 [XIII.]: ad *Haradissa*

Castrum, Gy. 3: 198), a Trencsén megyebeli, romként említett, csupán körülíró szerkezetben ránk maradt *Garadna* (1329: locus castri *Garadna*, FEKETE NAGY 67), a Nyitra megyei *Hradek* (*Novohan*)³² (1348: vicecastellanus de Themethen et de *Hradnuk*, FÜGEDI 1977: 143), a Pozsega megyei *Gradac* (1442: castellum *Gradach*, Cs. 2: 390), illetve *Gradistye* (1413: castellum ligneum cum fossatis et aliis munitionibus in *Gradistya*, uo.) nevekben egyaránt a szl. *gradъ* 'vár' lexéma rejlik (vö. FNESz. *Garadna*¹). A Gömör megyei *Murány* (1271: castrum *Muran*, Gy. 2: 527) várnévben egy szlk. N. *múraný* 'kőből, téglából épült' lexéma lehet, s arra utalhat, hogy a várhegy sziklái kőfalhoz hasonlítanak (FNESz. *Murány*).

A szláv eredetű nevek egy másik csoportja valamilyen más helyfajta jelölő földrajzi köznevet tartalmaz. Ide tartozik a nógrádi *Sztrahora* (1324: castra sua videlicet Holoku, Boglos et *Ztrahura*, Gy. 4: 301, vö. szlk. *Stará hora* hn., melyből szóösszerántással alakulhatott, ennek előtagja 'öreg, ó', utótagja 'erdő; hegy' jelentésű lehet, KISS 1999a: 18). A Kőrös megyei *Greben* (1209: castrum *Greben*, SZABO 1920: 18) névben a szb.-hv. *Grëben* 'szirt, hegyfok' lexéma lehet (FNESz. *Greben*), a Szatmár megyei *Gérce* (1315: *Gerche*, FNESz. *Nagygérce*) a szl. *gorica* 'kis hegy' < *gora* 'hegy' szóra vezethető vissza (vö. FNESz.), a Varasd megyei *Lepoglava* (1399: *Lepaglaw*, F. 10/2. 634) a szb.-hv. *Lëpoglava* < R. *Lepa glava* 'szép domb' szerkezetből (FNESz. *Lepoglava*), míg a Gömör megyei *Krasznahorka* (1322/1323: castrum *Karaznahurka*, Gy. 2: 520) a szlk. *Krásna Hôrka* 'szép hegyecske' összetételből alakult, a Varasd megyei *Osztróc* (1338: castrum *Ostruch*, DF. 247978) és a Zágráb megyei *Osztrozsác* (1346: castellanus ... *Oztrozech*, BlagayOkl. 122) pedig egyaránt a szl. *ostrov* 'sziget' szóra vezethető vissza, talán 'vízi gát' jelentésben (FNESz. *Csányoszró*, FNESz. *Osztró*). Esetükben tehát egy szláv erdőnévi/hegynévi/településnévi vagy szigetnévi előzménnyel számolhatunk, ami — mivel a nevek jórészt olyan területekről adatolhatók, ahol a korban nagyobb szláv népességgel számolhatunk — nagy valószínűséggel a szláv nyelvben vonódott át a vár megjelölésére, a várnevek ebben az esetben átvételek, s mint ilyenek megnevező funkciójúak. De nem zárható ki az sem, hogy a hegy- és szigetnév a magyarba átkerülve a magyarban vált a vár nevévé, ebben az esetben viszont az adott kiemelkedéssel, szigettel való lokális érintkezés szolgált a névadás alapjául, azaz sajátosságjelölő funkciójú (S funkcionális szerkezetű) az adott név. A zagorjei *Kosztel* (1351: castris Korpona, *Koztol* et Wzturch vocatis, HOkm. 5: 125) nevet etimonja egy másik mesterséges helyfajta, építményhez kapcsolja: a szl. *kostol* 'templom' szóból alakult (FNESz. *Nagykosztolány*).

Némely várnév keletkezési körülményeinek megítélése egyéb szempontból is problematikus. A Valkó megyei *Gara* (1408: castrum *Gara*, Cs. 2: 270, vö. 1244: terra de *Gora*,

³² *Nohovan*-t (vagy *Rohovan*) FÜGEDI ERIK *Hradek* várral azonosítja (1977: 143).

i. m. 282) várnév a személynévi alakulásmód mellett (vö. szb.-hv. *Gara* szn., csn., FNESz. *Gara*) egy déli szláv eredetű *gora* 'erdő' < 'hegy' köznévre is visszavezethető (vö. FNESz. *Gara*), így a településnévi és a személynévi magyarázat mellett hegynévből való alakulással is számolhatunk.

A szláv eredetű várnevek jelentős hányadát alkotják azok a nevek, amelyek az átadó nyelvben az élővilágra utalnak, vö. a Zemplén megyei *Jeszenő* (1326: castellani nostri de *Jezenew*, Z. 1: 287, összsl. **asenъ* ~ **asenъ* 'kőrisfa', FNESz.) és a szintén zempléni *Barkó* (1307/1377: castrum *Barko*, FNESz., 'berkenye' FNESz.), a Varasd megyei *Orbóc* (1358: castrum eorum *Vorbolch* vocatum, HéderváryOkl. 1: 52, castris ipsorum *Worbolch* vocati, uo., lásd még: 1399: castris Viniche et *Orbach*, F. 10/2. 634, vö. szl. **vъrba* 'fűzfá', vö. FNESz. *Varbó*), a Szerém vármegyei *Rednek* (1315: Datum in suburbio Castri *Bednuk*, A. 1: 381 és 1437 k.: castrum *Rednek*, Cs. 2: 233, vö. összsl. **rybъnъ* 'halas' < **ryba* 'hal', FNESz.). A szintén Zágráb megyéből adatolható *Zriny* (1328: castrum suum *Ziryn* vocatum, BlagayOkl. 105) a szb.-hv. *Zrin* átvétele lehet, melynek azonban vitatott az etimológiája. A név egyrészt alakulhatott egy összsl. **zbrěnъ* 'a látott' (< **zbrěti* 'lát') igéből, másfelől elképzelhető, hogy egy illír **ger-* 'hegy, erdő' jelentésű köznév állhat benne. Egyes elképzelések szerint a Szent Jeromos szülőhelyeként ismert latin *Stridonia* ~ *Stridonium* helynév gyanítható a névben (FNESz. *Zrin*).

Az itt idézett nevek mellett még számos olyan, szlávok lakta területről adatolható névforma említhető, amelyek valószínűleg szintén szláv etimonra vezethetők vissza, de a magyarázatuk egyelőre hiányzik, pl. *Komogovina* (Zágráb, 1429: *Komogoyno* castellani, Z. 8: 379), *Dobrakutya* (Kőrös, 1358: castrum *Dobrakuchya*, DL. 100071) stb.

A szláv nevek mellett a német nyelvterületről is adatolhatók olyan elnevezések, amelyeket a magyarok is használhattak. Ilyen megnevező funkcióban álló átvett nevek lehetnek például a Brassó vidéki *Kreuzburg* (1212/1231/Pp. Reg.: castrum quod *Crucpurg* nominatur, Gy. 1: 830), ami a német *Kreuz* 'kereszt' és *Burg* 'vár' összetételéből alakult (FNESz. *Keresztvár*), illetve a *Marienburg* (1371: *Mernburch* ~ *Merenburch* ~ *Merenberch*, Gy. 1: 831). A német lovagrend által 1211 után emelt kövár (Gy. 1: 831) neve a Szűz Mária-kultusszal kapcsolatos, s a német *Marien* szn. + *Burg* összetételből alakult forma mellett latin fordításban is adatolható: *Sanctae Mariae Castrum* (1240: castrum *Sanctae Marie*, Gy. 1: 831). Az eredeti *Marienburg*-ból módosult *Mernburch* ~ *Merenburch* ~ *Merenberch* formák már magyar névhasználatra is utalhatnak. A Sopron megyei *Baumgarten* (1412: castrum *Paumgarthen*, DF. 225985, vö. ném. 'gyümölcsös kert') név szintén átkerülhetett a magyarba, magyar névadóktól származó megjelölése ugyanis nem adatolható, így nyilvánvaló, hogy a magyarok is az átvett formával említették. A szintén Sopron megyebeli *Fraknó* várnév (1346: castrum *Faruhno*, 1441: castrum *Forchtenstejn*, Cs. 3: 585) is német eredetű, a 'félelmet keltő erősség, olyan vár, amelytől félni kell' jelentésű német *Forchtenstein* várnév átvonódhatott a tövében létrejött településre, amely

így a *Vorchtenouwe* 'Fraknó várához tartozó berek' nevet kapta, ebből alakult ki a magyarban a várat és a települést egyaránt megjelölő *Fraknó* névforma (lásd még: 1447: castrum *Forthenstain* alias *Frathno*, uo., FNESz.). Az ugyancsak e megyebeli *Eisenstadt* (~ *Kismarton*, 1373: *Burggraf von Eisenstat*, Cs. 3: 587, 1488: *Sloss Eysenstat*, uo., vö. ném. *Eisenstadt* 'vasból való, azaz erős, (bevehetetlen) város' vagy ném. *Eso* szn., vö. FNESz. *Kismarton*), illetve *Lánzsér* 'Landsee' (1263: cum castro *Lanser*, ÁÚO. 8: 49, 1447: castrum *Lennsee* alias *Lenser*, Cs. 3: 587, vö. < ném. *Landesêre* 'az ország becsülete', FNESz.) szintén a németből való, utóbbi kapcsán HORVÁTH RICHÁRD jegyzi meg, hogy a *Gotschalco de Landeshere* személynév alapján már 1158-ban erősített objektum lehetett, amikor még osztrák-stájer fennhatóság alatt állt (2011: 89).

Német eredetű lehet továbbá a Vas megyei *Borostyán* várnév eredeti *Pernstein* formája (1271: castrum *Pernstain*, Cs. 2: 712), mely egy **Pärenstein* 'medvekö' névből alakulhatott. A nevet az oklevelek a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával is említik castrum *Peristhan* (1249, ÁÚO. 7: 283) alakban, mely magyar névhasználatra utalhat. A későbbiekben a magyar névhasználók a névbe tévesen a *borostyán* 'repkény' növénynevet vagy a *borostyánkő* 'megkövesedett fenyőgyanta' szót értették bele (vö. TESz., FNESz. *Borostyánkő*), s a módosult szemantikai tartalom hatására a név későbbi adatai is ezt a módosult alakot tükrözik (vö. 1327/1346/1610/1611: inter castra Viuar et *Borostyán*, UrkBurg. 3: 245, 1392: castrum ... *Porostyan*, DL. 7756).

A németből való átvétellel számolhatunk a mosoni *Sárfenek* várnév eredeti formája esetében. E név etimológiája kapcsán a szakirodalom korábban különbözőképpen vélekedett. A bizonytalanságot jórészt az okozta, hogy a forrásokban a név egyaránt adatolható német és magyar formában (vö. 1450: castrum *Sarffnyk*, 1455: castrum *Sarfenek*, 1458: castrum *Sarffnek*, illetve 1460: G(e)sloss *Scharfenegk*, 1515: Gslos *Scharphnegkh*, Cs. 3: 673). NAGY IMRE vélekedése szerint a vár eredeti neve *Sárfenek* lehetett, melyet a német névhasználók *Scharfeneck*-re 'éles szöglet, sarok' ferdítettek (1871: 372), azaz reszemantizációval számolhatunk — a név egy korábbi, etimológiailag nem áttetsző névből jött létre úgy, hogy a beszélők a motiválatlan névnek új motivációt teremtettek (a reszemantizáció fogalmához lásd bővebben: HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 165) —, mely a német nyelvben történt meg. CSÁNKI DEZSŐ e vélekedést kételkedve fogadja, s rávilágít arra, hogy az 1469-es adatot (castrum *Sarffeneck* al. nom. *Eeleszeg*) a névhasználók németnek tartották, s azt tükörfordítással *Élesszeg*-re alakították (Cs. 3: 673). KISS LAJOS alaposan körbejárva e kérdést a német *Scharfeneck* nevet tekinti eredetinek, s egyúttal elveti az elsődleges, magyar összetétellel alakult névmagyarázatot (az erősség — hegyi vár lévén — efféle motivációval vélhetően nem bírhatott). Másfelől időrendi és jelentéstani okokra hivatkozva nem tartja megalapozottnak a *sárfenek* köznévből való származtatás lehetőségét sem. Véleménye szerint sokkal inkább azzal

számolhatunk, hogy a német *Scharfeneck* ('éles sarok') lehetett az elsődleges, mely német lovagvárak nevében gyakorta előfordul (1994b: 82–84). ENGEL PÁL szintén elsődlegesen német névvel számol (*Neuscharfeneck*), s úgy véli, hogy az 1390 után Scharfeneki János fiai által épített vár a családi várról kaphatta nevét (1996: 407). Ezt követően a magyar névhasználók az etimológiai áttetszőség hiánya miatt a német névformát átalakították, s a magyar nyelv közszavaihoz igazították (*Sárfenek*).

A magyar névhasználat többféleképpen is tükröződhet az átvett neveken. Egyrészt a két nyelv eltérő hangtani és fonotaktikai tulajdonságaiból adódóan jellemző, hogy a magyarság számára szokatlan hangokat, hangkapcsolatokat a magyarok a magyar nyelv sajátosságaihoz igazítva veszi át. Jól szemlélteti ezt a Kőrös vármegyei *Berzsanóc* ~ *Borzsonóc* várnév (1256: *jobagionibus castri predicti mete terrearum Martini Comitis filij Tusk, ac fratris ipsius nomine Gord, que uulgariter Borsonouch nuncupantur*, ÁÚO. 7: 434), amely a szb.-hv. *Brěznica* 'nyíres' -*ovec*, -*ovce* képzős alakjából létrejött szláv várnév átvétele (vö. FNESz. *Berzence*). A területen szláv népesség élt, ám mivel a várak gazdasági, jogi és katonai szempontból is fontos objektumok voltak, a nevük a vidék lakói mellett a magasabb társadalmi rétegek körében a vidéktől távoli területeken, magyar beszélők körében is ismert lehetett. Ezt látszik igazolni a *Berzsanóc* első adata, amelyben a szláv névbeli szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldva szerepel, a szó végi szláv végződés -*óc*-*cá* alakult, s az eredetileg vegyes hangrendű alak az első okleveles adatban hangrendi kiegyenlítődést is mutat (vö. KENYHERCZ 2007, 2014). Egy-egy név esetében a magyar és a szláv formát is közlik az oklevelek, a szl. *hruša* 'körte(fa)' szóból alakult Bars vármegyei *Hrussó* várnév a szó eleji mássalhangzó-torlódást mutató változat mellett a torlódást bontóhanggal feloldó *Hurusó* formában is szerepel egy 1323-as oklevélben: 1323/1323: *castellanus de Hwrso* (Gy. 1: 448) és 1323/1323: *castellanus de Hurussow* (Gy. 1: 448). Amint azonban KENYHERCZ RÓBERT vizsgálataiból tudható (vö. 2013: 28–30), a szó eleji mássalhangzó-torlódás nem feltétlenül kerül minden esetben feloldva a magyarba, ezért még a torlódásos névalakok esetében is számolhatunk magyar névhasználattal is, vö. pl. *Gradistye*.

De arra is van példa, hogy a szláv eredetű névváltozat mellett egy magyar névadó(k)tól származó magyar névvariáns is létrejött, s a két elnevezés egymás mellett élhetett. Erre utalnak az oklevelek azon leírásai, melyek egyazon időben említik a várat szláv és magyar névvel, pl. *Makovica* ~ *Bodorvára* (1435: *castrum Makowycza* al. nom. *Bodonwara*, Cs. 1: 282, vö. összl. **makъ* 'mák', ukr. N. hn. 'hegytető', FNESz. *Makovica*). A szláv eredetű névváltozat magyar névrendszerbe való bekerülését e párok esetében sem zárhatjuk ki.

3.2. Az átvett nevek esetenként a magyar *vár* földrajzi köznévvvel kiegészülve M+F szerkezetű névformákat alkotnak. Ezzel számolhatunk a Pozsega megyei *Podversa* ~ *Podversavára* név esetében (1423–1445: *castellum que Podwersa*, DL. 11430 és 1464: *castrum*

Podwersauara, Cs. 2: 392), az így létrejött kétrészes név előtagja eredendően szintén két névrészből áll, benne talán a szláv *pod* 'alatt, -on/en/ön, -nál/nél' és a *versъ* 'hanga, citromfű' jelentésű szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 144, 189).³³

3.3. Alig néhány esetben fordul elő a megnevező funkcióban álló névrész sajátosságot kifejező előtaggal, S+M szerkezetben. A Kőrös megyei *Kőkapronca* (1354: *castri nostri Kukaproncza*, F. 9/2. 328) várnév kapcsán viszont feltehető, hogy az elsődleges *Kapronca* névváltozat (1272: in *castro Kopornicha vocato*, ÁÚO. 12: 91), mely 'csalánnal benőtt hely' jelentésű szláv eredetű településnévi előzményre megy vissza (tehát helyviszonyra utaló S szerkezetű névnek tartható), egészült ki később a *kő* előtaggal, a várnak ugyanis a *Kapronca* és *Kőkapronca* mellett *Kővár* (1417: *castri nostri Kwar vocati*, DL. 34844) névváltozata is adatolható. Az ilyen módon létrejövő *Kőkapronca* névalakban a korábbi S funkciójú *Kapronca* névrész megnevező szerepet tölt be, ehhez kapcsolódik az anyagnévi előtag (FNESz. *Kapronca*).

4. A vár valamely sajátosságát kifejező névrészek

Az ember a számára valamilyen szempontból fontos objektumokat gyakran az adott hely valamely sajátosságáról, jellegzetességéről nevezi el. Hogy a névadáskor éppen milyen motivációk vannak jelen, az alapján a névrészekben is igen sokféle szemantikai tartalom fejeződhet ki.

4.1. A várnevek viszonylag kis hányadában a vár valamely érzékszervünkkel felfogható külső jegyére való utalás, a hely egy érzékszervvel vagy érzékeléssel felfogott tulajdonsága fejeződik ki. Ezek a tartalmak szinte kivétel nélkül kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött, S+F szerkezetű nevek előtagjában jelennek meg. Ezek a nevek a jelzős összetételek valamely típusába sorolhatók. Hogy a jelzős összetételek a várnevek körében gyakorinak mondhatók, arra már ZELLIGER ERZSÉBET is utal *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*-ban a várnevek szerkezeti felépítésének tárgyalása kapcsán, ezek közül is a minőségjelzős, illetve birtokos jelzős szerkezettel álló vármegjelölésekre tér ki, melyek a vár

³³ M+F szerkezetet, azaz megnevező és fajtajelölő funkciójú névrész kapcsolatát gyaníthatjuk az olyan névformák esetében is, amelyek az adatok alapján elsődlegesen egyrészes várnévként jöhettek létre, majd ez a forma kiegészült egy földrajzi köznévi utótaggal. Az Ugocsa megyei, a 13. században erdőispánság központjaként (FÜGEDI 1977: 171) épült *Nyaláb* ~ *Nyalábvára* első említése 1315-ből való, *castellano nostro de Nalab* (HOKl. 193) formában. A 15. század végén a név földrajzi köznévi utótaggal áll (1479: *castrum Nyalabwara*, Cs. 1: 430), melynek kapcsán feltehető, hogy a korábban sajátosságot kifejező névforma megnevező funkciójává válik, M+F szerkezetet mutatva. Hasonló változással számolhatunk a *Máré* > *Márevára* (1316–1318: *castrum* (de) *Mare*, Cs. 3: 404, 1452: *castrum Marewara*, uo.), *Héder* > *Hédervára* (1314: de *Castro Hedrici*, WERTNER 1907: 189, 1509: *castrum Hederwara*, HéderváryOkl. 1: 517), *Szentlőrinc* > *Szentlőrincvára* (1387–1388: *castrum Zenchlerynch*, Cs. 2: 276, 1491: *castrum Zenthlewrinczwara*, uo.) stb. nevekben is. Meg kell azonban jegyezni, hogy az itt tárgyalt várnevek kapcsán a korábbi *castrum* + egyrészes várnév szerkezet mögött kétrészes, -vár utótagú magyar helynevet — az adatolás esetlegességét figyelembe tartva — is feltételezhetünk.

valamely tulajdonságára vagy más várhoz fűződő viszonyára utalnak (1991: 545–546, 550). Az összetételek első névrésze jobbra melléknév.

4.1.1. A vár m é r e t é r e utal a hegyek között álló *Nagyvár* név (1392: *castro Noguar*, Zs. 1: 278/2543). A várat korábban *Liptó*-ként (1278: *castrum Liptouiense*, Gy. 4: 72) említik, az erősség azonban a későbbiekben elavult, helyette a Vág partján új vár épült, *Liptóújvár* (1262>1391: *Novo Castro Lipto*) néven. A régi vár a 14. században tűnik fel *Nagyvár*-ként, mely egyrészt talán arra vonatkozhat, hogy az erődítmény a többi vár között méretesebbnek számított, emellett a később épült várhoz viszonyított elsődlegességét („régí vár”) is kifejezheti (vö. Gy. 4: 75).

4.1.2. A vár s z í n é r e utal a Zaránd megyei *Világosvár* (1318: *castellanus de Wy(lago)swar*, A. 1: 459) név, mely vélhetőleg a várfal világos színével kapcsolatos (vö. FNESz. *Világos*). A Vas megyei *Vörösvár* név (1424: *castrum Wereswar*, Cs. 2: 721) és az Erdélyi Fehér megyebeli, szász építésű, végvárként említett *Vöröstorony* név a vár építéséhez használt kőzet színére utalhat (FNESz. *Vöröstoronyi-szoros*). Ilyen, látszólag színre utaló névrész állhat a Nyitra megyei *Vörösvár* névben is, ám a források alapján a név előtagja személynévi eredetű, a vár az építtetőjéről, Vörös Ábrahámról (*Abraham dictus Rufus*) kapta nevét (FNESz. *Vágvörösvár*, lásd még a 2. pontban írottakat). Emellett ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a névhasználók a későbbiekben esetleg átértelmezték a nevet, s az eredeti jelentés elhomályosulásával már színnevet láttak a névben. Esetleg a Sáros és Szepes megye határából adatolható *Zöldvár* (1454: *fortalicium Zeldwar*, Cs. 1: 285) neve is a vár színére utalhat, elképzelhető, hogy a várfalakat a korban sűrű növényzet vette körül. A Pozsony megyei *Vöröskő* (1296: *medietatem castrum, Vöröskeő vocati*, F. 6/2. 45), a Nógrád megyei *Kékkő* (1290: *castrum Keykkw*, Gy. 4: 256, korábban név nélkül: 1278: *castrum comitatis Petri*, uo.) és a somogyi *Fejékkő* (1396: *castrum Feyerkeu*, DL. 8176) várnevek szintén ide vonhatók, ám talán egy, a korból adatokkal nem igazolható hegynévvel is összefüggésben állhatnak, ez a névadási motiváció a hegységek körében sem ritka ugyanis (*Fehér-halom*, *Fekete-hegy*, *Kék-mál* stb.), a *kő* utótag pedig elsődlegesen hegyrajzi köznévként funkcionált, s a *Fehérekő* és a *Vöröskő* névformák másutt hegynévként is adatolhatók a korból (vö. RESZEGI 2011: 131).

4.1.3. Leginkább a vár érzékszervekkel felfogható tulajdonságaira utaló nevek közé sorolhatók az ö s s z e f o g l a l ó m e g j e l ö l é s e k.³⁴ A vizsgált korból az általam felhasznált források alapján csupán a Vas megyei *Kétkőszeg* adata (1327/1361/1372: *castra Kethkuseg*, FNESz.

³⁴ Az összefoglaló megnevezések besorolása ugyanakkor nem problémamentes, ezt a nehézséget láttatja az is, hogy az ilyen típusú neveket GYÖRFFY ERZSÉBET (2011: 55) és RESZEGI KATALIN (2011: 130–131) is eltérő módon kategorizálja, e különbségek egyik magyarázata lehet, hogy az osztályozás során figyelembe kell venni azt is, hogy a számnévi névrész funkcionális-szemantikai tartalmának megítélése az objektum fajtájától is függ.

Kőszeg) vonható ide, mely azt jelzi, hogy a korban két vár is állt egymás szomszédságában (Alsó- és Felsőkőszeg), közös uradalommal (ENGEL 1991: 604), erre utal az 1392-es *castra duo Kwzegh* (Cs. 2: 714), illetve az 1432-es *castra Nekche et Kewzeg superius et inferius* (HOkm. 7: 452) említése. A források adatait a régészeti kutatások is alátámasztják (HOLL 1986: 53–55, DÉNES é. n. (b), lásd még: ENGEL 1991, 1996: 350). A *Kétkőszeg* névforma tehát a két *Kőszeg* nevű erődítmény együttes megjelölése lehet. Maga a *Kőszeg* várnév a magyar *kő* 'kőből való, köves', illetve a *szeg* 'szöglet, sarok' főnevek összetételéből alakulhatott, s később ilyen formában vonódott át a település megjelölésére is (FNESz. *Kőszeg*).³⁵ A korból a Vas megyei mellett további két *Kőszeg* nevű vár is adatolható:³⁶ Baranya megyéből elsőként 1296-ban *subtus castrum Kwzeg* formában (RegArp. 2/4: 171/4084), illetve Sáros megyéből (1423: *castrum Kwzeg*, VARSIK 1: 459); utóbbit 1368-ig *Somos* (lásd pl. 1304: *castrum Sumus*, RDES. 1: 155), majd egy ízben (1439) *Nyestkő*-ként is említik.

4.2. A vár nevében az erősség valamely *b e l s ő s a j á t o s s á g a* is kifejeződhet.

4.2.1. A vár környezetében lévő vagy az építéséhez felhasznált *a n y a g r a* utalhat talán az Ugocsa megyei, a Tisza völgyét ellenőrzés alatt tartó erősség *Nyaláb ~ Nyalábvára* (1315: *castellano nostro de Nalab*, HOkI. 193, lásd még: 1479: *castrum Nyalabwara*, Cs. 1: 430) neve, melyben a magyar *nyaláb* 'csomó, köteg' főnév rejlik, s a sáncmunkákhoz használt rőzsnyalábokkal állhat kapcsolatban (FNESz. *Nyalábvár*). Minthogy azonban kővárról van szó, az előtag az erődítmény alakjára utalásként is értelmezhető. A Kőrös megyei *Kapronca* várnév kétrészes *Kővár* és *Kőkapronca* (1417: *castri nostri Kwar vocati*, DL. 34844 és 1272: *in castro Kopornicha vocato*, ÁÚO. 12: 91) névváltozatainak előtagja, ugyanez a szemantikai tartalom jelenik meg a Közép-Szolnok megyebeli *Kővár* (1378: *castrum Kwar*, DL. 72092) névben is. BENKŐ LORÁND az ómagyar korból ismert *Kővár*-féle helyneveket összetétellel létrejött neveknek tartja, véleménye szerint — míg a speciális jelentéstartalmú *földvár* a korban használatban lehetett közszoí összetételként, addig — a *kővár* összetett földrajzi köznévként csak később jelenhetett meg várnevekben (1998h: 128). Az ugyancsak kései adatolású Pozsega megyei

³⁵ A település, mely a Gyöngyös patak völgyében feküdt, a vár felépültét megelőzően a víz nevét (1276: *fluuiio Gungus*, ÁÚO. 12: 168) viselte (első említése 1217-ből való *Gungys* formában, ÁÚO. 6: 384, MELICH 1925–1929: 404, vö. ném. 1276: *Gvns* tel., mely a magyar *Gyöngyös* névből származik, FNESz. *Kőszeg*), később, a 15. század elején a patakot (a vár nevééről) *Kőszeg*-ként is említik (1411: *fluvium Kewzeg* appellatum, BAKAY 1990: 77).

³⁶ ENGEL PÁL a *Kőszeg* nevet „tipikus várnév”-nek tartja, melynek kapcsán megjegyzi, hogy ilyen településnevek alakulására önmagában nincs példa: „falut nem kereszteltek el így” (1991: 602). A várnév és a településnév azonossága kapcsán ilyen módon minden esetben a várnév elsődlegességével számol. A forrásokban *Kőszeg* hegynévként, kisebb kiemelkedés nevéként is szerepel (lásd pl. 1307: *ad quandam petram, Keuseg* vocatam, RDES. 1: 218), mely alapján feltehető, hogy valamely várnév (és településnév) végső forrása hegynév lehet. Ilyen szemantikai tartalommal várnevek a német nyelvterületen nagyobb gyakorisággal fordulnak elő, például *Steineck*, *Steinegg* (ENGEL uo.), mely nevek esetleg hatással lehettek a magyar megnevezésekre is, s némely név talán tükörfordítás eredménye.

Kwar (1396, Cs. 2: 390) névadat azonban nem tartozik a vár anyagára utaló nevek körébe, nem a magyar névadók szemléletét tükrözi ugyanis, BENKŐ a várnevet a szláv *Kamengrad* név oklevélírói fordításának tartja (1998h: 128–129).

4.2.2. Az erősség korára utal a Trencsén megyei, működő várat jelölő *Óvár* (1384: castrum *Owar*, FEKETE NAGY 75), a Vas megyei *Újvár* (1263: Castrum Kwssen quod nunc *Vyuar* nuncupatur, Cs. 2: 721), a sárosi *Újvár* (1370: castri *Wyvar*, DL. 33674), a Pozsega megyebeli *Újvár* (1414: castellani de *Wywar*, Cs. 2: 394, lásd korábban: novum castrum *Derskonch*, uo.) név. E nevek mindegyike minőségjelzős szerkezetben áll, előtagjukban képzetlen melléknév szerepel.

4.2.3. Funkcióra, működésre utal a Sáros megyei *Kapi* várnév (1410: castrum *Capi* alio nomine *Magloch*, Cs. 1: 281), mely a határvédelemmel lehet kapcsolatban, a név vélhetőleg a gyepű átjárójára, a gyepűkapura utal (vö. FNESz. *Kapi*).

4.3. Az eddig áttekintett tulajdonságjegyekhez képest gyakoribb, hogy a várnevekben valamely külső dologhoz való viszony fejeződik ki. Bár ezen belül is vannak gyakoribb és ritkább névadási motívumok.

4.3.1. Néhány esetben az ott lévő növényzet alapján nevezték el a várat. A Nógrád megyei *Somoskő* (1323: castrum *Sumusku*, Gy. 4: 293) előtagja arra vonatkozhat, hogy a korban a vár környékén sok lehetett a sombokor (vö. FNESz. *Somoskő*, CSORBA 2006: 206). A Tolna és Zala megyéből is adatolható *Egervár* (1417: quoddam castrum *Egerwar*, DF. 261827, 1288: castrum eorum *Egurwar* uocatum, HOkm. 6: 333) névben a magyar *éger* ~ R., N. *eger* fanév lehet, égerfákkal benőtt helyre utalhatnak (FNESz. *Egervár*), mely növényzet esetleg már e várak építésekor is jellegzetes lehetett a környéken. A fenti nevek mindegyike kapcsán feltehető ugyanakkor hegynévi vagy településnévi előzmény is, hasonló nevű település a vár mellől mindegyik esetben adatolható (vö. Tolna: 1281: *Eguruar*, tel., FNESz. *Egervár*, Zala: 1266: possessio *Egurzug*, Cs. 3: 20).

Bizonytalanul ítéltető meg a Fejér megyei egyrészes *Gesztes* várnév (1326/1327>1383: castrum *Keztus*, Gy. 2: 386) ide tartozása, benne talán a magyar N. *gesztes*, *gesztüs* 'nagyon fás, kemény héjú (dió)' melléknév rejlik, de feltehető a név személynévi magyarázata is (vö. szb.-hv. *Gostiša* szn., vö. FNESz. *Várgesztes*).

A Vas megyei későbbi *Borostyán* névforma népetimológiásan alakult a német **Pärenstein* 'medvekö' névalakból, a magyar névhasználók ugyanis a magyar *borostyán* 'repkény' (FNESz. *Borostyánkő*) főnevet érthették bele, ilyen módon a népetimológiás alak bizonyos értelemben növénynévi eredetűnek tekinthető, noha nyilvánvalóan eredetileg nem ez szolgált a névadás alapjául (ehhez lásd még az előző fejezet 3.1. alpontjában írottakat). A

Zemplén megyei *Borostyán* név (1322: castra Petri filii Petunei infidelis nostri *Purustyan* Budrugzeg et Borko vocata, A. 2: 38) azonban bizonyosan ide tartozhat, a várnév a *borostyán* növénynévből alakulhatott (vö. TESz.), a vár környékén talán több helyütt elszaporodhatott ez a kúszónövény.

4.3.2. A várnevek több esetben az ott lévő állatvilágra vagy a térség jellegzetes állatára utalnak. Ezen belül jellemző csoportot alkotnak azok a nevek, amelyekben a vár környékén élő madarak nevei jelennek meg, ez a tartalom a hegyi várak nevében jellemző. Ide sorolható a Nógrád megyei *Hollókő*, a két észak-magyarországi vár megjelölésére is használt *Sólyomkő*, a Bars megyei *Saskő*. Utóbbi kapcsán ugyanakkor a történészek a 14. századra vonatkozóan egy *Szászkő* magyar névalakot tételeztek fel (vö. ENGEL 1996: 406, CSORBA 2006: 183), ezt azonban az erre a korra adatolt oklevélbeli említések nem támasztják alá (vö. 1327: castellanus de Leua et Saasku, Gy. 1: 473, 1340: castellani de Sasku, Gy. 1: 473), a *Szászkő* olvasat mögött talán német minta állhat (*Sachsenstein* 'szász kő'). Madárnév rejlik a Nyitra megyei *Keselyűkő* vár nevében is, benne a régi magyar *keselő* 'keselyű' madárnév található (vö. FNESz. *Keselő-hegy*).

Valamennyi idézett várnév hegyi várat jelöl, ezzel kapcsolatos a többségükben szereplő *kő* utótag is. E nevek minőségjelzős szerkezetben, főnévi jelzővel állnak. A nem túl nagy számú, mégis jellemzőnek mondható névtípus alapjául a Fejér megyei *Csókakő* várnév szolgálhatott, mely a várnak helyet adó hegyről vonódott át a vár megjelölésére. Ez a madárnév + *kő* szerkezet később az eredetileg *Baglyas*-nak nevezett, patak völgyben, kis dombon emelt erődítmény megnevezésében is megjelenik. A Nógrád megyei erődítmény egy 1327-es oklevélben minőségjelzős szerkezetben *Baglyaskő*-ként szerepel, melynek első névrésze képzett melléknév, mely meglehetősen ritka az ilyen módon keletkezett várnevekben (vö. *Éleskő*, *Somoskő*).

Állatnévből alakulhatott a Veszprém megyei *Hölgykő* vár neve, előtagja a magyar *hölgy* 'hermelin' (TESz.) szóból ered. Hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a Sáros megyei *Nyestkő* névben. A Sopron megyei *Macskakő* várnév előtagjában a 'vadmacska' jelentésben is használatos *macska* állatnév áll, s minthogy a közeli település nevében is megjelenik a szó, feltehető, hogy vadmacskákban bővelkedő erdőség vehette körül az erődítményt (vö. FNESz. *Szentmártonmacskás*).

Az Alsó-Fehér vármegyei *Kecskés* (1313: castellano de *Kecskés*, Gy. 2: 168) szintén állatnévre utal. A várnevek körében ritka alakulásmódnak számítanak a helynévképzéssel létrejött nevek. A név arra utalhat, hogy a környék talán hegyi kecskében bővelkedett. Ezt erősíti, hogy az 1082 méter magas, kúp alakú hegy, amelyen a vár épült szintén erre utaló nevet viselt: *Kecskekő* (vö. HUNFALVY 1864: 266).

A 13. század közepén épült Zágráb megyei *Medvevár* (1273/1325: *Medwewar*, FNESz., de lásd: 1242–1250/1315: *castri Medwe*) a magyar *medve* főnévből alakulhatott (FNESz.), mely a korban személynévként is használatos volt (1138/1329: *Medue* szn., 1212: *Medwe* szn., ÁSz.). A Heves és Kőrös megyéből is adatolható, korábban közölt *Szarvaskő* várnevekben a *szarvas* ’nagy testű kérődző vad’ állatnév szerepel (FNESz.), a várnevek — esetleg hegynévi áttétellel — a környező erdőség állatvilágára utalhatnak.

A zalai *Békavár* mocsaras völgyben feküdt (MÜLLER 2002: 9–10), ennek állatvilágára utal a név (vö. FNESz. *Békafalu*). A Vas megyei *castrum Kegyvkw* adat (1409, DL. 9569) olvasta bizonytalan, az adatok alapján (lásd még: 1440: *castrum Kigowkw*, 1459: *castellum Kygyakw*, Cs. 2: 714, 1456: *Kyokew*, HOkm. 2: 340, vö. még a Bereg vármegyei *Kígyós* helynévvel: 1332–1335/Pp. Reg.: *Kykos*, 1349: *villa Kygos*, Gy. 1: 542) talán *Kígyókő* olvasat valószínűsíthető. Ebben az esetben a *kígyó* állatnév lehet a név előtagjában (vö. FNESz. *Kígyós*).

Az állatnévből alakult várnevek sajátos típusát alkotja a három *Oroszlánkő* névforma, oroszlánok ugyanis nyilvánvalóan nem éltek Magyarországon, ezek a nevek tehát állatvilágra nem utalhatnak, ehelyett esetleg személynévi áttétellel jöhettek létre (vö. 1318: *Vruslan* szn., ZO. 1: 146 < tör. *arslan* ’oroszlán’, KISS 1989: 111–112), vagy pedig szimbolikus névadással számolhatunk (vö. KISS 1989: 111). Elbeszélések és ábrázolások révén ugyanis az oroszlán fogalmát már a honfoglalást megelőzően ismerte a magyarság (i. m. 46). Ábrázolása hatalmi jelvény, címerállat lett a honfoglaló magyarságnál, az Árpádok mellett a Csák nemzetség is címerében viselte az oroszlán képét (i. m. 44, vö. 1274: *Magister Petrus (filius) magistri Mathei de genere Chak*), ut *leo fortissimus, cuius indicia gessit in vexillo* = (A Csák nemzetségbeli Máté mester fia) Péter mester mint hatalmas oroszlán, amelynek jelvényét zászlaján viselte, ÁÚO. 9: 71, FNESz. *Oroszlány*). A Komárom megyei — településnévként adatolható — *Oroszlánkő* (1289: *Vruslanku*, Gy. 2: 398) elsődlegesen a Vértesben emelt hegyi várat jelölte, mely a környékkel együtt a Csák nemzetség tulajdona volt. A nemzetség címerállatának neve jelenik meg a várnévben (vö. KISS 1989: 112–113). Szintén így alakulhatott a Trencsén megyei *Oroszlánkő* várnév (1348: *castellanus de Orozlan kw*, FEKETE NAGY 74–75), a sziklán épült vár ugyanis elsőként Csák Máté birtokaként szerepel (KISS 1989: 113). A Heves megyei *Oroszlánkő* első adata *castrum Orozlan* formában maradt ránk (1325/1347, Gy. 3: 120), később *Oroszlánkő*-ként említik (1468: *castrum Orozlan kw*, Cs. 1: 53), majd hegynévként *Oroszlánvár*-ként volt használatos (*Oroszlánvár* hegy, LIPSZKY 1: 483, de lásd: 1289: *possessio ... Wruzlanhege in silva Matra*, Gy. 3: 120). Bár történeti források nem igazolják, esetében is feltehető, hogy az *oroszlán* névrész „a címerállatként alkalmazott és kőfaragványként a várhoz tartozó oroszlánábrázolással” lehet kapcsolatos (KISS 1989: 113), ám

valószínűbb, hogy a korábban adatolható hegy neve vonódott át a vár megjelölésére. Az erősséget az Aba nembeli Péter építtette az ott lévő kiemelkedésre (Gy. 3: 120).

5. Fajtajelölő funkciójú névrészek

Az új típusú várak körében lényegében két szó, csupán a *vár* és a *kő*, illetve néhány esetben a *torony* és a *palota* szavak állnak fajtajelölő funkcióban.

A közel 650 új típusú vár nevét számláló adatbázisomban 117 várnévi forma esetében fordul elő, hogy a név a forrásokban a vizsgált időszakban valamely földrajzi köznévi utótaggal szerepel, ez a csoport a teljes névállomány kevesebb mint egyötöd részét teszi ki. Emellett ugyanakkor a csak egyrészes formában adatolható nevek egy részénél szintén feltehető hasonló kétrészes szerkezet a latin fajtajelölő + várnév struktúra mögött (vö. *A várnév mint helynévfajta* című fejezetben írottakkal). A fajtajelölő funkció elvileg háromféle szerkezetben jelenhet meg: F, M+F és S+F. Azonban a várnevek körében lényegében csak a két utóbbi szerkezetre találunk példákat.

5.1. A vizsgált névállományban a földrajzi köznév leggyakrabban a várnevek második névrészeként fordul elő, sajátosságot kifejező névelem mellett állva, S+F szerkezetben. Jórészt a *-vár* utótag szerepel e nevekben, az esetek 61 százalékában alapalakban, zömében a 14. századból, pl. *Bélvár* (1417: poss. Jara et altera Jara cum castro similiter Jara al. nom. *Belwar*, Cs. 5: 671, Torda), *Egervár* (1288: castrum eorum *Egurwar* uocatum, HOkm. 6: 333, Zala), *Egervár* (1313: castellanum de *Egurwar*, Gy. 3: 552, Küküllő), *Egervár* (1417: quoddam castrum *Egerwar*, DF. 261827, Tolna), *Kosvár* (1388: castellanus de *Kasuar*, Cs. 2: 455, Baranya), *Kővár* (1417: castri nostri *Kwar* vocati, DL. 34844, Körös), *Rákosvár* (1465: castra Crasnaorka et *Rakoswar*, DL. 16278, Gömör). A birtokos személyjeles *vára* utótagú nevek az alapalakban álló *vár*-at tartalmazó nevekhez képest nagyjából egy évszázaddal későbből, a 15. első felétől adatolhatók, pl. *Apajvára* (1450: castrum *Apaywara*, Cs. Körös 12, Körös), *Bodorvára* ~ *Bodonvára* (1435: castrum Makowycza al. nom. *Bodonwara*, Cs. 1: 282, Sáros), *Járavára* (1440: castrum *Jarawara*, Cs. 5: 671, Torda), *Szentmiklósvára* (1441: castrum nostrum (regis) *Zenthmikloswara*, Cs. 5: 675, Torda), *Kakasvára* (1445: castellum suum *Kakaswara* vocatum, Z. 9: 95, Zágráb), lásd még korábban pl. *Vasszegvára* (1330: a lo(co castri) *Woszeghvara*, Gy. 1: 403), melynek a már említett *Csabavára* lehet korábbi előzménye (1248/1312, uo.).

Az ide tartozó nevek egy részében közel egy időből a *vár* alapalakban és *vára* formában is előfordul, e nevek korábban egyrészes formában állva, *castrum* lexémával adatolhatók, s az adatok szerint csak később egészülnek ki a *vár* és *vára* utótaggal. Ide sorolható például a Pozsega megyei *Petnyevár(a)* név, mely az írott forrásokban 1455-ből *castrum Pethnewar* (Cs. 2: 392),

1470-ből *castrum Pethenyewara* (uo.) alakban is említődik (a vár korábbi említése: 1280: *castrum Pethne*, uo.), hasonlóan birtokjel nélküli és birtokjeles utótaggal is adathozható egyazon évből a Sáros megyei *Sebesvár ~ Sebesvára* (1437: *Sebeswar*, Cs. 1: 283 és *Sebeswara*, uo.), ám esetében ugyanazon évben említődik az egyrészes, *castrum*-mal álló névforma is (*castrum Sebes*, uo.), korábban, így egy 1299-es oklevélben név nélkül utalnak az erősségre (DL. 57229). Ilyen módon alakult továbbá a Pozsega megyei *Orjavavára*, melyet az oklevelek korábban *castrum Oryoua* (1395, Cs. 2: 391) alakban említenek, 1422-ben *castrum Oriarwar* (uo.), illetve 1454-ben *castrum Oryawara*-ként (uo.) is adathozható. E névpárok kapcsán ugyanakkor éppúgy számolhatunk a redukció folyamatával is, az adatok között ugyanis nincs jelentős időbeli távolság. A Somogy megyei *Rupolújvár ~ Rupolvár* (1403: *castrum Rwpulwywar* > 1403: *Rwpwlwar*, Cs. 2: 573) névváltozatok között névelemnyi a különbség, az alakulás iránya azonban nem állapítható meg, mivel a két forma egyidejű, nyilván egymás mellett élhettek. Erről lehet szó talán a Zágráb megyei *Szomszédvára ~ Szomszédvár* (1379: *Zomzydwara ~ 1387: Zumzeduar*, FNEsz. *Szomszédvár*), és a fentebb említett *Sebesvár ~ Sebesvára* esetében is, a jelölt és jelöletlen forma közel egy időből adathozható, emellett ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a későbbi elnevezés egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel redukciója lehet.

Néhány esetben ugyanannak az erődtérnek két különböző szemantikai tartalmú előtag + *vár* vagy *vára* utótagú elnevezése is élt a korban, például a Zala megyei *Szentgyörgyvárát* egyazon időben *Békavár*-ként is említik: *castrum Zenthgerwara* alias nomine *Bekawar* (1461, Cs. 3: 16), a már korábban említett Torda megyei *Bélvár* két évtizeddel később *castrum Jarawara* (1440, Cs. 5: 671) alakban fordul elő.

A névanyag alapján az iráni eredetű, a magyar nyelvbe a vándorlások során bekerült *vár* lexéma igen általános 'erődítmény, megerősített hely' (TESz.) jelentésben lehetett használatban a vizsgált időszakban: egyaránt szerepel ugyanis a régi és új típusú várak tulajdonnévi megjelöléseiben, fa-földvárak, valamint korai és késő középkori kővárak nevében is.

5.2. A névkorpusz kisebb, ám jól körülhatárolható, s igen jellegzetes szegmensét adják azok a várnevek, melyekben a *kő* lexéma szerepel mint fajtajelölő köznévi elem. Mivel a lexéma eredendően hegyrajzi köznév, ezért szükségesnek látom behatóbban megvizsgálni, a névcsoport megjelenésének időbeli és területi körülményeit bemutatva, hogy mivel magyarázható a *kő* utótagú várnevek feltűnése és viszonylagos elterjedtsége a középkori Magyarországon.³⁷

5.2.1. A *kő* lexéma 'szilárd, éghetetlen ásvány' jelentéssel ősi örökség a finnugor korból (TESz., EWUng., MSzFgrE.). A szónak azonban az ómagyar korban kialakult egy

³⁷ Ehhez lásd még: KOVÁCS H. 2015a.

további, 'nagy kő, szikla' földrajzi köznévi jelentése is (vö. ehhez NySz., OklSz.), és gyakorta tűnik fel tulajdonnév-alkotó szerepben hegynevek második névrészeként. RESZEGI KATALIN megfigyelései szerint a *kő* hegyrajzi köznév ebben a funkciójában a nyelvterület középső vonalától északra gyakoribb helyneveinkben (Veszprém vármegyében hét, Gömörben hat, Hontban és Borsodban öt-öt ilyen hegynév adatolható, de előfordul emellett Pozsony, Trencsén, Turóc, Liptó, Zólyom, Sáros, Zala, Komárom, Esztergom, Pilis, Nógrád, Heves, Kraszna és Szolnok vármegyében is), keleten Zemplén megyéig terjed, de nagyobb számban adatolható névalkotó elemként Erdélyi Fehér vármegye déli részéről is (2011: 100, 119).

A *kő* utótagú nevek kapcsán ugyanakkor számolhatunk azzal is, hogy azok esetenként nem csupán a kiemelkedések egy-egy feltűnő szikláját, hanem a kiemelkedés egészét jelölhették. Ez persze nem jelenti azt, hogy a *kő* lexémának 'hegy, kiemelkedés' jelentését is feltételeznünk kellene, sokkal inkább arról van szó, hogy a köznév tulajdonnév-alkotó elemként való használatában jelentkezhett a funkcióbővülés. A hegynevek körében általában jellemző ez a jelentésbővülésnek nevezett folyamat (vö. RESZEGI 2010: 79–80, 93, 2012: 65–66, BÁBA 2016: 39–44).

Arra, hogy a *kő* lexémát tartalmazó névformák nemcsak hegyet, hanem várat is jelölhettek, csupán a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár utal mondván, hogy „több helyek, különösen várak neveztetnek róla” (CzF.), a korábbi szójegyzékek (vö. RMG1.) és a későbbi etimológiai és nyelvtörténeti szótárak esetleg egy-egy példával illusztrálják a szónak ezt a funkcióját (pl. OklSz.), jórészt azonban ez is elmarad (lásd pl. NySz., TESz.).

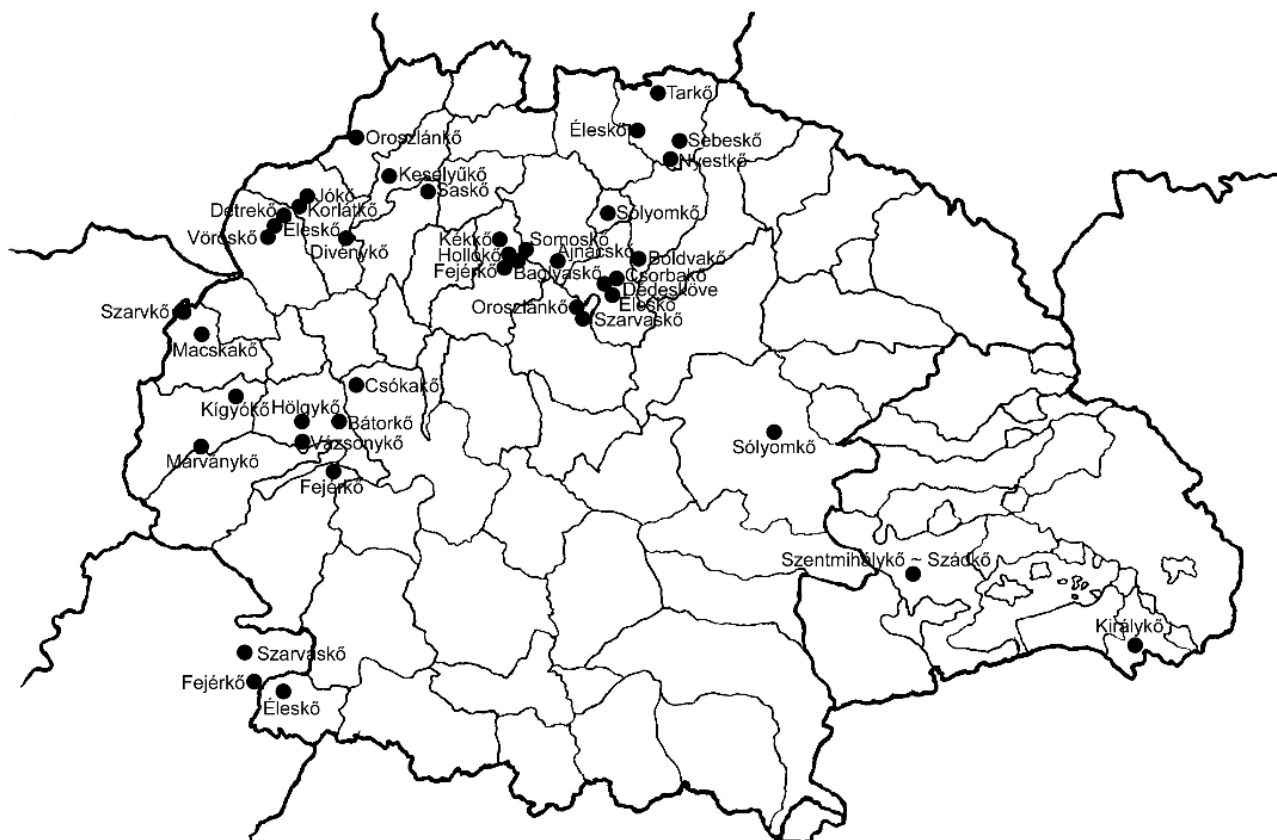
A helynevek eredetét magyarázva ugyanakkor KISS LAJOS is felfigyelt a *kő* várnévalkotó funkciójára, s szótárában több szócikkben is utal arra, hogy a lexéma „mint helynévi utótag a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is szolgált” (FNESz. *Ajnácskő*, vö. még pl. *Baglyaskő*, *Hollókő*, *Hölgykő*, *Jókö*, *Korlátkő*, *Somoskő*, *Szarvaskő* stb.), továbbá gyakran előfordul lovagvárak nevében is (lásd pl. *Éleskő* szócikkét). E speciális funkció kialakulására azonban — nyilvánvalóan a szócikkek terjedelmi korláta miatt — nem tér ki.

5.2.2. Ahhoz, hogy nyomon követhessük a *kő* földrajzi köznév speciális várnévalkotó szerepének kialakulását, mindenekelőtt a *kő* utótagú várnevek időbeli megjelenését érdemes áttekintenünk.

5.2.2.1. A *kő* utótagú nevet viselő várak fele az okleveles adatok szerint 1300 előtt épült (vö. FÜGEDI 1977: 2. térképmelléklet), nevük azonban, mint majd látni fogjuk, általában jóval későbből adatolható. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a *kő* utótagú várnevet valóban jóval a vár megépítését követően kezdték el használni: a tatárjárást követően épült *Saskő* esetében

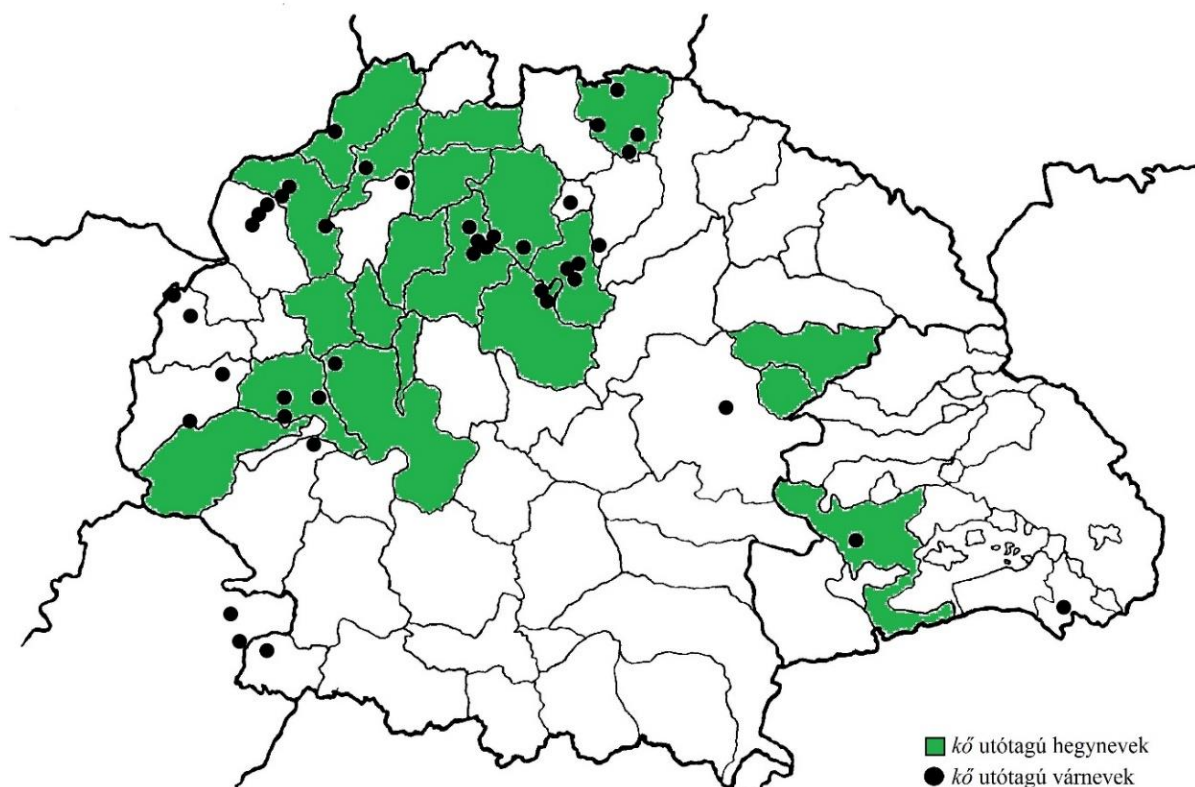
például csak a királyi tulajdonba kerülését követően terjedt el ez a névváltozat, azt megelőzően a vár *Susol*-ként szerepel az oklevelekben.³⁸

5.2.2.2. A *kő* utótagú várnevek lényegében hasonló területi eloszlást mutatnak, mint általában az ún. új típusú vagy klasszikus várak (ehhez lásd: FÜGEDI 1977: 2. térképlap, vö. még 37–39): ezeknek a kőből épült erődítményeknek az erdős hegyvidékeken (leginkább az ország északi és nyugati részén) figyelhető meg erőteljes sűrűsödése, míg az alföldi területeken lényegesen kisebb számban épültek ilyen várak. Ez FÜGEDI ERIK szerint azzal magyarázható, hogy a vár fenntartásához szükség volt hozzá tartozó uradalomra, s minthogy az erdőhatár alatti területek jelentős része akkorra már magántulajdonban volt, az erdőhatár feletti részek viszont nem, ezért itt volt inkább lehetőség irtásfalvak telepítésével uradalom létrehozására. A *kő* utótagú nevekkel megjelölt erődítmények maguk is ehhez a vártípushoz tartoznak, így nem meglepő, hogy elhelyezkedésük is e vártípuséhoz hasonló (1. térkép).

1. térkép. A *kő* utótagú várnevek a középkori Kárpát-medencében

³⁸ Az adatolás hiányosságai ellenére is viszonylag nagyszámú *kő* utótagú várnév maradt ránk a középkorból: én magam 42 ilyen nevet ismerek az ómagyar kor második feléből. Vizsgálatom során csak azokat a neveket vettem figyelembe, amelyeknek valóban adatolható a korból *kő* utótagú alakja. Így eltekintettem jó néhány olyan névtől, amelyeket a történeti szakmunkákban *kő* utótagú névváltozatban említenek, ám ilyen nevük a vizsgált időszakból nem igazolható (pl. *Borostyánkő* Pozsony és Vas megyében, *Füzérkő* Borsod megyében stb., a nevek szócikkszerű feldolgozásához lásd KOVÁCS H. 2015a).

2. térkép. A *kő* utótagú hegy- és várnevek területi eloszlása a középkori Kárpát-medencében

A névszerkezet elterjedése szempontjából érdemes a nevek megjelenését fél évszázados időszakokra bontva megvizsgálni.

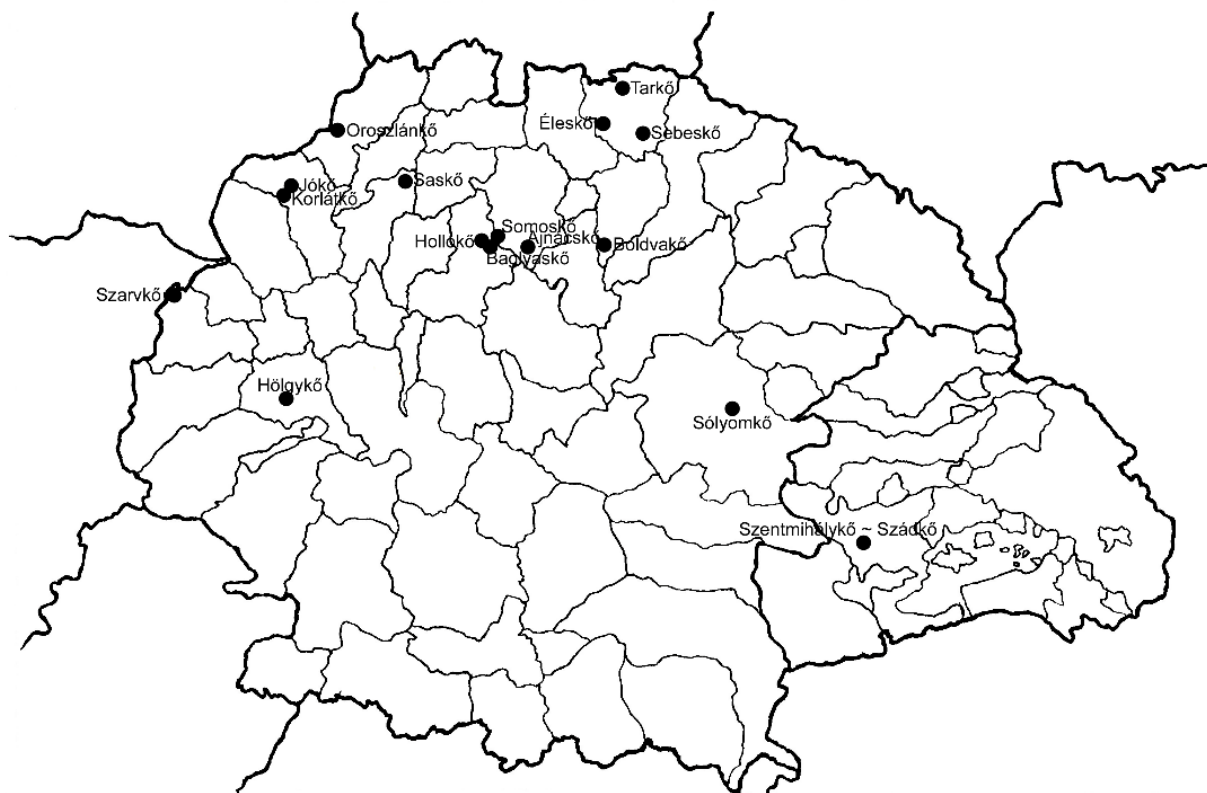
Az első ránk maradt adatok az 1200-as évek második feléből származnak. Ide tartozik a Veszprém megyei, 1272–1284 között emelt (FÜGEDI 1977: 105) *Bátorkő* (1287: *Bocorku*, PAULER 1899: 2: 569), a Fejér megyei, 1255–1299 között épített (FÜGEDI 1977: 119) *Csókakő* (1299, 1374: *Choukaku*, castr., Gy. 2: 356), a Borsod megyei, 1247–1254 között emelt (FÜGEDI 1977: 121) *Dédeskőve* (1254: *Deduchkwe*, castr., Gy. 1: 769), a nyitrai, építési idejét tekintve az 1253–1270 közötti időszakra tehető (FÜGEDI 1977: 136) *Divénykő* (1275: *castrum nostrum Nytr. ... Dyvenkuy*, Gy. 4: 392, korábbi említése: 1265: *terram castris Albensis ... prope castrum ... Gymes*, pro munitione et tuitione eiusdem castris, Gy. 4: 391), a Nógrád megyei, 1285 előtt emelt (FÜGEDI 1977: 149) *Kékkő* (1290: *Keykkw*, castr., Gy. 4: 256), illetve a Pozsony megyei, 1296 előtt épült (FÜGEDI 1977: 212) *Vöröskő* (1364: *castris Wereskw*, SopronOkl. 1: 354, lásd még korábban: 1296: *medietatem castris, Vöröskeő vocati*, F. 6/2. 45, 1324: *castellani de Werusku*, DL. 104906). Ahogy utaltam rá, lényegesen több, később *kő* utótagú névvel emlegetett vár építése tehető szintén erre az időszakra, ám ezek ekkor csupán latin fajtajelölővel (jobbára *castrum*-ként) említve szerepelnek az oklevelekben, tulajdonnévi említésük későbbi.

Amint a nevek térképi ábrázolása mutatja (3. térkép), ezek területi megoszlása egybeesik a *kő* lexéma hegyrajzi köznévként való használatával (vö. 2. térkép, lásd még: RESZEGI 2011: 100, 119).

Az idézett nevek közül kettőnek a korból hegynévként való használata is adatolható. A Borsod vármegyei *Dédeskőve* (1247: *partem lapidis Dedus*, Gy. 1: 736, 769) és a Fejér vármegyei *Csókakő* (1290–1299/1323/1419: *montis Chokakw*, Gy. 2: 356) esetében épp ezért egyértelműen a hegynevek elsődlegességével számolhatunk, a várnevek tehát a hegynevekből alakultak metonimikus névadással. Hasonló névalkotással ugyanakkor ebben az időszakban a hegynévi párral adatolhatóan nem rendelkező várnevek kapcsán is számolhatunk, hiszen egyrészt minden esetben hegyi várakról van szó, másrészt mind a feltehetően személynévi előtagú *Bátorkő*, mind a színnévi első névrésszel álló *Kékkő* és *Vöröskő* beleillik a hegynevek rendszerébe is. A *Divénykő* várnev előtagja adatolható hegynévként is (1253: *Dyun*, mo., Gy. 4: 392), de a *kő* utótaggal csak vár neveként fordul elő.

3. térkép. Az 1250–1299 között adatolható *kő* utótagú várnevek

4. térkép. Az 1300–1349 között adatolható *kő* utótagú várnevek

Az 1300-as évek első feléből, nyilvánvalóan összefüggésben az oklevélírási gyakorlat fokozatos szélesebb körűvé válásával is, már jóval nagyobb számban maradtak ránk *kő* utótagú várnevek (4. térkép): Gömör vármegyéből *Ajnászkő* (1341/1347: castrum Aynaskw, Gy. 2: 480, építési ideje: 1241–1242 között, FÜGEDI 1977: 99), Nógrád megyéből *Baglyaskő* (1327: locum castris Bogloskw, A. 2: 292, korábbi megnevezése: 1324: castrum Baglas, Cs. 1: 89, a várat 1268 előtt említik, FÜGEDI 1977: 102), *Hollókő* (1313: Holloukw, castr., Gy. 4: 251, a várat 1264 körül említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 328) és *Somoskő* (1323: castrum Sumusku, Gy. 4: 293, építési ideje: 1291 előtt, FÜGEDI 1977: 191), Abaúj megyéből *Boldvakő* (1300: Bolduaku, Gy. 1: 70, korábbi említése: 1282: p. et castrum Boldua, Gy. 1: 70, építési ideje: 1282 előtt, FÜGEDI 1977: 111), Sáros megyéből *Éleskő* (1311: Eluskw, TÓTH S. 1910: 243, építési ideje: 1250–1282 vagy 1282–1299 között, FÜGEDI 1977: 130–131), *Sebeskő* (1315/1323: castro Sebusku, OklSz., 1299-ben említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 407) és *Tarkő* (1306: Thorqu, castr., AOkl. 2: 17/20, a történészek ezt az 1306-os adatot tekintik a vár első hiteles említésének, noha szerepel egy 1282: castrum Thorqu, HOkm. 8: 219 adat is, ennek idetartozása nem egyértelmű, építési ideje: 1275–1306 között, FÜGEDI 1977: 204), Veszprém megyéből *Hölgykő* (1310: castellani de Heulgku, FNESz. *Hölgykő*, építési ideje: 1270 után, ENGEL 1996: 328), Nyitrából *Jókő* (1316: Moka et St-o dicto Lwe castellanis de

Joku, Gy. 4: 401, építési ideje: 1262–1316 között, FÜGEDI 1977: 146) és *Korlátókő* (1324/1343: castrum nostrum [regis] *Korlathkeu*, Gy. 4: 412, építési ideje: 1317 előtt, FÜGEDI 1977: 152), Trencsén megyéből *Oroszlánkő* (1348: castellanus de *Orozlankw*, FEKETE NAGY 1941: 74–75, lásd korábban: 1321 e.: provincia de *Oruslanku*, FEKETE NAGY 1941: 74–75, építési ideje: 1321 előtt, FÜGEDI 1977: 173), Bars megyéből *Saskő* (1325/1329: *Zaaskw*, Gy. 1: 473, a vár első említése: 1253: sub castro [*Susol*], Gy. 1: 473, építési ideje: 1242–1243 között, FÜGEDI 1977: 186), Bihar megyéből *Sólyomkő* (castellano de *Solumkeu*, Gy. 1: 661, építési ideje: 1242–1276 között, FÜGEDI 1977: 189), Sopron megyéből *Szarvkő* (1347: castrum *Zorwk*, SopronOkl. 1: 199, a vár első említése: 1341: novi castri, UrkBurg. 4: 329, építési ideje: 1328–1336 között, FÜGEDI 1977: 196), Erdélyi Fehér vármegyéből *Szentmihálykő* ~ *Szádkő* (1320: castrum ... quod *Lapis S. Michaelis* nominatur, Gy. 2: 187, 1321: castrum *Zaadkeu* vocatum, ZW. 1. 352–353, a vár első említése: 1299: castrum *Sancti Michaelis*, Gy. 2: 187, építési ideje: 1276–1299 között, FÜGEDI 1977: 198).

Ezek a várnevek — az előbb említettekhez hasonlóan — szintén hegyvidékeken épült várakat jelöltek.³⁹ S területi megoszlásuk továbbra is a *kő* utótagú hegynevekkel mutat hasonlóságot (vö. 2. térkép, lásd még: RESZEGI 2011: 100, 119): amint a térképen látható, főként az északi, illetve északnyugati területekről adatolhatók. Nagyobb arányú sűrűsödésük figyelhető meg Nógrád vármegyében (*Baglyaskő*, *Hollókő*, *Somoskő*), de Sáros (*Éleskő*, *Sebeskő*, *Tarkő*) és Nyitra vármegyében (*Jókő*, *Korlátókő*) is több ilyen utótagú várat említenek az oklevelek. Ezeken a területeken a *kő* utótagú hegynevek is igen gyakoriak (vö. 2. térkép, RESZEGI i. h.), s noha a korszakból a felsorolt 17 várnév közül csupán egynek adatolható hegynévi párja (1298: montem *Tarkeu*, WAGNER 1780: 310), ezek meglétét a többi vár esetében sem zárhatjuk ki, hiszen ezek a névalakok is beleillenek a hegynevek rendszerébe, mivel azok is ezt a tulajdonság + *kő* szerkezetet mutatják.

Emellett ugyanakkor az újabb *kő* utótagú várnevek létrejöttében esetleg a már használatban lévő várnevek analógiás hatásával is számolhatunk. A Nógrád vármegye északnyugati részén a 13. század második felében épült *Baglyaskő*, *Hollókő* és *Somoskő* várak nevei ilyen módon talán kapcsolatba hozhatók a 13. második felétől adatolható *Kékkő* várnévvel (bár, ahogy utaltam rá, e nevek esetében korábbi névadással is számolhatunk). A három várnévvel összefüggésben arra is utalnunk kell, hogy az általuk jelölt várak egyaránt a Kacsics nem Illés ágához tartozó Péter és utódai kezén voltak, vagyis a névadás kapcsán akár egyazon névadóval is számolhatunk. A Sopron megyei *Szarvkő* vár nevét nem sokkal a megépülése után már említik. Esetében nagyobb valószínűséggel tehető fel, hogy a közeli *Szarm* ~ *Szarv* településnév

³⁹ *Baglyaskő* vára nem tartozik ugyan az extrém helyzetű hegyi mentsvárak közé, de ez is egy kisebb kiemelkedésen épült.

és a *kő* várnévi utótag összetételével alakult a már meglévő *kő* utótagú nevek mintájára. Amint a felsorolásból látható, előfordul olyan eset is, hogy egyazon vár megnevezésére az adott korban két *kő* utótagú név is használatban volt: az Erdélyi Fehér vármegyei káptalani várat az oklevelek *Szentmihálykő* és *Szádkő* néven is említik.

A 14. század második felében első említésben a korábbiaknál jóval kevesebb *kő* utótagú várnév tűnik fel (ehhez lásd az 5. térképet). Ehhez az időszakhoz csupán hat várnév, a Pozsony és Borsod vármegyéből is adatolható *Éleskő* (Pozsony: 1394: *Eleskw* in wlgari theutonico *Scharfessteyn*, OklSz., korábbi említése: 1336: *Hedreh*, castr., ENGEL 1996: 308, építési ideje: 1394 előtt, FÜGEDI 1977: 130, Borsod: 1365: *Eleskw*, castr., Cs. 1: 164, a várat 1350-től említik, név nélkül, ENGEL 1996: 432, építési ideje: 1312 előtt, FÜGEDI 1977: 130), a Nyitra vármegyei *Keselyűkő* (1352: *Kaseleukeu*, castr., NHZS., építési ideje: 1352 előtt, FÜGEDI 1977: 151), a Torna vármegyei *Sólyomkő* (1386: *Soliumkw*, castr., DL. 64104, építési ideje: 1340–1386 között, FÜGEDI 1977: 190) és a Somogy és Nógrád vármegyei *Fejérkő* (Somogy: 1396: castrum *Feyerkew*, DL. 8176, a várat 1332-ben említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 311; Nógrád: 1374: *Feyerkew*, castr., ENGEL 1996: 311, bizonytalan azonosítású korábbi említése: *1336: *Cykow castellani de Feyrkw*, Gy. 4: 240, építési ideje: 1336 előtt, FÜGEDI 1977: 132) első adatai köthetők. E nevek szintén az északi, északnyugati, illetve az erdélyi hegyvidéki régióban jelentkeznek. A Borsod vármegyei *Éleskő* kivételével minden név 14. században épült várat jelöl.

5. térkép. Az 1350–1399 között adatolható *kő* utótagú várnevek

6. térkép. Az 1400–1449 között adatolható *kő* utótagú várnevek

Az 1400-as évektől továbbra is adatolhatók újabb *kő* utótagú várnevek első előfordulásai az északi és nyugati területekről (6. térkép): Borsodból *Csorbakő* (1403: castrum ... *Chorbakw*, DL. 8911, 1403-ból maradt fenn a korábbi romba dőlt vár felépítésére vonatkozó engedély, FÜGEDI 1977: 120), Hevesből *Szarvaskő* (1405–1456: *Zarwaskew*, FNESz., a vár első említése: 1295: versus castrum, Gy. 3: 107, építési ideje: 1295 előtt, FÜGEDI 1977: 196), Pozsonyból *Detrekő* (1438: *Detrehkw*, DF. 225563, a várat 1273-tól említik a források, ENGEL 1996: 299, építési ideje: 1256–1273 között, FÜGEDI 1977: 122), Sárosból *Nyestkő* (1439: *Nesthkeu*, FÜGEDI 1977: 155, építési ideje: 1378–1423 között, FÜGEDI 1977: 155), Vasból *Kígyókő* (1409: castrum *Kegyvkw*, DL. 9569, építési ideje: 1320–1357 között, FÜGEDI 1977: 151) és *Márványkő* (1417: Datum in *Marmankw*, ZO. 2: 409, építési ideje: 1405 körül kezdték építeni 1401-ben kapott királyi engedély alapján, ENGEL 1996: 365), emellett ugyanakkor az ország délnyugati részén, Pozsega és Kőrös vármegyében is megjelenik ez a névtípus: *Éleskő* (1436: castelli *Elewskw*, DF. 280098), *Fejérkő* (1403: *Feijerkew*, castr., DF. 230833, a várat 1332-ben említik először, név nélkül, ENGEL 1996: 311).

A 15. század második feléből még kisebb számban vannak újabb adataink (7. térkép): Heves vármegyéből *Oroszlánkő* (1468: castrum *Orozlankw*, Cs. 1: 53, a vár korábbi említése: 1325/1347: *Orozlan*, castr., Gy. 3: 120, építési ideje: 1325 előtt, FÜGEDI 1977: 173), Sopron vármegyéből *Macskakő* (1450 k.: castellanus de *Machkakew*, Cs. 3: 588, lásd még: 1454: fortalicium *Machkakw*, uo., építési ideje: 1441–1443 között, ENGEL 1996: 364), Veszprém vármegyéből *Vázsonykő* (1469: castrum *Wasonkew*, Cs. 3: 212), Felső-Fehér vármegyéből *Királykő* (1458: castellanus castrum *Kyralku*, ErdHnK. 530, a vár első említése: 1404: domus sue maiestatis, ENGEL 1996: 341, építési ideje: 1404 előtt, ENGEL 1996: 341), illetve a délnyugati országrészből, Kőrös vármegyéből *Szarvaskő* (1454: in castro nostro *Zarwasky*, DF. 219275, építési ideje: 1415 előtt, ENGEL 1996: 422). Látható tehát, hogy a 15. századtól ez a névforma olyan déli területeken is jelentkezik néhány példával, ahol nem csupán a *kő* utótagú hegynévi pár nem adatolható, de magának a lexémának a hegynévalkotó szerepére sincs adatunk (vö. RESZEGI 2011: 119). Itt már nyilvánvalóan eleve várnévként jöhettek létre ezek a névformák, s nem is igen feltételezhetjük hegynévi előzményüket.

7. térkép. Az 1450 után adatolható *kő* utótagú várnevek

Összességében megállapíthatjuk, hogy a névtípus megjelenése a 13. század második felére tehető, s különösen nagy számban adatolhatók *kő* utótagú nevek a 14. század első felében, melyek jó részénél esetleg korábbi névadással is számolhatunk. Ezt követően a névtípus veszített a produktivitásából (a visszaesés talán a várépítés terén bekövetkezett változásokkal is összefügghet), de továbbra is hoztak létre ily módon neveket, s a 15. században olyan területeken is találkozunk velük, ahol hegynévi előzmények nem motiválhatták a névadást.

5.2.3. A névtípus elterjedését áttekintve láthatóvá vált, hogy a legkorábbi *kő* utótagú várneveknek néhány esetben adatolható az azonos alakú hegynévi párjuk. Ezek a várnevek kétségtelenül a hegygel való lokális viszonyra utalnak, s hegy nevéből alakultak metonimikus névadással. A névadás szemléleti alapja több esetben az lehetett, hogy ezeknek az új típusú, kőből épült hegyi váraknak a falai gyakran valóban úgy néztek ki, mintha a kopár sziklából nőnének ki (vö. CSORBA 2006: 135), sőt esetenként a várak egy része sziklába vágott helyiségekből állt (pl. *Ajnácskö*, Gömör vm.; *Korlátkö*, Nyitra vm.; *Boldvakö*, Abaúj vm.). Erre példát a magyar mellett a német nyelvterületeken belül is találunk, a *-stein* utótagú várelnevezések például szintén gyakorta jelöltek ilyen sziklába vágott várakat (pl. *Wasingstein*, *Wenstein*, *Gnadstein*, *Kriebstein*, *Reinstein*, *Sebenstein*, *Rapottenstein*), melyekben a szobákon kívül a

kápolnák, a sekrestyék, de esetenként még az istállók is ilyen jellegűek voltak (KÖNYÖKI 1905: 234).

Miután a *kő* utótagú várnevek szélesebb körben is ismertté váltak, ezek analógiás hatásával is számolhatunk. Ezt a feltevésünket támogathatja az, hogy ezek a várak a hegyvidékeken egymáshoz viszonylag közel emelkedtek, s így nevük azon a vidéken eleve ismert lehetett. Emellett ugyanakkor számolnunk kell azzal is, hogy a nemesek névismerete az alacsonyabb társadalmi helyzetű néprétegekéhez képest kiterjedtebb lehetett. Ismeretes ugyanis egyrészt, hogy részt vettek egymás jogi ügyeiben. Emellett főként a 13–14. században tömegesebbé váltak bizonyos udvari ünnepségek (lovaggá avatások, királyi találkozók, „kerekasztal”-ünnepélyek, vö. KURUCZ 1988: 121). Az Anjou-korban pedig az udvari nemesség kialakulásával is számolhatunk, vagyis az arisztokraták zöme huzamosabban a király környezetében tartózkodott (HORVÁTH 2009: 79). Így feltehető, hogy a nemesség tagjai bizonyos értelemben egy névközösséget alkottak (a névközösség fogalmához lásd: RESZEGI 2015), életvitelükből, szociokulturális körülményeikből adódóan kiterjedtebb földrajzi ismeretekkel bírhattak, s ehhez kapcsolódóan névismeretük is, különösen a gazdasági és hatalmi-politikai szempontból jelentős várak tekintetében gazdag lehetett. Számolhatunk tehát azzal, hogy ismerhették az itt elemzett névadási módot is, s amikor lehetőségük adódott, esetenként maguk is alkalmazták.

Mindebből pedig az következik, hogy nem kell feltétlenül egy, a névadás alapjául szolgáló elsődleges hegynév meglétét feltételeznünk azokban az esetekben, amikor ez adatokkal nem igazolható. E várnevekben a *kő* lexéma másodlagos lexikális formánsnak tekinthető (a terminushoz vö. TÓTH V. 2008: 185–187, BÁBA 2013: 104–105, 2016: 39–44).

További adalékul szolgálhat a *kő* utótagú nevek analógiás elterjedésének magyarázatához az a későbbi, 15. századtól adathozható négy várnév is, melyek elhelyezkedése, építészeti jellege a korábban épült várakétól különbözik. Ezek ugyanis, ellentétben a korábbi várak nagy többségével, nem a meredek, sziklás hegyeken, hanem — a régészeti ásatások és a történettudományi szakmunkák szerint — a völgyekben, kisebb dombokon épültek (vö. FÜGEDI 1977, CSORBA 2006, SZABÓ é. n.). Erre példa a Sáros vármegyében, a Hernád völgyében álló *Nyestkő*, a Vas vármegyei, vélhetően hajdan domb tetején épült *Kígyókő*, a szintén e megyebeli *Márványkő*, illetve a Veszprém megyei *Vázsonykő* vára. A felsorolt várak kapcsán tehát nem valószínűsíthetjük a hegynévi párhuzamukat, sőt esetükben azon túl, hogy kővárakról van szó, látszólag nincs is más hasonlóság a többi *kő* utótagú névvel jelölt várral. A névadást tehát olyan módon magyarázhatjuk, hogy a korábbi *kő* utótagú várelnevezések mintája, vagyis a sajátosságot megnevező névrész + *kő* névszerkezet még általánosabbá vált, s kiterjedhetett az új típusú várak egész körére. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez a névadási gyakorlat nem

vált általánossá. A névadók és névhasználók tehát jobbra továbbra is a hegyi várak nevének mintájaként értelmezték a névtípust.

E nevek modellalkotó jellegét szemlélteti az is, hogy az újkorban feltárt névtelen várromok megjelölésére is használtak ilyen szerkezeteket. A Bars vármegyei középkori, de csak 1972-ben feltárt *Szentbenedekkő várá*-ra a *Benedicka skala* nevű hegy (CSORBA 2006: 36), a szintén barsi *Sólyomkő* vár nevére pedig, melyről ugyancsak nem maradtak fenn írásos források, talán egy csupán egyszeri előfordulású helység neve (1253: *Soulumku*, Gy. 1: 426) lehetett befolyással a korunkig fennmaradó nagyszámú *kő* utótagú várelnevezések hatása mellett.

A magyar nevekéhez hasonló módon alakult a német nyelvterületen a 'kő' jelentésű *Stein* utótagú nevek produktivitása: a 11. században jellegzetes *-stein* utótagú vármegnevezések a 13. és 14. században olyan helyeken is elterjedtek, ahol ezen domborzati jellegzetességek nem voltak jelen, mint azt a hollandiai Rajna delta területén lévő *Hagenstein* és *Ysselstein* elnevezések is példázzák; sőt HEINRICH BOXLER szerint a *-stein* a későbbiekben a *Burg* földrajzi köznév szinonimájaként is használatos volt (1990: 1599). Azaz meglátása szerint a vázolt folyamat a német földrajzi köznév jelentését is befolyásolta.⁴⁰

A *kő* utótagú várnevek elterjedését a német *Stein* 'kő' utótagú várnevek motiváló hatása is befolyásolhatta. Akár közvetlenül a német nyelvterületről kisugárzóan, de esetleg a magyarországi németség hatásaképpen is. Ez utóbbi körbe tartozó nevek a 14. század végétől szerepelnek okleveleinkben (pl. Gömör vm. *Ajnácskő*: 1341/1347: *castrum Aynaskw*, Gy. 2: 480 és 1434: *Pirsenstein*, ENGEL 1996: 265), melyek esetenként a magyar *kő* utótagú várnevekkel együtt is előfordulnak (Pozsony vm. *Éleskő*: 1394: *Eleskw* in *wlgari theutonico Scharfessteyn*).

A névcsoport vizsgálata során azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *kő* utótagú névformák több esetben más, korábbi megnevezést váltottak föl, pl. *Hedreh* ~ *Éleskő* (Pozsony), *Gimes* ~ *Divénykő*, *Susol* ~ *Saskő*, *castri Boldva* ~ *Boldvakő*, *castrum Oroszlán* ~ *Oroszlánkő* (Heves), *castri Baglyas* ~ *Baglyaskő*. Ezzel a jelenséggel az 1300 után adatolható nevek körében találkozhatunk, ami szintén a névszerkezet ez időbeli produktivitását tükrözi. Az új névváltozat olykor összefügg a korábbi formával, az válik kétrészesé, esetleg a *vár* utótagot váltja *kő* névrész: a korábbi forma egy- vagy kétrészes voltát (*Oroszlán* vagy *Oroszlánvár* stb.) azonban nemigen tudjuk megállapítani.

Különbözik ettől *Saskő* várnév esete, a vár korábbi megjelölésére ugyanis a területről tájnévként adatolható *Susolgi* alakkal összefüggést mutató *Susol* forma szerepel az

⁴⁰ Magam a német névhasználati szokások értelmezéséhez nem kívánok hozzászólni, a magyar *kő* lexéma kapcsán azonban — mint már utaltam rá — nem látom indokoltnak magának a földrajzi köznévnél a jelentésváltozásával számolni.

oklevelekben. Korábban — a névadás logikáját megfordítva — a későbbi várnévből kiindulva értelmezték a tájnevet *Sas-kő-alja*-ként (vö. JUHÁSZ 1988: 98), amint azonban arra SZŐKE MELINDA rávilágított, ez a névstruktúra a tájnevek körében egyedülálló lenne (2013: 77–78, 2015: 119–120, vö. még ehhez RESZEGI 2011: 57). Ugyanakkor — mint láttuk — a magánvárak esetében nem szokatlan, hogy (kezdetben) nincs a kiemelkedés vagy valamely más, a várral lokálisan érintkező hely nevétől eltérő megnevezésük. Ebből kiindulva tehát valószínűbbnek tarthatjuk, hogy nem a tájnév alakult a várnévből, hanem épp a vár korai *Susol* megjelölései magyarázhatók a tájnévből. Majd amikor a vár királyi tulajdonba került, „saját” nevet is kapott, *Sas-kő*-ként nevezték meg. A név alapjául szolgáló hegynévről azonban nincs tudomásunk. Az sem lehetetlen, hogy talán az egyébként ismeretlen eredetű korábbi *Sosol* név hangzása motiválta az új megnevezést.

A *Saskő* példája esetleg felvetheti annak a lehetőségét, hogy a *kő* utótagú várnevek szempontjából lényeges momentum lehet, hogy a vár királyi tulajdonban vagy magánkézben volt-e. Az adatokat megvizsgálva ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez aligha volt számottevő körülmény,⁴¹ ugyanis a vizsgált időszakban ezeknek a váraknak a tulajdonjoga egyébként is jelentős változást mutatott. Mint már utaltam rá, IV. Béla politikájának következtében megszorodtak az építkezések, s egyre több magánvár épült a királyi hatalom meggyengülésével összefüggésben, a 14. század kezdetétől viszont az Anjouk hatalomra kerülésével a várak ismét királyi tulajdonba kerültek. Emellett a kérdés megítélését nehezíti a várnevek első előfordulásának a már említett esetlegessége is. Mindezek alapján nem mutatható ki, hogy ez a névtípus a királyi vagy pedig a magánvárakra volt inkább jellemző.

5.3. A régiségben csupán elvétve adatolhatók olyan S+F szerkezetű kétrészes várnevek, amelyekben a *torony* 'kis alapterületű, magas építmény, vártorony' (> vö. ném. kfn. *turn*, középn. *torn*, *torm* 'torony', TESz.) vagy a *palota* 'kastély, várkastély' (> vö. óe. szl. *polata* 'palota', szb.-hv. *pàlata* 'palota', TESz.) lexéma áll fajtajelölő funkcióban második névrészként. Az elsődlegesen vártornyot megjelölő *torony* lexéma várnévbéli szereplése azzal függhet össze, hogy a korai új típusú várak gyakran nem is álltak másból, csak sáncból és vártoronyból (vö. FÜGEDI 1977: 10, FELD 2014a: 376–377). A szó alapalakban szerepel az Erdélyi Fehér vármegyéből adatolható *Vöröstorony* (1453: *Weresthoron*, OklSz.) névben, míg két másik magánvár nevében jelölt birtokos személyjeles alakban tűnik fel: a személynévi előtagú

⁴¹ Ezt igazolja az is, hogy a teljes névállományt tekintve sem jellemző, hogy a királyi kézbe kerülés változást hozott volna az erősség megnevezésében. A Nógrád megyei *Fülek* várat például kezdetben ([1242]: *nos armati in castris ... de Philek*, Gy. 4: 241) a Kacsics nembeli Simon fia Fulkus birtokolta, 1246-tól a Pok nembeli Móricé (*castrum Filek*, uo.), később a Monoszló nembeli Egyedé lett, halálát követően Csák Máté foglalta el (ENGEL 1996: 313). 1320-tól az egész 14. században királyi vár, mely az erősség megnevezésében nem hozott változást (lásd pl. 1322: *castellano de Fylek*, Gy. 4: 241, 1323: *sub Syrok et Philek castris*, A. 2: 84, 1384: *castrum Phylek*, Cs. 1: 90, FÜGEDI 1977: 134).

tolnai *Simontornya* (1343–1347: castrum *Symonturnya*, Cs. 3: 405) és Zala megyei *Csáktornya* (1333: castrum *Chaakt(h)ornya*, i. m. 9) nevekben. A *palota* mindössze egyetlen esetben, egy 1279-es adatban fordul elő a *castrum* fajtajelölővel álló kétrészes névalakban: *Deerspalataya* (Gy. 1: 650), a bihari várat a későbbiekben nem említik (FÜGEDI 1977: 175). A *palota* és a *torony* lexéma régi településnevekben is előfordul, ilyen módon a két névfajta között szemantikai érintkezés van az adott földrajzi köznév révén, névformánsi szerepük azonban eltérő.

5.4. A fajtajelölő névrész megnevező funkciójú előtaggal is állhat, M+F szerkezetben. Az ide sorolható várnevek némelyike esetében jelentős időbeli távolsággal adatolható az egy- és kétrészes forma, valószínűsíthető tehát, hogy a korábbi egyrészes név egészült ki földrajzi köznévi utótaggal.

Ilyen módon alakulhatott a Heves megyei *Oroszlánkő* (1468: castrum *Orozlankw*, Cs. 1: 53 < 1325/1347: castrum *Orozlan*, Gy. 3: 120) várnév, az Abaúj megyei *Boldvakő* (1300: castellanus de *Bolduaku*, Gy. 1: 70 < é. n. [1295 k.]: possessionis sue et castri *Boldua*, HOkm. 7: 243), illetve a nógrádi patak völgyben, kisebb kiemelkedésen emelt *Baglyaskő* (1327: locum castri *Bogloskw*, A. 2: 292 < 1324: castrum *Baglas*, Cs. 1: 89) erősség neve ugyanakkor láthatóan közel azonos időből valók, így nem tudható, hogy esetükben kiegészüléssel (funkcionális névrésszel való növekedéssel) vagy az ellipszis folyamatával (funkcionális névrésszel való csökkentéssel) számolhatunk-e. A korábbi forma ugyanis az újonnan alakult mellett még sokáig használatban lehetett, vele párhuzamosan létezhetett. BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY véleménye szerint ugyanakkor e kérdésnek nem is célszerű túlzott jelentőséget tulajdonítani (1998: 103).

Bizonytalanul vonható ide a Borsod megyei *Dédeskőve*. A várnév első említése 1230-ból való (castri ... *Dedus*, Gy. 1: 769), mintegy három évtizeddel később kétrészes formában tűnik fel (1254/1364/1399: castro ... *Deduchkwe!*, Gy. 1: 769). Az említett adatok alapján talán feltehető, hogy a korábbi várnév kiegészüléssel kétrészesé válhatott, ugyanakkor a várnév későbbi előfordulásait tekintve inkább valószínűsíthető talán, hogy a *kő* lexéma csak alkalmilag társult a névhez: az Árpád-kor későbbi időszakában ugyanis a várnév *kő* utótaggal nem szerepel többé (lásd ehhez: Gy. 1: 70, vö. még: Cs. 1: 164), a hegy megjelölésében sem vált általános használatúvá a *kő* utótag, s a várat, illetve a települést az újabb időkben is csupán *Dédes*-ként említik (vö. *Dédes*, KatFelm. 3).

A *kő* utótagú formákhoz képest nagyobb számban szerepelnek a korpuszban a *vár* lexemával kiegészült nevek. A Máramaros megyei *Husztvára* név első előfordulása 1353-ból való, ekkor csupán várnagyát említik (castellum ... *Huzth* et Nyalab, DL. 38157), később az erősség neve castrum *Hwsth* (1387, Cs. 1: 444) alakban tűnik fel. A kétrészes, kiegészült alak 1447-ben adatolható (*Hwsthudara*, uo.). A vár (és a település) vélhetően a közelében fekvő *Husztica* <

**Huszt* patak nevével hozható összefüggésbe, melynek neve azonban tisztázatlan etimonú (FNESz. *Huszt*).

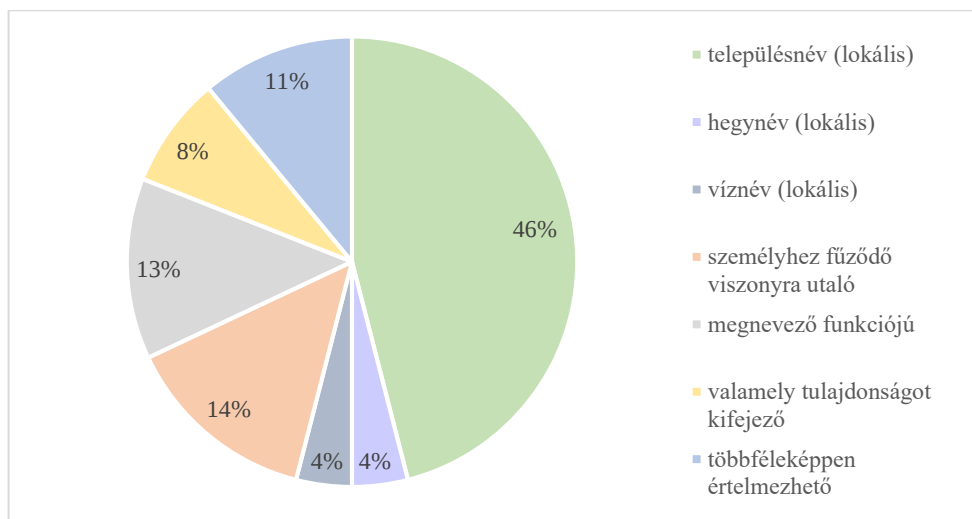
Az új típusú várak köréből *Zelna* > *Zelnavár* (1295: castellano de *Zelna*, Smič. 7: 216 és 1507: *Zelynawar*, FNESz. *Zelina*), *Ajnárd* > *Ajnárdvára* (1274: ad castrum *Eynardi*, ÁÚO. 9: 574 és 1401: *Aynardwara*, FNESz. *Zajnat-tető*), *Cserép* > *Cserépvára* (1408: castrum *Cherep*, Zs. 2: 191/6463 és 1459: castrum *Cherepwara*, DL. 15367), *Héder* > *Hédervára* (1314: de Castro *Hedrici*, WERTNER 1907: 189 és 1509: castrum *Hederwara*, HéderváryOkl. 1: 517), *Petnye* > *Petnyevár(a)* stb. név esetében is számolhatunk M+F szerkezettel, ezek mindegyike a *vár* lexémával egészült ki. Emellett eredetileg két névelemet tartalmazó nevekhez is kapcsolódhatott a *vár* lexéma, ide sorolható a védőszent nevét tartalmazó *Szentlőrinc* > *Szentlőrincvára*, *Szentgirolt* > *Szentgiroltvára* (1443: castrum *Zenthgerolth* és 1444: castrum *Zenthgyrothwara*, Cs. 3: 15), *Szentgyörgy* > *Szentgyörgyvára* (1411: castellum in *Zenth Gergh* és 1445: castellani de *Zenthgyurghuara*, uo.) név is. Az utóbbi névpárok említései kapcsán ugyanakkor az adatok időbeli közelsége miatt nem állapítható meg egyértelműen egyik vagy másik forma elsődlegessége. Hasonlóan nehéz az alakulás irányának megállapítása a Vas megyei *Léka* ~ *Lékavára* névpár (1279: castrum *Leuka*, Cs. 2: 715) esetében, a kétrészes elnevezés bő két évtizeddel korábban adatolható (1256: *Leuka wara* uo.).

5.5. A várnevek körében lényegében nincs példa arra, hogy a fajtajelölő névelem önmagában (tehát F szerkezetben) tulajdonnévvé váljon. Az F szerkezetű várnevek hiánya minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a várnevek műveltségi nevek, azaz mesterséges, ember alkotta objektumok nevei. Hasonlóan elvétve találunk F struktúrájú neveket a településnevek körében is (lásd pl. *Lak* helynevek, TÓTH V. 2001b: 100), míg a természeti nevek, így a víz-, erdő-, és hegynevek jellegzetes csoportját adják a feltehetően fokozatosan tulajdonnevesült puszta földrajzi köznévi névalakok (RESZEGI 2018a). A névtípus hiánya a várnevek körében részben feltehetően azzal magyarázható, hogy a puszta földrajzi köznévi helynevek „többnyire csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól” (HOFFMANN 2007: 101, RESZEGI 2011: 15), márpedig a várak és várnevek szélesebb körben ismertek voltak. Talán ennél is fontosabb azonban, hogy a műveltségi névfajták körében a névadás társadalmi motivációjának dominanciájával is számolnunk kell (vö. RESZEGI 2011: 16). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egyes névhasználói közösségek beszélői bizonyos szituációkban ne említhették volna puszta földrajzi köznévvvel a várat, ám mai tapasztalataink alapján az is feltehető, hogy ezeket a formákat nem tartották névnek, és nem kerültek be az oklevelekbe sem. Csupán a Veszprém megyei *Palota* névforma tartozhatna ide, mely az 1445-ös országgyűlés dokumentumaiban *castrum*-mal áll (castrum *Palata*, Cs. 3: 210, vö. GERGELYFFY 1970: 129), ám ebben az esetben a várnév mögött körülíró szerkezetet gyaníthatunk, ’Palota város vára’ jelentéssel.

Bár a ránk maradt adatok szerint működő vár neveként aligha volt használatban, mégis utalnunk kell rá, hogy BENKŐ LORÁND szerint az Árpád-kortól kezdve számolhatunk egy -vár utótagú összetett földrajzi köznévvvel: a *földvár* összetétel ugyanis egy speciális helytípust jelölt a korban. A szónak ugyan nem zárható ki 'földből készült vár' jelentése sem, ezt tükrözi HELTAI szóhasználata (NySz.), később pedig a CZUCZOR–FOGARASI-szótár is ezt adja meg (CzF.), ám a régiségben más jelentésben lehetett általánosan használatos. Ezt igazolja, hogy jórészt nem hadászati jelentőséggel bíró, működő várat jelöltek a névvel, hanem már a korban is a határ egy részét, igen gyakran valamilyen kiemelkedést (pl. 1401: *monticuli Feldwar nominati*, Zs. 2: 122/1002, lásd még: BENKŐ L. 1998h: 130); máskor az oklevél szövegéből derül ki, hogy lepusztult vármaradványokat neveztek így (pl. 1281: *ad fossatum inferiorem dicti loci Feldwar*, Gy. 1: 302, lásd még: BENKŐ L. 1998h: 130). Ezek alapján BENKŐ 'lepusztult várhely, várom, vármaradványok' jelentést tulajdonít az összetett szónak. A Brassó megyei *Marienburg* (1371: *Mernburch ~ Merenburch ~ Merenberch*, Gy. 1: 831) várnévi eredetű településnév szinonimájaként is használatban volt a magyar *Földvár* név (1379: *Saxonum de Fewlduar*, Gy. 1: 831), amely szintén egy régi, falubeli romvárról vonódhatott át a településre, és nincs köze a későbbi fellegrvárhoz (vö. BENKŐ L. 1998h: 129, Gy. 1: 831). Magának a romvárnak tulajdonnévi *Földvár* említése nem adatolható.

Összegzés

1. A várnevek kevesebb mint egynegyed része megnevező (M) funkcióban áll, ezek zömében a szláv nyelvből kerültek át a magyarba, emellett kisebb számban a német nyelvterületről is adatolhatók olyan várnevek, amelyeket a magyarok is használhattak. Olyan F struktúrájú várnevek pedig, amelyek esetében a fajtajelölő névelem önmagában tulajdonnévvé válna, lényegében nem adatolhatók. Az S funkciójú névrészek csoportján belül a nevek legtöbbször lokális viszonyra utal, az új típusú névállomány több mint fele alakult ilyen módon. E csoporton belül — ahogy a 3. ábrán látható — igen nagy arányban vannak jelen a településnévből alakult várnevek, kisebb részük fejez ki vízzel, hegyvel való lokális viszonyt, s mindössze egy esetben valószínűsíthető, hogy a várnév tájnévi eredetű lehet. A nevek 8%-a valamely külső vagy belső sajátosságra utal, több mint egytized részük esetében pedig többféle alakulásmódot is valószínűsíthetünk.

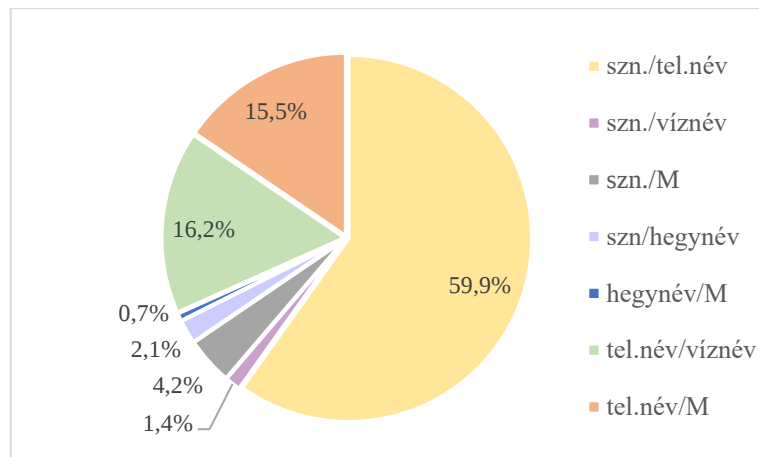

3. ábra. Az új típusú várak neveinek megoszlása a névadási motiváció alapján

A várnévtípusok megoszlási arányait azonban nagyon óatosan kell kezelnünk, mivel — amint már a korábbiakban is utaltam rá — a korabeli névadói helyzetet nem ismerjük pontosan, ennek következtében sok esetben nem is valószínűsíthetünk csupán egyetlen szemantikai tartalmat, s különösen a településnévvel azonos alakú váremlítések egy részét pedig nem is feltétlenül tekinthetjük tényleges várnévnek, ezzel számolva pedig nyilvánvalóan az arányok is módosulnak.

2. A várnevek egy részénél, amint láttuk, viszonylag jól megállapítható, hogy bennük milyen névadási motivációk rejlenek. Igyekeztem azonban utalni arra is, hogy akadnak szép számmal olyan várnevek, amelyek kapcsán több névadási motivációval is számolhatunk.

A többféleképpen értelmezhető nevek csoportján belül van néhány jellemző altípus (4. ábra). A várnevek igen nagyszámú csoportját alkotják azok a nevek, amelyekben személyhez vagy településhez való viszonyra utalást egyaránt valószínűsíthetünk, az új típusú várak megjelölései közül mintegy 85 várnév sorolható ide, ez az új típusú várak névállományának több mint egynolcad része. Ennél valamivel kisebb azoknak a várelnevezéseknek a száma, amelyek kapcsán víznévi, illetve településnévi előzmény egyaránt feltehető, a várnevek kevesebb mint 4%-a sorolható ide. Hasonló arányt mutat az átvett településnévből vagy átvétellel magyarázható várnevek csoportja, a nevek több mint 3%-a tartozhat ide. Különösen problémás a szláv etimonú nevek esetében eldöntenünk, hogy magyar vagy szláv névhasználókhoz köthetők-e.

4. ábra. A többféleképpen értelmezhető nevek altípusainak megoszlása

3. A fentieket is figyelembe véve közel 650 új típusú vár nevének elemzése alapján megállapítható, hogy a nevek mintegy egyötöd része adatolható kétrészes, S+F szerkezetben, melyekben nagyobb arányban a *vár* lexéma szerepel, de szintén gyakori — a korai, ispánsági várak nevében még nem szereplő — *kő* utótag, s elvétve adatolható *palota* és *torony* lexémát tartalmazó várnév is a korból (2. táblázat).

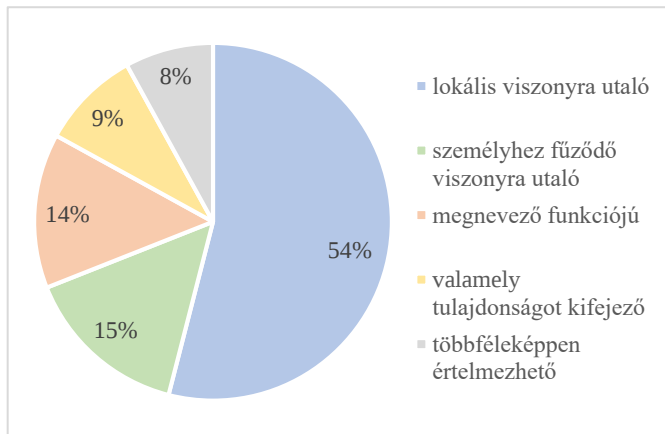
2. táblázat. A kétrészes új típusú várnevek utótag szerinti megoszlása

utótag	nevek száma	nevek megoszlása
vár/vára	71	60,7%
kő	42	35,9%
palota	1	0,9%
torony	3	2,6%

3. A középkori várnevek névrendszertani sajátosságainak áttekintése

Az áttekintésben kisebb hangsúlyt kapott a különböző névszerkezeti típusok, illetve az egyes névalkotási módok megoszlása a teljes várnévállományon belül, ezért hasznosnak tűnik ezt külön összefoglalni. Egyúttal röviden utalok arra is, hogy a várnevek milyen sajátosságokat mutatnak más névfajtákhoz — különösen a településnevekhez — képest. Megítélésem szerint egy ilyen összevetés — még ha vázlatos is — rávilágít a várnevek névrendszeren belüli sajátos helyzetére.

1. A mintegy 770 középkori várnév névrendszertani elemzése alapján a névadás motivációját tekintve megállapítható, hogy a nevekben a leggyakoribb szemantikai tartalom a lokális viszonyra utalás, a várnevek több mint fele esetében valószínűsíthető ez a névalkotási mód. Ennél jóval kisebb számban alakultak várnevek valamely személy nevéből, illetve névátvétellel. A nevek kevesebb mint egytized része a vár valamely tulajdonságára, külső vagy belső jegyére utal, s mintegy 8%-uk esetében azonos eséllyel merül fel két, ritkábban három névmagyarázat is (5. ábra).

5. ábra. A középkori várnevek megoszlása a névadási motiváció alapján

1.1. Tanulságos lehet a két vártípus névanyagának összevetése, s erre az új típusú nevek kapcsán igyekeztem is utalni, mégis érdemes külön is összegezni az eredményeket. Szerkezeti szempontból a két névcsoport között szembeötlő a hasonlóság: mindkét névanyagban az egyrészes nevek túlsúlya tűnik ki, mindkét korszakban a nevek alig egyötöd része adatható kétrészes névformában. A főbb névadási motívumok is hasonlóan oszlanak meg, az egyes altípusok arányában azonban már mutatkoznak különbségek.

3. táblázat. Az ispánság kori és az új típusú várnevek megoszlása a lokális viszony tekintetében

lokális viszony	ispánság kori várnevek			új típusú várnevek		
	nevek száma	nevek csoporton belüli megoszlása	nevek megoszlása (összes ispánság kori)	nevek száma	nevek csoporton belüli megoszlása	nevek megoszlása (összes új típusú)
településnév	14	28,6%	10,4%	271	85,7%	46,3%
hegynév	7	14,3%	5,2%	22	6,9%	3,7%
tájnév	10	20,4%	7,4%	1	0,0%	0,0%
víznév	18	36,7%	13,4%	22	6,9%	3,7%

A várnevekben, amint láttuk, leggyakoribb a lokális viszony kifejeződése, míg azonban a korai névanyagban a vízhez való közelségre utalás a legáltalánosabb, s hegynévi és településnévi eredetű várnevek lényegesen kisebb számban adathozhatók — összefüggésben azzal, hogy a korai várak nem kiemelkedésekre épültek, illetve több esetben a vár elsődlegessége gyanítható a településhez képest —, addig az új típusú várak nevei körében a településsel való kapcsolatra utalás a legjellemzőbb: a később emelt várak több esetben már meglévő településen épültek. E korban jött létre egy sajátos, ám igen jellemző névcsoport is, a *kő* utótagú várneveké, a vízhez való közelségre utalás azonban fokozatosan visszaszorult ebben az időben: inkább közvetett módon utal a várnév az ott lévő vízre (pl. víz > település > vár irányú alakulásmóddal számolhatunk). A lokális viszonyra utaló várnevek megoszlásához az ispánság kori és az új típusú várak tekintetében lásd a 3. táblázatot.

A személynévből való alakulás lehetősége hasonló arányban merül fel a korai (ispánság kori) várnevek és az új típusú várak nevei között, előbbinél azonban csak néhány esetben van az írott forrásokból biztos fogódzónk arra nézve, hogy az adott várat ki építtette, s ilyen módon az első ispán nevéből való magyarázat is csak kevés várnév esetében tartható. Az új típusú várak nevei pedig nagyjából más helynév közvetítésével váltak az erősség nevévé. A személynévből alakult várnevek arányához hasonló megoszlást mutat a két időszakban a megnevező funkciójú átvett nevek csoportja, a várnevekben megjelenő belső vagy külső tulajdonságra utaló névrészek tekintetében ugyanakkor némi eltérés mutatkozik a két vártípus nevei kapcsán: az új típusú várak nevei esetében összességében valamivel több névadási motiváció figyelhető meg, mely részben a nevek nagyobb számával magyarázható. Adathozhatók immár (bár a névállományt tekintve nem nagy arányban) a korai várnevekben is megjelenő színre, korra és funkcióra utaló névrészek mellett a vár méretével, anyagával kapcsolatos nevek, melyek tovább színesítik a várnévállományt.

A várnevek mintegy egyötöd része esetében bővül a név fajtajelölő funkciójú névrésszel mindkét korszakban (4. táblázat). Míg azonban a korai, ispánság kori várak neveiben csupán a *vár* lexéma vesz részt a névalkotásban, addig az új típusú várak megnevezésében a *vár* mellett

nagyobb számmal adatolhatók *kő* utótagú, illetve néhány esetben a *palota* és a *torony* utótaggal álló vármegjelölések.

4. táblázat. A kétrészes ispánság kori és új típusú várnevek utótag szerinti megoszlása

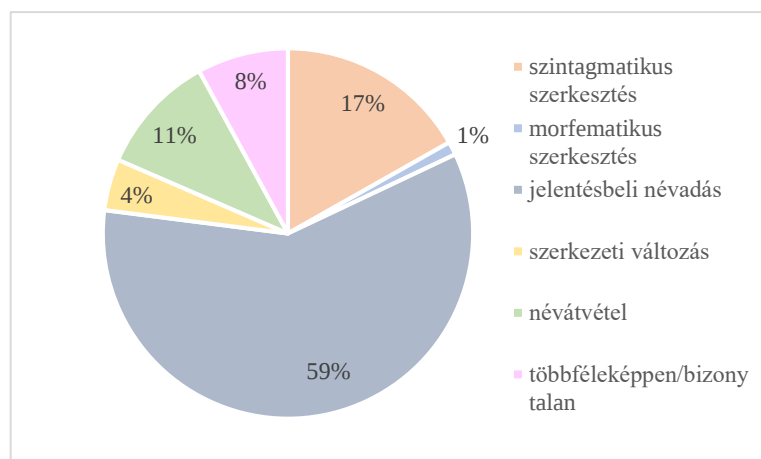
	ispánság kori várnevek		új típusú várnevek	
utótag	nevek száma	nevek megoszlása	nevek száma	nevek megoszlása
vár/vára	29	21,6%	71	11,0%
kő	-	-	42	6,5%
palota	-	-	1	0,2%
torony	-	-	3	0,5%

1.2. A várnevek funkcionális-szemantikai elemzése alapján megállapítható, hogy a mesterséges, ember által létrehozott helyek neveihez, így a településnevekhez képest is szegényebb a várnevekben megfigyelhető névadási motivációk köre.⁴² Nem számolhatunk foglalkozásnévi, méltoságnévi, illetve szolgáltatással kapcsolatos előzményekkel, s elve kizárhatók az épületnevek, építménynevek is. Nem adatolhatók olyan várelnevezések sem (vagy csak igen bizonytalanul számolhatunk a lehetőséggel), amelyek az erősség alakjára utalnak, a látszólag ide tartozók másodlagosan, általában hegynévi közvetítéssel alakultak. Közvetve van jelen a várnevekben a törzsnévi, népnévi, patrocíniumi előzmény is, e várnevek ugyanis korábról településnevek voltak. Összevetve mindezt a korabeli bihari településnévanyaggal az tűnik ki, hogy az előbbi motivációk valamelyike majd minden negyedik településnévben jelen van, az alak megjelölése, illetve a törzsnévi előzmény azonban alig éri el az egy-két százalékot, s ennél is kisebb a vásártartásra utaló nevek aránya, mely a várnevekben szintén nem jelentkezik. Mindkét névanyagban jelen van ugyanakkor — igaz, nem nagy arányban — a korra utalás, a várnevek 1,5%-a, míg a bihari településnevek több mint 3%-a alakult ilyen módon, s hasonló arányú a valamely növényzetre vagy állatra utalás is, a várnevek közel 3%-a, a településnevek több mint 3,5%-a mutat ilyen alakulásmódot. A színre utalás a bihari névállományban nincs jelen, a várnevek 1,5%-a ugyanakkor ide tartozik. A valamely személyre utalás kifejeződése igen nagy arányban, a nevek egyharmad része esetében jelentkezik a bihari településnevekben, míg a korabeli várnevek csupán több mint egyheted része kapcsán valószínűsíthető ez a névalkotási mód (vö. RÁCZ 2005: 168).

2. Hasonlóan tanulságos a nevek létrehozásában felhasznált névadási módok alapján is elvégezni az összevetést (6. ábra). A középkorból adatolható várnevek kevesebb mint

⁴² Az összevetést — mivel a korabeli Magyarország teljes településnévanyagának feldolgozása egyelőre nem áll rendelkezésre — a korszak legnagyobb vármegyéje, Bihar vármegye igen gazdag névkincsének monografikus elemzése során levont tanulságai alapján szemléltetem.

kétharmad része a nyelv belső elemkészletének felhasználásával, az alaki szerkezet változása nélkül jött létre, ezen belül pedig a metonimikus módon alakult elnevezések túlsúlya jellemző. Jóval kisebb számban alakultak várnevek két névrész összekapcsolásával, szintagmatikus szerkesztés útján, a nevek körülbelül egyhatod része esetében valószínűsíthető ez a névalkotási mód. Valamivel kisebb a névátvétellel alakult nevek csoportja, a nevek több mint egytized része sorolható ide nagyobb valószínűséggel. Ennél is kisebb azoknak a várneveknek a száma, amelyekben valamely szerkezeti változás jelenik meg, s csak elvétve találunk példát olyan nevekre, amelyek morfematikus szerkesztéssel, képzés útján alakulhattak. Ahogy a várnevek névadási motiváció szerinti megoszlása kapcsán is megjelent a többféleképpen értelmezhető nevek csoportja, úgy itt is utalni kell arra, hogy a nevek egy részéről nem állapítható meg egyértelműen, melyik kategóriába tartozik. Az ide sorolható nevek a teljes névállomány 8%-át teszik ki.

6. ábra. A középkori várnevek keletkezéstörténeti szempontú megoszlása

2.1. Az egyes névalkotási módok megterheltsége koronként is változhat (vö. TÓTH V. 2001b: 23), s ez a változás a várnevek kapcsán is tetten érhető (5. táblázat).

5. táblázat. Az ispánság kori és az új típusú várnevek keletkezéstörténeti szempontú összehasonlítása

keletkezési mód	ispánság kori várnevek	új típusú várnevek
szintagmatikus szerkesztés	11,2%	18,0%
morfematikus szerkesztés	1,5%	1,1%
jelentésbeli névadás	57,5%	59,4%
szerkezeti változás	6,7%	4,0%
névátvétel	20,9%	8,4%
többféleképpen	2,2%	9,1%

Az ispánság kori és az új típusú várak névanyagát tekintve egyaránt elmondható, hogy a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek mennyisége a legmagasabb, mindkét várnévanyag több mint fele keletkezett ilyen módon. Csökkent viszont az átvételek aránya az idő előrehaladtával: a régi típusú várak neveinek több mint egyötöd része alakulhatott ilyen módon, míg az új típusú várakat megjelölő nevek kevesebb mint egytized része tartozik ide. Az olyan nevek, amelyek valamely szerkezeti változással alakultak, szintén valamivel nagyobb arányban jelentkeznék a korai várnevek körében, a nevek majd 7%-a kapcsán számolhatunk ilyen keletkezés-móddal. A szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek az új típusú várnevek között jelentkeznék nagyobb számban, az ispánság kori nevek több mint egytized része sorolható ide. Mindkét vártípus esetében számolhatunk olyan várnevekkel is, amelyek morfológiai szerkesztéssel jöttek létre, ám amint láttuk, ez a névalkotási mód a várnevek körében a többi névkeletkezési móddal szemben meglehetősen ritka. Némely várnév kapcsán többféle keletkezési mód is azonos súllyal merül fel, az új típusú várak nevei közül majd minden tizedik ide tartozik.

2.2. Részben a várnevek körében tapasztalt arányokhoz hasonló megoszlást látunk a településnevek létrejöttét vizsgálva is. Összevetve például a korabeli Bihar megyei településnévanyaggal kitűnik, hogy a nevek legnagyobb hányada szintén jelentésbeli névalkotással jött létre, s noha az arányokat tekintve találunk különbséget, a két névfajta közötti hasonlóságot erősíti, hogy a metonimikus névadás jellemző volta mellett a jelentéshasadás hiánya is egyaránt jellemzi mindkét névfajtát. A településnevek körében jelentős a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportja is (vö. RÁCZ 2005: 222), mely a várnevek esetében ugyancsak a második leggyakoribb kategória. Az egyes altípusok megjelenésében és megoszlásában ugyanakkor már mutatkoznak különbségek. A várnevek köréből hiányoznak a határozós, illetve a mellérendelő szerkezetből alakult nevek, míg a településnevek körében mindkettőre találunk — igaz nem túl nagy számban — példákat. A morfológiai szerkesztéssel létrejött várnevek mindegyike helynévképzéssel jött létre, jellel és raggal való alakulásra nincs példa. Nem vagy csak elvétve és igen bizonytalanul adatolhatók olyan várelnevezések, amelyek metaforikus vagy indukciós névadással, illetve névköltöztetéssel keletkeztek, noha a településnevek körében erre is találunk példákat (vö. TÓTH V. 2001b: 159, RÁCZ 2005: 179–180).

3. Bár az általam elvégzett összevetés rendkívül nagyvonalú, arra mindenképpen alkalmas, hogy rávilágítson arra, hogy amikor a helynévrendszerről, a műveltségi nevekről teszünk általános megállapításokat, akkor a várnevek csoportjára is tekintettel kell lennünk. TÓTH VALÉRIA például a személynévi alapú metonimikus helynévadásról szólva jegyzi meg akadémiai doktori értekezésében, hogy „ez a névalkotási eljárás elsősorban a műveltségi nevek

körében, azon belül is szinte kizárólagosan a településnév-adásban minősül alapvető névkeletkezési modellnek” (2014: 346, lásd még: 2017: 113–114). Amint láttuk, a pusztai személynévi névadás a várnevek körében szintén gyakori névkeletkezési módnak tekinthető — még ha nem is olyan nagy arányban, mint a településnevek esetében, vagy ahogy korábban (jórészt Anonymus nyomán) feltételezték.

Irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk.: *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. 1. Acta Universitas Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Historica 44. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1973.
- ALMÁSI TIBOR 1994a. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–269.
- ALMÁSI TIBOR 1994b. Váradi püspökség. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 712–713.
- ALMÁSI TIBOR–BENKŐ ELEK 1994. Krassó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ALMÁSI TIBOR–BÓNA ISTVÁN–MAROSI ERNŐ 1994. Nagyvárád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 480–481.
- ALMÁSI TIBOR–ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994. Komárom. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 365.
- AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta*. 1–. (KRISTÓ GYULA szerk., 1990–). Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi Középkorász Műhely. 27. (PITI FERENC szerk., 2007). Budapest–Szeged.
- ASBÓTH MIKLÓS 2004. Kalocsa településszerkezetének kialakulása és a kalocsai városrészek, közterületek nevének változásai. In: SZABÓ ATTILA szerk.: *Bács-Kiskun megye múltjából*. 19. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. 363–464.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár*. 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest). 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások* 51: 103–110.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BAKAY KORNÉL 1990. Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 19/2: 45–79.

- BánffyOkl. = VARJÚ ELEMÉR szerk.: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. 1. 1214–1457. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1908.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 2001. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- BAUKO JÁNOS 2006. A komáromi erőrendszer helynevei. *Névtani Értesítő* 28: 149–153.
- BEL, MATTHIAS 1737. Notitia Hungariae novae historico geographica. 3. URL: https://books.google.hu/books?id=NjEkQUHxduQC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2017. 02. 12.)
- BENKŐ ELEK 1994a. Bihar. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 103.
- BENKŐ ELEK 1994b. Fehér. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 214–215.
- BENKŐ ELEK 1994c. Kraszna. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380–381.
- BENKŐ ELEK 1994d. Orsova. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 510–511.
- BENKŐ ELEK–KORDÉ ZOLTÁN 1994. Küküllő. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 388.
- BENKŐ LORÁND 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. *Magyar Nyelv* 62: 134–146.
- BENKŐ LORÁND 1998a. Helynév—személynév—történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.
- BENKŐ LORÁND 1998b. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 58–75.
- BENKŐ LORÁND 1998c. A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához (Anonymus *Boronái*). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–83.

- BENKŐ LORÁND 1998d. Adalékok várneveink történetéhez. (P. mester két szatmári helynevéről). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 84–93.
- BENKŐ LORÁND 1998e. Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 102–108.
- BENKŐ LORÁND 1998f. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. (Különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–120.
- BENKŐ LORÁND 1998g. Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink? (Egy kis névromantika). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–126.
- BENKŐ LORÁND 1998h. *Földvár* helyneveink tanúságtételéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 127–132.
- BENKŐ LORÁND 1998i. Néhány víznevünk – és az Árpád-kori székelyek. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–138.
- BENKŐ LORÁND 1998j. Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai (Megjegyzések a Dész helységnév eredetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 157–161.
- BENKŐ LORÁND 1998k. Hímesudvar—Kőrév—Tokaj. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 162–168.
- BENKŐ LORÁND 2003a. Szabolcs vezér. (Adalékok a Csák nemzetség történetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- BENKŐ LORÁND 2003b. Bors vezértől Borzsováig. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–139.
- BENKŐ LORÁND 2003c. Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–150.
- BENKŐ LORÁND 2003d. Anonymus ő-ző tulajdonnevei. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–160.
- BENKŐ LORÁND 2003e. Orsova és Ondava. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 168–180.
- BENKŐ LORÁND 2003f. Bars vár neve és egy kis hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 41: 37–44.
- BENKŐ LORÁND 2003g. Doboka és társai. *Magyar Nyelv* 99: 393–412.

- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–40.
- BERTA ÁRPÁD 1997. Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: GYÖRFFY GYÖRGY főszerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 211–221.
- BICSOK ZOLTÁN 2001. *Torda város története és statútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- BlagayOkl. = THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU szerk.: *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. 28. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1897.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk.: *Baranya megye földrajzi nevei 1–2*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- BÓNA ISTVÁN 1989. Magyar–szláv korszak (895–1162). In: BARTA GÁBOR–BÓNA ISTVÁN – KÖPECZI BÉLA és mtsai: *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 101–157.
- BÓNA ISTVÁN 1995. *Az Árpádok korai várairól: 11–12. századi ispáni várak és határvárak*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BÓNA ISTVÁN 1996. Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle* 6/1: 230–234.
- BÓNA ISTVÁN 1998. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BORSA IVÁN 1962. III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények* 33/2: 205–218.
- BOXLER, HEINRICH 1990. *Die Burgnamengebung in der Nordostschweiz und in Graubünden*. Studia Onomastica Helvetica 2. Arbon.
- BOXLER, HEINRICH 1996. Burgnamen. In: EICHLER, ERNST szerk.: *Namenforschung: ein internationales Handbuch zur Onomastik* 2, 1596–1600.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*. 1. Limburg a. d. Lahn.
- BUZÁS GERGELY 2006. 11. századi ispáni várainkról. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk.: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát ...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Kiadó, Castrum Bene Egyesület, 43–53.
- CB. = IOSEPHUS PODHRADCZKY: *Chronicon Budense*. Budae (később Budapest), 1838.

- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. 1–2. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislavae, 1971–1987.
- COULSON, CHARLES 2003. *Castles in Medieval Society. Fortress in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages*. Oxford.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS: *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- CsákyOkl. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. 1. (1229–1499). Budapest, Stephaneum Nyomda. 1919.
- Cs. Körös = CSÁNKI DEZSŐ: *Körösmegye a XV-ik században (székfoglaló értekezés)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- CSORBA CSABA 2006. *Felvidéki várak históriája. A honfoglalástól a mohácsi vészig*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- CS. SÓS ÁGNES 1994. Zalavár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 741.
- DÉNES JÓZSEF 1982–1983. *Alsó-Tátika középkori vára*. In: Zalai Gyűjtemény 18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg. 87–95.
- DÉNES JÓZSEF 1990. A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk.: *Castrum Bene* 1989. *Várak a 13. században*. Castrum Bene Egyesület, Gyöngyös. 42–50.
- DÉNES JÓZSEF 1993. A honfoglalás és államszervezés korának várai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2: 417–432.
- DÉNES JÓZSEF 2001. A vasvári ispáni vár és a várispánság története. In: PUSZTAY JÁNOS szerk.: *Fejezetek Vasvár történelméből (a Societas Scientiarum Savariensis és a Vas Megyéért Egyesület 2000. szeptember 1-jén Vasváron rendezett tudományos ülésének előadásai)*. *Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság. 2. 15–32.
- DÉNES JÓZSEF é. n. (a) *Ispánsági várak – térkép*. URL: http://www.oroksegvedelem.hu/ispansagi_varak_terkep/ (2016.02.09.)
- DÉNES JÓZSEF é. n. (b) *Csorba Csaba várkönyveinek ismertetése*. URL: http://www.oroksegvedelem.hu/nyomtathato_verzio/csorba_csaba_varkonyveinek_ismertese/ (2015. 06. 12.)
- DÉNES JÓZSEF–NOVÁKI GYULA 1995. Őskori várak a Mátrában. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk.: *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös, Mátra Múzeum. 7–28.

- DÉTSZY MIHÁLY 1966. Hol állt a középkori sárospataki vár? *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 6: 177–197.
- DF. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. URL: <http://mol.arcanum.hu> (2015. 01. 18.)
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk.: *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DICKENMANN, ERNST 1939. Studien zur Hydronymie des Savesystems 1. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 5: 1–112. URL: http://epa.oszk.hu/02600/02625/00008/pdf/EPA02625_archivum_europae_1939_01-04_001-112.pdf (2017. 07. 13.)
- DICKENMANN, ERNST 1940. Studien zur Hydronymie des Savesystems 2. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 6: 134–184. URL: http://epa.oszk.hu/02600/02625/00009/pdf/EPA02625_archivum_europae_1940_01-04_134-184.pdf (2016. 05. 21.)
- DICKENMANN, ERNST 1941. Studien zur Hydronymie des Savesystems 3. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 7: 197–239. URL: http://epa.oszk.hu/02600/02625/00010/pdf/EPA02625_archivum_europae_1941_01-03_197-239.pdf (2017. 01. 18.)
- DiplCom. = B. HALÁSZ ÉVA–SUZANA MILJAN szerk.: *Diplomatarium comitum terrestrium crisiensium (1274–1439)*. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariæ inquirendam 6. Budapest–Zagreb, 1992.
- DL. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. URL: <http://mol.arcanum.hu> (2015. 01. 18.)
- EBNER, HERWIG 1976. Die Burg als Forschungsproblem mittelalettrlicher verfassungsgeschichte. In: *Die Burg im deutschen Sprachraum*. Sigmaringen, Hrsg. H. Patze Vorträge und Forschungen 19. 11–82.
- ENGEL PÁL 1987/2007. Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problematikájáról. *Műemlékvédelem* 31: 9–14, *Castrum* 6: 11–18.
- ENGEL PÁL 1991. Kőszeg középkori várai. Hozzászólás egy vitához. *Vasi Szemle* 45: 602–606.
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1. Kronológiák, adattárak 5. Budapest, História Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- ENGEL PÁL 2003. Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. 1–2. In: CSUKOVITS ENIKŐ szerk.: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 162–197.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994a. Érsomlyó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 197.

- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994b. Krapina. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994c. Óvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 517.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994d. Trencsén. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 689–690.
- ENTZ GÉZA 1994. Földvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 224.
- ErdHnK. = VISTAI ANDRÁS JÁNOS: *Erdélyi helynévkönyv 1–3*. (é. n.). URL: https://web.archive.org/web/20110710231100/http://www.fatornyosfalunk.com/html/erdelyi_helynevkonyv.html (2015. 01. 18.)
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: *Magyar etymologiai szótár*. 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND szerk.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992–1997.
- F. = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11*. Budae, [később] Budapest, 1829–1844.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2001. Csanád apja Doboka. (A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése). *Magyar Nyelv*: 97: 15–28.
- FEJÉR, GEORGIUS 1839. *Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes*. Budae (később Budapest).
- FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 4. *Trencsén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FELD ISTVÁN 1978. A Csővári vár. *Műemlékvédelem* 22: 226–232.
- FELD ISTVÁN–JAKUS LAJOS–LÁSZLÓ CSABA 1979. Csővár. In: IKVAI NÁNDOR szerk.: *Fejezetek Pest megye történetéből 1*. Studia Comitatus 7. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. 7–62.
- FELD ISTVÁN 1985. Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: FODOR ISTVÁN–SELMECZI LÁSZLÓ szerk.: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Budapest, Művelődési Minisztérium. 175–201.
- FELD ISTVÁN 1990. A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. *Castrum Bene* 1989: 8–21.
- FELD ISTVÁN 1994a. Salgó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 591–592.
- FELD ISTVÁN 1994b. Szepesvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 637.

- FELD ISTVÁN 2012. Az Árpád-kori Magyarország püspöki székvárainak kérdéséhez. In: MIKÓ GÁBOR–PÉTERFI BENCE–VADAS ANDRÁS szerk.: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 395–406.
- FELD ISTVÁN 2014a. A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. *Századok* 148/2: 351–386.
- FELD ISTVÁN 2014b. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk.: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. 2. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 369–390.
- FELD ISTVÁN 2017. Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: HERMANN RÓBERT főszerk.: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 367–400.
- FELD ISTVÁN–KOSZTA LÁSZLÓ 1994. Garics. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994a. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994b. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994c. Sempte. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 599.
- FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FONT MÁRTA 2005. *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1856. *Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen*. Nordhausen. URL: <https://archive.org/stream/altdeutschesnam00frgoog#page/n6/mode/2up> (2017. 01. 16.)
- FÜGEDI ERIK 1975. Középkori várak — középkori társadalom. In: GERŐ LÁSZLÓ szerk.: *Váregépítéstudományunk*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 63–86.
- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÜGEDI ERIK 1994. Vár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 710–711.

- GÁDOR JUDIT 1994a. Abaújvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28.
- GÁDOR JUDIT 1994b. Borsod. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121.
- GERE LÁSZLÓ 2000. Várak a Szerémségben. In: KOLLÁR TIBOR szerk.: *A középkori Dél-Alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged*. 337–381.
- GERGELYFFY ANDRÁS 1970. Palota és Castrum Palota. Magyar Műemlékvédelem. URL: [http://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_05_1967_68/?pg=128&layout=s&query=SZO%3D\(1397\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_05_1967_68/?pg=128&layout=s&query=SZO%3D(1397)) (2016. 05.24.)
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1926. Örs és Örkény. *Magyar Nyelv* 22: 6–12.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYARMATHI SÁMUEL 1816. *Vocabularium, in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit Sámuel Gyarmati* = *Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel*. Bécs.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtárház Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1955. Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. In: GEREVICH LÁSZLÓ szerk.: *Budapest régiségei*. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve 16. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 9–40.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről: a nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. *Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeologiai Értesítő* 97: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Civitas, castrum, castellum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Közleményei* 23: 331–334.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HéderváryOkl. = RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Héderváry-család oklevéltára* 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909.
- HEQ. = KOLLER, JOSEPHUS: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. 1. Posonii, Johannis Michaelis Landerer, 1782.

- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. Tolna. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtárház Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 7–16.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOKl. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk.: *Hazai Oklevéltár 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- HOKm. = *Hazai okmánytár*. 1–5. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY –VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HOLL IMRE 1986. Kőszeg vára a 13. században. *Archeologiai Értesítő* 113: 50–68.
- HORVÁTH RICHÁRD 2001. Egy kevésbé ismert püspöki vár: Várkesző 1592-ben. *Levéltári Szemle* 51/2: 51–59.
- HORVÁTH RICHÁRD 2002. *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HORVÁTH RICHÁRD 2006. Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3: 65–78.
- HORVÁTH RICHÁRD 2008. Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: FELD ISTVÁN–SOMORJAY SELYSETTE szerk.: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Kiadó. 9–20.
- HORVÁTH RICHÁRD 2009. Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY szerk.: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. *Analecta Mediaevalia* 3. Budapest–Piliscsaba, MTA Történettudományi Intézete. 63–104.

- HORVÁTH RICHÁRD 2011. Váráépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: TEREI GYÖRGY–KOVÁCS GYÖNGYI–DOMOKOS GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA–MORDOVIN MAXIM szerk.: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest, Castrum Bene Egyesület. 79–93.
- HORVÁTH RICHÁRD 2016. Ismeretlen középkori erődítés Győr megyéből: Börcs. In: ARATÓ GYÖRGY–NEMES GÁBOR–VAJK ÁDÁM szerk.: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár. 727–747.
- HUNFALVY JÁNOS 1864. *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása*. 2. Pest (később Budapest), Magyar Tudományos Akadémia.
- Ila = ILA BÁLINT: *Gömör megye*. 1. (1976), 2–3. (1944–1946), 4. (1969). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JANKOVICH B. DÉNES 1994. Békés. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 89.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. 4. átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KatFelm. 3. = Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887). URL: http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/ (2015. 04. 11.)
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2007. Hangváltozás, adaptáció, analógia. *Magyar Nyelvjárások* 45: 51–61.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. (A helynevek hangtörténeti forrásértéke)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KENYHERCZ RÓBERT 2018. On the names of the historical Szepes County. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 109–132.
- KIS PÉTER–PETRIK IVÁN 2008. Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: HORVÁTH J. ANDRÁS szerk.: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- KISS LAJOS 1986. Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 82: 162–169.
- KISS LAJOS 1989. Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink. *Magyar Nyelvőr* 113: 110–115.

- KISS LAJOS 1991a. *Csezmicé-ről és Janus Pannonius családnevéről. Magyar Nyelv* 87: 211–217.
- KISS LAJOS 1991b. Huszt környéki helységnevek. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE). 352–361.
- KISS LAJOS 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88: 410–421.
- KISS LAJOS 1994a. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- KISS LAJOS 1994b. *Sárfenek vagy Scharfeneck?* *Magyar Nyelvőr* 118: 82–84.
- KISS LAJOS 1997a. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KISS LAJOS 1997b. Korai magyar helynévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KISS LAJOS 1999a. Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *Magyar Nyelv* 95: 9–25.
- KISS LAJOS 1999b. Erdély vízneveinek rétegződése. In: HEGEDŰS ATTILA szerk.: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 149–159.
- KISS LAJOS 1999c. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. In: HEGEDŰS ATTILA szerk.: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba. 207–226.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. HOFFMANN ISTVÁN szerk. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Rusag, Ršava. *Magyar Nyelv* 35: 27–29.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943a. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok*. 1-2. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943b. Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 39: 1–12.
- KNIEZSA ISTVÁN 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 101–105.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949a. *A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek*. A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 28. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.

- KNIEZSA ISTVÁN 1949b. Az *-i* helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 115–130.
- KOPPÁNY TIBOR 1994. Kapuvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 326.
- KOPPÁNY TIBOR 1999. *A középkori Magyarország kastélyai*. Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994a. Bánmonostor. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 79.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994b. Pécs. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 535–537.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994c. Tolna. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 679.
- KOVÁCS BÉLA 1994. Eger. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2014. Az *Őrs* helynevek etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 19–32.
- KOVÁCS HELGA 2015a. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 93–110.
- KOVÁCS HELGA 2015b. A várnév mint helynévfajta. *Magyar Nyelvjárások* 53: 107–119.
- KOVÁCS HELGA 2017a. A középkori várnevek keletkezéstörténeti vizsgálata. *Névtani Értesítő* 39: 67–86.
- KOVÁCS HELGA 2017b. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 7–60.
- KÖBLER, GERHARD 1973. Civitas und vicus, bürg, stat, dorf und wik. In: Hgb. JANKUHN, HERBERT–SCHLESINGER, WALTER–STEUER, HEIKO: *Vor- und Frühformen der europäischen Städte im Mittelalter*. Abhandlungen der Göttingen, Akademie der Wissenschaften 83. 61–76.
- KÖBLÖS JÓZSEF–SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1994. Nyitra. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 498–499.
- KÖNYÖKI JÓZSEF 1905. *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- KRALOVÁNSZKY ALÁN 1994. Veszprém. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 726–727.
- KRENN, MARTIN 2006. Bauplatz Burg. In: DURDÍK, TOMÁŠ szerk.: *Castrum Bene 9. Burg und ihr Bauplatz*. Praha, Archeologický ústav AV ČR; Společnost přátel starožitností. 217–229.
- KRISTÓ GYULA 1986. A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet)*. Budapest, Magvető Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1994a. Bánya. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80.
- KRISTÓ GYULA 1994b. Csanád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 145–146.
- KRISTÓ GYULA 1994c. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- KRISTÓ GYULA 1994d. Garics. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- KRISTÓ GYULA 1994e. Gerzence. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 234.
- KRISTÓ GYULA 1994f. Locsmánd. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 413–414.
- KRISTÓ GYULA 1994g. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- KRISTÓ GYULA 1994h. Orbász. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 507.
- KRISTÓ GYULA 1994i. Podgorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 550.
- KRISTÓ GYULA 1994j. Pozsega. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 553.
- KRISTÓ GYULA 1994k. Riucsá. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 576.
- KRISTÓ GYULA 1994l. Stomfa. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 611.
- KRISTÓ GYULA 1994m. Szolgagyőr. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 654.

- KRISTÓ GYULA 1994n. Torda. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680.
- KRISTÓ GYULA 1994o. Torna. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680–681.
- KRISTÓ GYULA 1994p. Turóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 693.
- KRISTÓ GYULA 1994q. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- KRISTÓ GYULA 1994r. Zagorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738.
- KRISTÓ GYULA 1994s. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743–744.
- KRISTÓ GYULA 1994t. Zólyom. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 747.
- KRISTÓ GYULA 1996. Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: FARKAS GÁBOR szerk.: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára. 163–179.
- KRISTÓ GYULA 2001. Szabolcs vezér. In: ALMÁSSY KATALIN–ISTVÁNOVITS ESZTER szerk.: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 43*. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum. 265–270.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA–TAKÁCS MIKLÓS 1994. Borsova. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–122.
- KUBINYI ANDRÁS 1985. Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: KOSÁRY DOMOKOS szerk.: *Etudes Historiques Hongroises*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 615–644.
- KUBINYI ANDRÁS 1990. Árpád-kori váraink kérdése. (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához.). *Castrum Bene* 1989: 290–301.
- KUBINYI ANDRÁS 1994. Vác. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 705–706.
- KUBINYI ANDRÁS–MAROSI ERNŐ 1994. Korpona. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 370–371.
- KURUCZ ÁGNES 1988. *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- LÁSZLÓ CSABA 2000. A győri egyházmegye az Árpád-korban. In: TOMKA PÉTER szerk.: *Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján.* Artificium et Historia 5. Győr, Xántus János Múzeum. 24–32.
- LD. = *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren 829–876.* (Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris Diplomata). URL: http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000362_00009.html?sortIndex=030:030:0001:010:00:00 (2016. 04. 23.)
- LELE JÓZSEF 1994. Árva. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 67.
- LIGETI LAJOS 1979a. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van.* 2. kötet. Budapest, Oriental Reprints.
- LIGETI LAJOS 1979b. Régi török eredetű neveink. *Magyar Nyelv* 75: 259–273.
- LIPSKY = LIPSKY JÁNOS: *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810).* Elektronikus dokumentum (DVD). Arcanum. 2005.
- LŐRINCZY GÁBOR 1994. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1988. *Erdély története 1. (A kezdetektől 1606-ig).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 273–372.
- MELICH JÁNOS 1912. Vác. *Magyar Nyelvőr* 41: 97–103.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–372.
- MELICH JÁNOS 1922. H. D. úrnak. (Levélszekrényünk). *Magyar Nyelv* 18: 144.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1926. Orsova. *Magyar Nyelv* 22: 1–6.
- MELICH JÁNOS 1927. Doboka. *Magyar Nyelv* 23: 240–245.
- MELICH JÁNOS 1928. Erdély ősi földrajzi neveinek eredetéhez. *Magyar Nyelv* 24: 161–164.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
- MIKESY SÁNDOR 1947. Szó- és szólásmagyarázatok. Borzsova. *Magyar Nyelv* 43: 55–56.
- MIKESY SÁNDOR 1949. Kebele. *Magyar Nyelv* 45: 64–68.

- MIKLÓS ZSUZSA 1994a. Karakó. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 327.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994b. Poroszló. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 552.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994c. Várad. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 711–712.
- MIKLÓS ZSUZSA–KRISTÓ GYULA 1994. Bars. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 84.
- MIKLÓS ZSUZSA–NOVÁKI GYULA 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- MIKLÓS ZSUZSA–TEREI GYÖRGY 2006. A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk.: „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Kiadó. 203–226.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 31: 152–167.
- MINOT, CHARLES 1832. *Dissertationes historico-criticae super quibusdam vetustiorum rerum ungaricarum Capitibus*. Posonii.
- MNL. = ORTUTAY GYULA főszerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- MOÓR ELEMÉR 1927. Das ungarische etymologische Wörterbuch. *Ungarische Jahrbücher* 7: 435–440.
- MOÓR ELEMÉR 1929. Néhány megjegyzés helyneveink kérdéséhez. (Válasz Melich Jánosnak). *Magyar Nyelv* 25: 386–389.
- MOÓR ELEMÉR 1932. Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőnevekben. (Második közlemény) *Magyar Nyelvőr* 61: 35–39.
- MOÓR ELEMÉR 1947. Küküllő. *Magyar Nyelv* 43: 127–132.
- MSz. = VIRÁG BENEDEK: *Magyar Századok IX.–XIII.* 1. Buda (később Budapest). 1808. URL: <http://mek.oszk.hu/04900/04919/html/> (2016. 02. 21.)
- MSzFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk.: *A magyar szókészlet finnugor elemei.* 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.
- MÜLLER RÓBERT 2002. Szentgyörgyvár földrajzi környezete és régészeti emlékei. (A település területének története a kezdetektől a törökkorig). In: MÜLLER RÓBERT szerk.: *Szentgyörgyvár története*. Zalai kismonográfiák 7. Zalaegerszeg, kiadja a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. URL: <http://mek.oszk.hu/08100/08138/08138.pdf> (2016. 05. 15.)

- NADILO, BRANKO 2004. Védelmi építmények a Monoszló-i (Moslavina) vidékén. Fordította: SZATANEK JÓZSEF. Eredetileg megjelent: *Građevinar* 56/10. URL: <http://jupiter.elte.hu/aaacikkek2/032monoszlo.htm> (2017. 01. 20.)
- NADILO, BRANKO 2005. Síkvidéki várak a Dráva és a Száva között kelet Szlavóniában. Fordította: SZATANEK JÓZSEF. Eredetileg megjelent: *Građevinar* 57/6. URL: <http://jupiter.elte.hu/aaacikkek2/031diakovar.htm> (2017. 09. 12.)
- NAGY IMRE 1871. A Lajta mint határfolyam. *Századok* 5/6: 369–387.
- NÉMETH GYULA 1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH PÉTER 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- NHZS. = FINDROVÁ, IVICA–MAJTÁN, MILAN szerk.: *Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike*. Bratislava, Slovenský Úrad Geodézie a Kartografie, 1990.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN 2004. Várak a történeti Zemplén megyében I. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 43: 199–230.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar nyelvtörténeti szótár*. 1–3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1893.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PABLÉ, ADRIAN 2009. The 'dialect myth' and socio-onomastics. The names of the castles of Bellinzona in an integrational perspective. *Language and Communication* 29: 152–165.
- PAIS DEZSŐ 1911. Rézmál. *Magyar Nyelv* 7: 166.
- PAIS DEZSŐ 1926. Jegyzetek. A tulajdonnevek magyarázata. In: *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság. 102–150.
- PAIS DEZSŐ 1937. Különfélék. Moros Ella és Bors vezér. *Magyar Nyelv* 33: 275–279.
- PAIS DEZSŐ 1964. A régi úton a veszélyben forgó *Tátika* név védelmére. *Magyar Nyelv* 60: 404–414.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PESTY FRIGYES 1882. Krassó vármegye története. III. Oklevéltár. Budapest, kiadja: Krassó-Szörény vármegye közönsége.
- PETROVICS ISTVÁN 1994a. *Bereg*. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 97–98.
- PETROVICS ISTVÁN 1994b. *Csongrád*. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.

- PETTKÓ BÉLA 1901. Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár* 4/2: 161–222.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr. Helynévtörténeti Tanulmányok* 13. Megjelenés alatt.
- POUNDS, NORMAN JOHN GREVILLE 1990. *The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History*. Cambridge University Press.
- PUHL, ROLAND 2010. Zur Frage überschichtlicher Burgnamengebung. Betrachtungen auf der Grundlage der Burgnamen des Pfälzischen Burgenlexikons. *Onoma* 45: 191–215.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RAINER PÁL 2008. Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum* 8: 7–47.
- RDES. = *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* 1–2. Szerk. VINCENT SEDLÁK. Bratislavae, 1980–1987.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 1–2/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1923–1943. 2/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1961. 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1987.
- RESZEGI KATALIN 2008a. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 135–144.
- RESZEGI KATALIN 2008b. A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 240–246.
- RESZEGI KATALIN 2010. A hegyrészt jelölő földrajzi köznevek. *Magyar Nyelvjárások*. 48: 77–97.

- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2012. Jelentésbővülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 61–68.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 165–176.
- RESZEGI KATALIN 2018a. Names of Man-made Places and Natural Landscape Objects. *Onomastica Uralica* 11: 199–207.
- RESZEGI KATALIN 2018b. A tulajdonnevek jelentésszerkezete funkcionális kognitív keretben. *Magyar Nyelvjárások* 56: 5–23.
- REUTER CAMILLO 1980. Somodi. *Magyar Nyelv* 76: 79–81.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk.: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- ROKAY PÉTER–TAKÁCS MIKLÓS–WEHLI TÜNDE 1994. Zágráb. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738–739.
- SÁNDORFI GYÖRGY 1979. A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő* 106: 244–248.
- SCHLESINGER, WALTER 1963. Stadt und Burg im Lichte der Wortgeschichte. *Studium Generale* 16: 433–444.
- SEBŐK FERENC 1994a. Kemlék. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 340–341.
- SEBŐK FERENC 1994b. Sümeg. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 612.
- SEBŐK FERENC 1994c. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- SIMON ZOLTÁN 2000. *A füzéri vár a 16–17. században*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik Kiadó.
- Smič. = SMIČIKLAS, TADEUS: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. 1–2 (1874–1876), 3–7. (1905–1909), 18. (1990). Zagreb, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.

- SÓFALVI ANDRÁS 2006. Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem. (A székelyföldi várak kutatása és problematikája). *Castrum* 1: 5–26.
- SOÓS ELEMÉR 1922–1923. Sóvár története, hadi és műleírása. *Haditörténelmi Közlemények* 23–24: 244–268.
- SopronOkl. = NAGY IMRE szerk.: *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. 1. (1889) 2. (1891). Sopron, kiadja: Sopron vármegye közönsége.
- SRH. = SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, Nap Kiadó. 1937–1938/1999.
- STÜHLER, CLAUDIA 1988. Die „Gründungsnamen” der mittelalterlichen Klöster, Burgen und Städte in Hessen. Frankfurt am Main, Lang.
- STÜHLER, CLAUDIA 1994. Hessische Burgen und ihre Gründungsnamen. Zur Motivik herrschaftlicher Namensgebung im Mittelalter. In: HARTMUT HOFRICHTER szerk.: *Die Burg — ein kulturgeschichtliches Phänomen*. Stuttgart, Thesis, 5–11.
- SZABO, GJURO 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, Matica Hrvatska.
- SZABÓ T. ATTILA 1943. *Dés települése és lakossága*. Erdélyi tudományos füzetek 147. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- SZABÓ TIBOR é. n. *A történelmi Magyarország várai*. URL: <http://jupiter.elte.hu/> (2015. 01. 26.)
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SzékelyOkl. = SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS szerk.: *Székely oklevéltár 1–7*. Kolozsvár, 1872–1898. [VIII.] Közzéteszi BARABÁS SAMU. Budapest. 1934.
- SZENDE KATALIN 2013. Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan – vagy miért nem? In: MENTÉNYI KLÁRA–SIMON ANNA–SZENTESI EDIT szerk.: *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Budapest, Vince Kiadó. 127–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. (Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZIRMAY ANTAL 1804. *Notitia Historica comitatus Zempleniensis*. Buda.
- SZÖCS PÉTER LEVENTE é. n. Erdőd Kastély. In: *Erdélyi várak. Castrum Bene Egyesület*. URL: <http://www.castrumbene.hu/erdelyivarak/var/erdod.html> (2016. 03. 02.)
- SZÖKE MELINDA 2013. A garamszentbenedeki alapítólevél Susolgi szórványához. *Magyar Nyelvjárások* 51: 73–84.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS 2011. Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum* 13/1: 25–70.
- Sztp. KritJ. = SZETPÉTERY IMRE szerk.: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1923.
- SZTRIPSZKY HIADOR 1944. Borzsova. *Magyar Nyelv* 40: 348–353.
- TAGÁNYI KÁROLY 1913. Vármegyéink eredetének kérdése. *Történeti szemle* 2/4: 510–541.
- TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–KÁDÁR JÓZSEF 1900. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. A vármegye községeinek részletes története*. 2–3. Deés, kiadja: Solnok-Dobokavármegye közönsége.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994a. Ungvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 700.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994b. Valkóvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 708.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994c. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 205–499.
- TOMKA PÉTER 1994. Moson. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 468–469.
- TÓTH ENDRE 1998. A Sabaria/szombathelyi vár 9–13. századi történetéhez. *A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 1996–1997*. 23/3: 359–367.
- C. TÓTH NORBERT 2001. A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: NEUMANN TIBOR szerk.: *Tanulmányok a középkorról*. *Analecta Mediaevalia* 1. Budapest–Piliscsaba, Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 53–72.
- TÓTH SÁNDOR 1910. *Sáros vármegye monográfiája*. 2. Budapest, Sáros vármegye.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaúj és Bars vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: VALÉRIA TÓTH szerk.: *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8*. Debrecen–Helsinki. 175–206.
- TÓTH VALÉRIA 2014. *Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Gondolatok a helynévi eredetű személynevekről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 121–135.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- UCKELMAN, SARA L. 2005. *Names of Castles found in Troubadour Lyrics*. URL: <http://www.ellipsis.cx/~liana/names/other/castlenames.html> (2019. 01. 15.)
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk.: *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- UrkBurg. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. 1–5. Wien–Köln–Graz, H. Böhlaus Nachf, 1965–2000.
- VALTER ILONA 1994. Vasvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 721.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU: *Az időrendbe szedett váradi tüzespróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest, 1903.
- VARSIK = BRANISLAV VARSIK: *Osídlenie košickej kotliny*. 1–2. Bratislava. 1964–1973.
- VEZSPRÉMY LÁSZLÓ 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- VeszprReg. = *Veszprémi regeszták. 1301–1387*. Összeállította: KUMOROVITZ L. BERNÁT. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- WAGNER, CAROLUS 1780. *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Pozsony–Kassa.
- WALTHER, HANS 2004. *Namenkunde und geschichtliche Landeskunde. (Ein einführender Überblick, Erläuterungen namenkundlicher Fachbegriffe, Auswahlbibliographie zur Namenkunde und Landeskunde Ostmitteledeutschlands)*. Onomastica Lipsiensia. Leipziger Untersuchungen zur Namenforschung 1. Leipziger Universitätsverlag.
- WERTNER MÓR 1907. Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. *Történelmi Tár 8/2*: 161–198.
- WIESINGER, PETER 2003. Die Namen der Burgen im niederösterreichischen Waldviertel und in der Wachau. *Österreichische Namenforschung 31*: 161–182.

- WOLF MÁRIA 2001. Északkelet-Magyarország ispáni várai. *Burgen der Gespane in Nordostungarn. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40*: 179–198.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk.: *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*. 1–12. Pest (később Budapest), Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2001. Vas vármegye történelmi székhelye: Vasvár. In: PUSZTAY JÁNOS szerk.: *Fejezetek Vasvár történelméből (a Societas Scientiarum Savariensis és a Vas Megyéért Egyesület 2000. szeptember 1-jén Vasváron rendezett tudományos ülésének előadásai)*. *Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság. 2. 63–82.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 523–552.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- ZO. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk.: *Zala vármegye története. Oklevéltár*. 1. (1886), 2. (1890). Budapest, kiadja: Zala vármegye közönsége.
- ZW. = FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER szerk.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. (1191–1342). 1. Hermannstadt, 1892.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–7. MÁLYUSZ ELEMÉR szerk. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. 8–9. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT szerk. Budapest, 2003–2004. 10. C. TÓTH NORBERT szerk. Budapest, 2007. 11. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR szerk. Budapest, 2009.
- ZSOLDOS ATTILA 2000a. A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle 54*: 27–46.
- ZSOLDOS ATTILA 2000b. *Confinium és marchia: Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről*. *Századok, 134/1*: 99–116.
- ZSOLDOS ATTILA 2000c. Szent István vármegyéi. *História 22/4*: 16–18.
- ZSOLDOS ATTILA 2001. Szepes megye kialakulása. *Történelmi Szemle 43*: 19–31.
- ZSOLDOS ATTILA 2007. *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Monográfiák 24. Budapest, História Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- ZSOLDOS ATTILA 2010. Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum 11*: 5–14.
- ZSOLDOS ATTILA 2011a. „Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában. *História 5–6*: 9–12.

- ZSOLDOS ATTILA 2011b. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Kronológiák, adattárak 11. Budapest, História Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.
- ZSOLDOS ATTILA–THOROCZKAY GÁBOR–KISS GERGELY 2016. *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet.

Melléklet

1. Az értekezés magyar nyelvű összefoglalója

A helynevek sajátos csoportját alkotják a várak, erősségek megjelölései. Az általuk jelölt erődítmények különösen fontos szerepet töltöttek be mind az európai, mind ezen belül a magyar történelemben. A várnevek vizsgálata révén pedig nem csupán a középkori névadási gyakorlatról kaphatunk pontosabb képet, a nevek esetenként maguknak a váraknak a történetéről is vallanak.

A várneveket a műveltségi nevek, azaz az ember alkotta helyek megjelöléseinek egyik csoportjaként tartják számon szemben a természetes helyeket (hegyeket, folyóvizeket stb.) megjelölő természeti nevekkal. A két nagy névkategória különböző névfajtái közül jónéhány átfogó feldolgozása elkészült már (GYÖRFFY 2011, RESZEGI 2011, MEZŐ 1996, európai viszonylatban nézve TÓTH V. szerk. 2011, RÁCZ 2016, KÁZMÉR 1970). Éppen ezért különösen szembeötlő, hogy a műveltségi nevek másik jelentős névfajtája, a várnevek — noha a névtan mellett a történettudomány szempontjából is igen jelentősnek tekintett névfajtról van szó — ezidáig nem részesültek átfogó feldolgozásban. Munkám célja ezért a középkori helynevek e speciális körének, a középkori várnevek csoportjának körüljárása, nyelvi- és névtani szempontú értékelése a történészi vélekedések figyelembevételével. Ennek alapján a műveltségi nevekről eddig meglévő kép is árnyalható.

A vizsgálat alapjául szolgáló névkorpuszom az Árpád-kortól 1526-ig terjedően tartalmazza a Kárpát-medence várneveit. Az Árpád-kori régi típusú várak névanyagának összeállításához KRISTÓ GYULA *A vármegyék kialakulása Magyarországon* című (1988) munkáját használtam fel, emellett ZSOLDOS ATTILA *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* című írására (2011) is nagyban támaszkodtam. Az új típusú várak első, illetve második korszakának várai tekintetében pedig FÜGEDI ERIK *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* című (1977) értekezését vettem kiindulási alapul. A 14. század elejétől ENGEL PÁL teljességre törekvő *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című (1996) munkájának adattárát is felhasználtam, mely megközelítőleg 460 vár nevét tartalmazza, továbbá Belső-Erdély területéről 35, Szlavónia területéről pedig további 100 vár adatát. E munkák főként történészek számára készültek, ennek megfelelően pontos információkat közölnek a várak típusáról, birtokosairól, várnagyairól. A nyelvészeti kutatásokhoz szorosabban kötődő ismereteket azonban csupán elvétve taglalják.

A várak korabeli névadatainak összegyűjtéséhez éppen ezért más típusú, a korabeli névanyagot közreadó forráskiadványokra is szükség van, így az Árpád-korra vonatkozóan

elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzát (Gy.), a *Korai magyar helynévszótár*-t (KMHsz.) és az *Árpád-kori új okmánytár*-at (ÁÚO.), a későbbi korokhoz kapcsolódóan pedig az *Anjou-kori oklevéltár*-at (AOkl.) és az *Anjoukori okmánytár*-at (A.), továbbá a *Zsigmondkori oklevéltár*-at (Zs.) és a Hunyadiak korából CSÁNKI DEZSŐ és FEKETE NAGY ANTAL köteteit (Cs., FEKETE NAGY) használtam fel. Ezek mellett azonban még számos további forráskiadvány névanyagát is áttekintettem a lehetőség szerinti teljes korpusz összeállításához. Az egyes várnevek etimológiájának feltárásához, illetve továbbélésének vizsgálatához pedig KISS LAJOS etimológiai szótárát (FNESz.) is segítségül hívtam.

A vizsgálat alapjául szolgáló névkorpuszom közel 780 várnevet tartalmaz. Ezek között nagyobb számmal szerepelnek várnevek a szlavón és horvát területekről, s nem vagy csak elvétve van jelen a szerb, illetve bosnyák részéről adatolható várnevek csoportja, melyeknek magyar vonatkozásai vannak.

Munkám három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a várnevek kapcsán eddig megfogalmazódott tudományos eredményeket tekintem át. Elsőként a vonatkozó magyar és nemzetközi nyelvtudományi, illetve névtani szakmunkákat ismertetem, majd a történettudománynak és a régészetnek a várakról feltárt azon eredményeit foglalom össze, amelyek a várnevek szempontjából is meghatározók.

A második fejezet elméleti jellegű: a várnévnek mint helynévfajtának a kategóriáját igyekszem körülhatárolni, a kérdés körüljárása ugyanis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy meghatározható legyen a vizsgálatba bevonandó nevek köre. Ennek részeként szót ejtek a vár mint objektumfajta sokféleségéről, s arra is kitérek, hogy az adatolás értékelése során milyen nehézségek adódnak a várnevek kapcsán.

A dolgozat legnagyobb részét kitevő harmadik egységben a várnevek névrendszertani elemzését végzem el. Elsőként behatóan tárgyalom az államalapítástól a 13. század közepéig meghatározó várispánsági rendszerbe illeszkedő várak neveit, kritikai vizsgálat alá vonva az egész névcsoporthoz, illetve az egyes nevekhez kapcsolódó nyelvészeti és történettudományi vélekedéseket. Majd a 13. század közepétől dominánssá váló új típusú várak névanyagát elemzem névrendszertani szempontból. S ennek lezárásaként a két korszak, illetve a két vártípus névadási gyakorlatában feltárt különbségeket is áttekintem.

2. Az értekezés angol nyelvű összefoglalója

Castle and fortress names make a special group within place names. These fortresses had highly important roles in both the European and, within that, the Hungarian history. By the investigation of castle names not only the naming methods could be better understood, but in some cases they can serve with information about the history of the castle.

Castle names are considered as a group of names of man-made places unlike natural names that denote mountains, rivers, etc. In Hungarian onomastics some name categories of these two main groups had already been extensively investigated. Among natural names, based on historical name collections monographies were published (GYÖRFFY 2011, RESZEGI 2011, MEZŐ 1996, in European aspects TÓTH ed. 2011, RÁCZ 2016, KÁZMÉR 1970). Although it is clear that certain parts of these naming groups had been already investigated well, castle names, a larger part of the name base that is important both for onomastics and history, have not been in the focus of such research yet. The aim of my work was to investigate this special group of medieval names using on linguistic and onomastic aspects, while also considering the views of historians.

The name corpus of the study contains the castle names of the Carpathian Basin from the Árpád-era (1000-1301) to 1526. For constructing early castle name corpus, the work of GYULA KRISTÓ, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* (1988) was used, while for the two era of new type castles the work of ERIK FÜGEDI, *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* (1977) was applied. These monographs serve as good base for collecting the main name set for my study, however it should be noted that due to their older publication dates, newer source materials and archaeological results are not included. Therefore, concerning the Árpád-era, beside the work of KRISTÓ, I included the newest review of the topic, the work of ATTILA ZSOLDOS, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (2011). For the names from the beginning of the 14th century, the work of PÁL ENGEL, *Magyarország világi archontológiája* (1996) was also taken into consideration. These works were mainly dedicated to historians; therefore, they provide exact information about the types of castles, owners, castellans, however, only little knowledge that is strongly related to linguistics is provided. The main difficulty when using these source works for linguistic purposes is that they are prepared by historians for historical researches and therefore the name forms they use do not reflect the original name use (the original spelling), but rather a more recent version.

It can be seen that the presented works could be used for reconstructing the base set of castle names, however for collecting the name data of the castles, different sources had to be found.

For the castle names of the Árpád-era I primarily applied the work of GYÖRGY GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Gy.), the *Korai magyar helynévszótár* (KMHsz.), and the *Árpád-kori új okmánytár* (ÁÚO.). Concerning the later periods, I primarily used the *Anjou-kori oklevéltár* (AOkl.), the *Anjoukori okmánytár* (A.), the *Zsigmondkori oklevéltár* (Zs.), for the Hunyadi-era (15th century) the works of DEZSŐ CSÁNKI (Cs.) and ANTAL FEKETE NAGY (FEKETE NAGY). Beside these materials, I also included the data of other publications in order to construct the name corpus. During the collecting process, I also examined the copy of the charters cited by these publications. To discover the etymology of the investigated castle names, I applied the *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) of LAJOS KISS.

The collected name set contains nearly 780 castle names. Among these there are more that refer to castles located in Croatian and Slavonian territories, and a few are located in Serbian or Bosnian territories, that have Hungarian relations.

My work consists three major parts. In the first part, I collected the scientific assumptions and views concerning castle names have been made so far. At first, I introduce the Hungarian and international linguistic and onomastic literature, then give an overview on the related results of history and archaeology on castles, that could have an effect on their name origins.

In the second part, the concept of castle names as a category of place names is determined, as it is necessary for selecting the names that should be included in the research process. Besides the distinctive characteristics of this conceptual category, the problems of determining proper name status are also discussed, including the problems encountered during the evaluation of dating.

The third part of my work is the largest chapter, where I conducted the onomastic investigation of the castle names of medieval Hungary. First, I discussed the names of early castles (from 11st century to the second half of the 13th century) that played a central role in the new administrative system (*várispánság* in Hungarian, *Burggespanschaft* in German) established by Stephan I in the Carpathian Basin. In the first half of this chapter I discussed and evaluated the historical and linguistic theories concerning this castle name category and the specific names. After this, the onomastic investigation of the names of new type of castles that became dominant from the middle of the 13th century was conducted. At the end, the naming procedures of the two era are compared.

3. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

**DEBRECENI
EGYETEM**

**DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR**

H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

Nyilvántartási szám: DEENK/171/2019.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Havasiné Kovács Helga
Neptun kód: UBZY5X
Doktori Iskola: Nyelvtudományok Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10052182

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (7)

1. **Havasiné Kovács, H.:** Várnevek a névtani szakmunkákban.
Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica. Nova Series. 44, 23-32, 2018. ISSN: 2631-0198.
2. **Havasiné Kovács, H.:** A középkori várnevek keletkezéstörténeti vizsgálata.
Névt. Ért. 39, 67-86, 2017. ISSN: 0139-2190.
3. **Havasiné Kovács, H.:** Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata.
Helynévtört. Tanulm. 13, 7-60, 2017. ISSN: 1789-0128.
4. **Havasiné Kovács, H.:** A kő utótagú várnevek.
Helynévtört. Tanulm. 11, 85-101, 2015. ISSN: 1789-0128.
5. **Havasiné Kovács, H.:** A várnév mint helynévfajta.
Magy. Nyelvjár. 53, 107-119, 2015. ISSN: 0541-9298.
6. **Havasiné Kovács, H.:** Az Őrs helynevek etimológiájához.
Helynévtört. Tanulm. 10, 19-32, 2014. ISSN: 1789-0128.
7. **Havasiné Kovács, H.:** Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben.
Juvenilia. 4, 168-178, 2011. ISSN: 1788-6848.

4. Egyéb publikációk

**DEBRECENI
EGYETEM**

**DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR**

H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

További közlemények

Idegen nyelvű, hazai könyvrészletek (2)

8. **Havasiné Kovács, H.:** Castle Names Ending in Lexeme kő.

In: A Survey of Historical Toponomastics / Edited by Éva Kovács, Debrecen University Press,
Debrecen, 69-70, 2017, (Publications of the Hungarian Name Archive, ISSN 1789-0128 ; 44)
ISBN: 9789633186596

9. **Havasiné Kovács, H.:** On the Etymology of Toponyms Őrs.

In: A Survey of Historical Toponomastics. Ed.: by Éva Kovács, Debrecen University Press,
Debrecen, 123-124, 2017, (Publications of the Hungarian Name Archive, ISSN 1789-0128 ;
44) ISBN: 9789633186596

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudománymetriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2019.05.07.

